85

ശ്രീ

ഗ്രന്ഥനാമം — ചരകനിരന്തരപദവ്യാഖ്യ
ഗ്രന്ഥകർത്താവ് — ജെജ്ജടഃ
ഗ്രന്ഥസ്വാമി — നാരായണൻമൂസ്സ്. ഇളയിടത്തു തൈക്കാട്ടുമൂസ്സ്.
ഗ്രന്ഥസംഖ്യ — [illegible]
ലേഖകനാമം — എൻ. രാഘവനുണ്ണിശാസ്ത്രി.
പത്രസംഖ്യ — 164
[illegible] — 16.6.105.
വിശേഷം — [illegible] വരുത്തിയ [illegible]

N. Ramaunny
16.6.05

Caraka + Jejjata

൦ കരപ്രചിന്തിയ രസായനപാദത്തിൽ ഷഷ്ഠിരസായനം മുതൽ ആരംഭിക്കുന്നു.
ചികിത്സിതം അദ്ധ്യായം - ൧ · ശ്ലോകം ൪൨൭ (സിദ്ധ ഔഷധം ൭ — ൨൪ അദ്ധ്യായമെങ്ങും പറ്റും.)
കഴിയുമെങ്കിൽ ആവർത്തനസ്തുതിയോടു കൂടി അനുഷ്ഠിക്കണം.

चरकनिरन्तरपदव्याख्या

.... कथं समाप्रयोगा उच्यते। प्रयोगसमासात् गुण-
दोषान्न भवति। इह हि प्रयोगशब्दे विप्रतिपन्नाः व्या-
ख्यातॄणां प्रयोग उपयोग..... समासाद् गुणप्रभावो यथावृ-
द्धिस्तथैवावर्षः। पुनमत्युपयोगसमासात् गुणप्रभावो
यथावृद्धिस्तथैवाप्यभावोल्पवणवर्णनं हि सह्यो....
त्यजो संवत्सराद्यात्युपयोगो यथा वा रसायनप्रयो-
गाद्भुते नेष्यतीति प्रयोगं परिकल्प्य नापवाद्दनि व-
यमुत्सर्गो....कृत्वा ततोपवादं निर्द्योतवान्। क्षीरघृता-
भ्यासो रसायनानामित्येवं विप्रलोभयन्नेवैवं स्थिते
चोदयन्ति यद्येतानि..... रसायनेऽपि परिज्ञानाद्द्रव्यान्तर-
संपर्काद्युपयोगादिभ्यो दोषानहत्वम्। रसायनाद्द्रव्याणा-
पि द्रव्याणां..... मेतच्च। अर्थापरिज्ञानाद्द्रव्यान्तरासंपर्का-
द्युपयोगादिभ्यो दोषानहत्वम्। रसायनेन पुनः द्रव्यान्त-
रयुक्ताः समुपयुज्यं तत् कर्बापक.... दोषमानहेयुरे-
तच्च न प्रत्यर्थनियतत्वाच्छक्तीनां प्रत्यर्थनियता हि
शक्तयो द्रव्याणां नागनागमेकसमाधिगम्या एव। तत-
श्च नैरेव द्रव्यैर्युक्ता उपयुज्य....नात्र पुरुषोत्प्रेक्षां प्र-
भवन्तीति। ततश्च रसायनप्रयोगो [illegible]

शुक्रस्य यथोक्तेन क्रमेणोपभुज्यमाना यथोक्तपरि-
हारक्रमेण .... यानुबद्धा इत्युत्सर्गस्य चरितार्थत्वम-
थमतापि न प्रवर्तेत। तदैकान्तेनाचरितार्थत्वाद्वा-
नर्थक्यमेव स्यात्। तस्माच्चरिताचरितार्थतया सावका-
....दमत चिन्त्यते। पञ्चाष्टौ सप्तदश चेति। किं नु मम भे-
दः सप्रयोजनः आहो श्लोकबन्धानुरोधात इत्यस्ति वा
प्रयोज.... पञ्च सप्ताष्टौ दश चेति नियत एव क्रमः स्यात्।
क्रमन्तु .... ज्ञापयति। त्रिचतुरा अभ्युपयोक्त-
व्याः षड्वा नैकादश वा .... दशाहं .... हितमुत्कर्षाप-
कर्षौ विधेयाविति द्वेषा न दोषज्ञानाय.... क्रियायां
न ह्यमानदोषविबद्ध.... का प्रयोगा। अपरस्तु ति सास्ति सस्तु ·131·
पूर्वाह्णे भुक्ताग्रे भोजनस्य विकल्प.... शुकक्षारस्थावि-
ता घृतभाजिता इति ....चमेवं परिचोद्य समाधिमाहुः।
न ह्येकस्य प्रयोक्तुर्यं क्रमम्। किन्तर्हि प्रयोक्तृन् भिन्नानपे-
क्ष्य दोषादिविशेषात् कश्चित्.... कृतिना पूर्वाह्णे उत्कर्षादि-
षु व्याधयादिषु मध्येऽन्नो भोजनस्याल्पदोषेणाल्पान्त....

मुक्तेति। नैतद्देवं विश... मुहुर्मुहुः सामुद्गं शुकसंपु-
टकम्। ग्रासे ग्रासान्तरे दृशेतीत्र योनिश्चायादि विस्तरेण
व्याख्यास्यामो यत एवं तस्मादिदमेकमेव तत्तत्..
...मेकसमाधिगम्यत्वात्। तस्मात्क्रमभेदेऽपि छन्दोनुरोधमु-
-क्ता नान्यत्प्रयोजनमेवमाह इति। किंशुकशब्देन न्ये·अ·१·श्लो 131
पलाश एवाभिप्रेतो ...वान् भ्रस्जे भाजे भर्जन इत्यस्यापि
न सिद्ध्यति श्रीजगिनो निष्ठायामिति प्रतिषेधात्। तस्मा-
द्दण्यैश्वर्यो त्त विवक्षितः। नैषेन भार्जिना इत्यर्थः। प्रयोज्या
मधुसर्पिषी...श्रीवत्सकासाद्वैजेनुं वातबलासकप-
र्यन्ताद्वातबलासकस्य तन्त्रान्तरे ज्वरविशेषं पठ्य-
ते। "नित्यमन्दज्वरो रूक्षं शूनं कृच्छ्रेण सिद्ध्यति।
स्तब्धाङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो भवे. . . . - ॥" इति।
तृतीयं प्रकारं त अथवा दृष्ट्वादि दश वैद्य-
लोकं दिनं वर्द्धयेत्वयसा सार्धमित्यस्यायमभिप्रायो
यावता क्षीरेण शतमालोड्य तेन तावता दश ~~अ~~ याव-
ता च दश न तावता...स्यादि वृद्धिहानिर्वर्धयेत् ...

सार्धमित्यत्र मुनाह

"पिष्टास्ता बलिभिः पेयाः मध्यबलैर्नरैः।

शीतीकृताः सबलैः" शीतकषायकल्पेनेत्यर्थः।

एवं तयो विकल्पा....शेषात्। एवंच त्रयाणां विप्पलीप्रकाशे सप्तचेत्यादीनां दशपिप्पल्यन्तानां विभागकथनायाह— "दशपैप्पलिकोज्येष्ठो मध्यमः षट्प्रकीर्तितः।

यस्त्रिपिप्पलिपर्यन्तं प्रयोगः सोऽवरः स्मृतः॥ इति।

इत... शिलाजतुन्यपि प्रकर्षकालं स्त्रोतुपदिष्टत्वात्। मात्रा प्रयोगाः सप्तसहस्राः नयन्त्रोकश्च सप्तकमुनिर्दिष्ट-

"निर्दिष्टस्त्रिविधस्तस्य परो मध्यो परस्तथा।

मात्राबलं त्वर्धपलं कर्षः स्यात्तु कनीयसो॥

जरणान्ते पयाम......या रसायनम्।

त्रैफलेनायसीपातम्"।

इत्यादि द्वितीयम्। तस्या पुन मधुकेन काश्मीर्यो इत्यादि स्तनमध्याप्युक्ता रसायनं सर्वलोहैः सवर्णादिभिश्चान्यत् त्रिफला न रसायनम्। सर्वे ...... गोआणाम्।

रैवत्सरं प्रयोगः।

"अनम्लाच्चाकषायं च कटुपाके शिलाजतु"।

इत्यादावत्र चोच्यते। अम्लकषायवर्जाश्चत्वारो रसाः सर्वेषु मधुरतिक्तकटुलवणानि विद्या....यं च। नात्युष्णशीतं सामान्येनोत्सृज्य सुवर्णप्रभवस्य रसद्वयं पठति-

"मधुरं च सतिक्तं च जपापुष्पनिभं च यत्।
विपाके कटुशीतं च तत्सुवर्णस्य निस्रवम्॥
. . . . . श्वेतं शीतं स्वादु विपच्यते।
ताम्रं बर्हिणकण्ठाभं तीक्ष्णोष्णं पच्यते कटु॥
यत्तु गुग्गुलसङ्काशं सतिक्तं लवणान्वितम्।
विपाके कटुशीतं च." - . - - - -

विशिष्टगुणान्याम्नातानि। ताम्रप्रभवस्योक्तो नैषां स्वचतुष्टयं किं वानुष्णाशीतं भविष्यत्युत्सर्गापवादव्यवस्थया कल्प्यत इति . . . ष्णाशीतं च रसं चेति। तस्य पञ्चमस्याभावात् त्वेतन्न स्यात्। तन्त्रान्तरे त्रपुसीसधातुप्रभवमपि द्वयमुक्तम्। तत्र चरितार्थं स्यादिति तन्त्रभवन्तु....भवन्ति

तस्मात् कान्तगतिरित्युच्यते। ताम्रस्य रसानुक्तत्वात् र-
सा तथा सुवर्णप्रक्षेपे मधुरस्योत्कर्षं सतिक्त श्रुतेः।
अत्यन्तहीनत्वं च तिक्तस्येतरे.... कर्षः नान्येषां पर्युदा-
सम्। लोहप्रक्षेपे तु तिक्तलवणयोरुत्कर्षमितरयोस्त्व-
नुरत्वं ज्ञापयते।

राजते कटुपाकः स्याद्रावोढारेण स्वादुता।

नह.... त्वज्ञापनाय पुनः श्रुतेर्यत्तापि ताम्रप्रक्षेपे सुवर्ण-
त्वं तदपि नोत्कृष्टम्। शीतस्य तत्तावाद्धारो येषु च शीतश्रु-
तिस्तेष्वपि नान्यर्थशीततैन्येवमेतत् प्रतिप.... च्छिद्रपोच्यते।
न सर्वमेकस्य च इत्ययं तन्त्रस्य कर्तुरभिप्रायः। उक्तं च—

"तन्त्रं प्रकृतं बुध्वा देशकालान्तराणि च।
तन्त्रकर्तुरभिप्रायानुपायांश्चार्थमादिशेत् ...."

कफानहैश्च त्रियूहैः क्वाथैरित्यर्थं तत्सुविभावितम्।
वीर्योत्कर्षं परं यात्यनेनैतत् ज्ञापयति। योगवाहित्वे,
प्यजहत्स्वार्थत्व.... लाजतुनोर्द्धृतवत् प्रक्षिपेत्। क्वाथे रसे
सप्ताहं चैतेन विधिना भावितम्। पूर्वोक्तेन विधिना पिबेत्।

संशुद्धदेह इत्यारभ्य यो विधिर्निर्दिष्टश्च... मतोक्तैते-
ष्वेव... शेषं सविधिं तस्य वक्ष्याम्यतःपरमित्यादि यावत्।
गोमूत्रभाविते सर्वेषां सर्वयोज्यं च कर्मसु।
इति व्याख्यातमेव... द्वयो विशेष नं सर्वाणि सर्वत्र
शस्यन्त इत्यर्थो रसायनप्रयो.. विशिष्यते। आयसमि-
ति शिलाजतुप्रयोगेषु विदाहीनि गुरूणि पचन्येक
एव शिलाजतुप्रयोगो बहुवचनं किमुच्यते। जाति-
भावनालोलबहुत्वात् प्रयोगबहुत्वं युज्यते। बहुव-
चन... योगेषु विदाहि गुरुवर्जनम्। पयःशुक्तादीनां कथं प्र-
योज्यत्वमुच्यते। भावनालोलनार्थमपस्थाप्यपेक्षया
तस्यैव संस्कारायोपदिष्टान्यत यथाकाल... ति न विरोधः।
सर्वकालन्तु कुलानु परिवर्जयेदिति शब्दोऽवधारणार्थो।
ननु सर्वत्वं कालस्य को... यावज्जीवमित्येके। अन्ये त्वाचक्षते
अन्त... त्वाद्रसायनस्यात्यन्तावना फलेन भवितव्य-
मात्यन्तिकेन तस्मात् संवत्सरपरिहारस्तस्यैतावानेव
कालो यं... इतवस्तस्य विशेषणान्यस्य कुल... यामेव पन्था

न तन्मय एव कालो याप्यवति कुलत्थाश्मागमविरोधिनो ये-
न तद्भेदेन ग्रावाणः सिक्ताः स्फुटन्त्यपचयम्, संवत्सराद्यत्यन्त-
दृढ...वत्सरं परिहारः सोऽस्ति रोगो भुवि साध्यरूपः शीलां
याञ्जयेत् प्रसह्येति। यन्नाजयेदित्यत्र केचिद्वाचक्षते। ये तु तत्सा-
ध्यास्ते तु सर्वेऽपि ... व्याधिश्च य इति ब्रूमहे। प्रसह्येत्युपक्रम्य
ममाति न तथात्यनिशमयन्तीत्यन्ये व्याचक्षते। साध्यरू-
पग्रहणेन सामान्यजा अपि ...वै... याप्ये नियन्ते। साध्यरू-
प इति। तन्नैव मुक्तं भवति। प्रकृत्यादीनां क्रियाणां ये
प्रत्याख्येया ... न्ति सर्वांस्तान् भुवि भूतग्रहणे ... स्वस्थस्रोतां
निद्रध्याति। करोत्यनेनोभयार्थत्वं ज्ञापयति। संग्रहव्याख्या-
त एव प्रतियोगमिति।

इति श्रीवाग्भटे जज्जटस्य कृतौ निरन्तरपद-
व्याख्यायां एकप्रतीये रसायनपादस्तृतीयः।

...... एकाध्यायत्वादायुर्वेदसमुत्थानीयस्यै-
क एव संबन्धोऽनेनैव निर्दिष्टोऽध्यायमात्रेणैव द्रष्टव्यः तत्प-
वर्तित्वाद्रसायनाच्च कैश्चित्कस्यचिद्दर्शितत्वात्। परमार्थतस्तु
रसायन.... समाप्तिश्चेय चतुर्भिः पादैरेक एवाध्यायो नि-
र्दिष्टः। उद्देशशास्त्रेऽपि चतुष्कद्वयमध्ये तदध्यायद्वय-
मुच्यते। यत्राध्याये आयुर्वेदस्य समुत्थानं प्राधान्येन...
य आयुर्वेदसमुत्थानीय इति। ऋषयः खलु कदाचि-
च्छालीना यायावराश्चेत्यादि शालासु प्रतिवसन्तीति।
शालीनयायावरग्रहणेऽपि कस्मादृषिग्रहणं करोति। अ-
नृषयोऽप्यस्य... आप्नोतीति युक्तमृषिग्रहणम्। वनवास-
मुत्सृज्य फलमूलाशनशीलत्वं चाटनशीलं च ग्राम्यौष-
ध्याहाराः सांपत्तिकाः सम्पन्नत्वेन मन्दयत्नास्तथा नातिकल्याः
प्रायेण बभूवुः। कल्यनीयाः नाताः सरुज इत्यर्थः। सर्व
एव ग्राम्याहारपूर्वमेव निवासं हिमवन्तं जग्मुर्न
गरशिवादिगुरुगुणयुक्त एव। हिमवान् किं शिवादिग्रह-
णेनोच्यते.... किंचिद्भागः प्राग्दक्षिणपार्श्वमान तथा न-

नोत्तरहिमवद्भागप्रवणार्थं शिवादिग्रहणम्। भगव-
द्भिरप्रभृतयस्तानिन्द्रः सहस्रदृगमरगुरुरब्रवीत्।
पर्यायकथनं च स्तुतये सच....त्वेन महात्युदये सं-
पादना। स देवर्षीणामपि पूज्यतमः स्वागतमित्याद्य-
ब्रवीत्। अस्ति धातुग्लान्यादिर्वो युष्माकं ग्रन्थे हितासो मूल-
मगस्ता...द्भिरनुग्रहं प्रजानामायुर्वेदावतारेणैनो-
पदेशेनेच्छानां स्वशरीरमेवेक्षितुं कालं कायस्थाय-
मायुर्वेदोपदेशस्य ब्रह्मर्षीणात्मानं प्र..र्शमित्याद्वेनौ
मह्यं प्रायःच्युतामित्यादेरेतदेवं पर्यं ४अस्माकमपि
यावत्। गुरूपदेशमन्तरा न विद्याप्राप्तिम्। तस्मान्मत्तो भ-
वन्तः श्रोतु..काशयितुं स प्रजानुग्रहार्थम्। ननु च प्रागे-
व भरद्वाजेन महर्षिनियोगादिन्द्रादध्येत्य प्रकाशि-
तस्तदन्तर्भूतानि च रसायन..म मलं ज्ञानानां रज-
स्तमोभावा विना स्मृतिर्नोपपद्यते। तत्रोच्यते-यद्यप्ये-
वं तथापि प्रजानुग्रहाय रोगाय...तेषां कारुण्यात्तदनु-
ग्रहार्थं प्रजानां च स्वयमागत्य स्वल्पमायुर्जराव्याधि-

रसायनाध्यायः

बहुलमसुखादीनां न्यानुप्रक....तं श्रुत्वा प्रजानु-
ग्रहार्थं प्रकाशयितुमर्हन्ति। भगवन्तं प्रति मैत्रीं प्रति
कारुण्यं प्रत्यात्मनोऽनुत्तमं पुण्यं तथा प्रति ब्रह्मप्रत्य-
र्थं च कर्म...तच्छ्रुत्वा विबुधपतिरवदन्मुनीस्स्तुतव-
न्तो हि नान्दितवन्तश्च। महाभ्युदयकारी चैतद्रसाय-
नम्। तस्मादुपदेशो न्याय इत्यथानन्तरमिन्द्र-
आयुर्वेद...योगाचैतत् सर्वमनुष्ठेयम्। अयं च कालो र-
सायनानां दिव्याश्चौषधयो हिमवत्प्रभवाः प्राप्तवीर्या
इत्यैन्द्रयादीनां पुनर्नवान्तानां दशानां प्रा...दिव दुन वि-
धिः...सिरायाश्च जीवनीयाश्च या अन्यांश्च...मासान् यथा
सहोपयुक्तां सिद्धाः सत्या परमायुरादीनि ष्ठानभावान् नाव
हन्तीति। ननु अशक्यार्थे...प्रतिविधास्यत्यत प्रतिविहि-
तं चोपात्त तयोज्ञान संभ्याराणा मनुपहतात्मनां श-
क्तिमहर्षीणामुपदेशश्च। तानेवाधिकृत्य नान्यथा त
त प्रतीयते। जगमासेन पु...न्यरशक्ये पुनानुष्ठातुं गे-
ति ब्रह्मसुवर्चलानामौषधिरित्यारभ्य यावन्नीलानि-

क्षीरपुष्पितानामोषधीनां मध्यानां यामेवोपलभे-
त तस्याः क्षीरसौहित्याद्भवतीत्यादि... सा चायुरनुप्र-
वर्तेति श्रुतिविषयत्वमेव प्रदर्शयितुमाह—

दिव्यानामोषधीनां यः प्रभावः स भव-
द्भिः शक्यः सोढुमकृतात्मभिः। तान्येव भुङ्क्ते गिरःप्र-
तीनाधिकृत्योक्तवानेतदुक्तं भ... व्यानामोषधीनां प्रभा-
वः स भवद्भिः जीतमनोमलैस्तपःसिद्धैः कृतात्मभिर्जि-
तेन्द्रियैरित्यर्थः शक्यः सोढुमशक्यस्तु सोढुमकृतात्मभि-
र्जितेन्द्रियैरनिर्जितधृतिभिरिति यावत्। यस्य मनसं
कायादिषु दृष्टत्वात्तत्र प्रलीयते मुह्यतीत्यर्थः संज्ञा-
नाशाच्च जात इवोच्यते। तथा चाह— यस्यां यस्यामवस्थायां
वर्तते तस्यां तस्यां... च्यते। तस्मादोषधीनां प्रभावेन व-
र्तताम्। स्वे च वर्त्मनि स्वे मार्गे यथोचिते वर्तमानानां नि-
खिलं शेषः सर्वमेवोपपत्स्यते। निखिला... र्थं सर्वं निःशे-
षं यावत् किञ्चिद् अणिमादिलक्षणं ब्रह्मप्राप्तिश्चेति सर्वग्र-
हणाद्योतितं भवतीति। ततश्च निखिलसर्वशब्दयो-

ईर्ष्याद्वेषकालश्चौर्येण रु... भिरेव कृतामपि सिद्धिरेव्यम्। ना-
न्यैर्गृहस्थवानप्रस्थादिभिरिति। तथा ह्यैतिह्यम्। स्थूलशि-
रा निश्वासभितप्रभूतय कालमशागमेन कादि... न्यो ब-
हूनामेव श्रावादिकं विनीर्णवान्। तस्मादूलविधैर्जितात्म-
भिरिति करोति। तत ज्ञापयत्यन्यैर्मुनिभिरपि। कृतात्म... वान-
प्रस्थैश्च प्रयतैर्नियतात्मभिः। नैतानशक्या ह्यौषधयः सेवितुं
निषयादिजाः शक्यन्त एव। सेवितुं को प्रतिषेधो प्रकृ-
त... ता विषयाभिजाः स चासा विषयो हिमवानिति। तत्र
हिता उत्कृष्टवीर्या भवन्ति। न केवलं ता अन्या अप्यवि-
षयाभिजाः नैवोत्कृष्टवीर्या भवन्ति। अ... तत्र जाता प्रकृ-
ष्टप्रभावास्तासां दैवतानुकारि भवन्तीत्येवमादि। तस्मा-
त्तस्मिन्नेव हिमवति जातास्तेषां वानप्रस्थादीनां क्षेत्र-
गु... तथान्यत्रापि नकारो भवन्ति। क्षेत्रमयं ज्ञानस्योप-
कारि क्षेत्रमिति यथा तस्मात्तेषां गृहस्थादीनां क्षेत्रम-
व नामकृत्यजात्यवदातम्। येन क्षेत्रगु.... पकर्मणामे-
कान्तशुक्लं कर्म। यथा भृग्वादीनां तथा मुकुलीर्णतरा

अभवन् । ऋषीणां पुनः पटुवीर्यतराः । कस्य पुनस्तानां
विधिर्मृदुवीर्यत्वात् स एव ... न्तः । अथवा यमपि प्रायोऽन्य-
विषयजाता उपयोक्तुं शक्यन्ते, न हिमवत्प्रभवा यद्य-
स्ता अन्यक्षेत्रगुणैर्युक्ता महत्येन च कर्मणा मृदु-
वीर्या भवन्ति । आ... हिमवत्प्रभवाणां पुनर्येव यथो-
क्तास्त एव सोढुं शक्ताः । अन्यक्षेत्रजानां गृहस्थादयो य-
थोक्तादेव कारणात् तं च गुणं नातिप्रकृष्टमावहन्-
ति । शक्नुवन्ति च कर्तुमिति ... क्षेत्रमुत्कृष्टं हिमवानेव-
धन्भूमीनामगयपादादन्यत्र नातिप्रकृष्टवीर्यत्वमि-
ति । अथान्योऽपि कश्चिद्रसायनप्रयोगोऽस्त्युत्तमो नामत
आह — पर्येषुर्जा प्रयोक्तुर्वा य ... मनन्तमप्रयस्यत इति व-
न्यादीनां दृश्यावयविकानां वाङ्मीरेचन शताङ्गिनिर्यो-
क्तानां असनो बीजकमोङ्कः । गुरुवरदाकापिकच्छु-
मिति श्रः । स्यन्दनं रसाः । पृथक् पृथग्ग्राह्यम् । पलाशक्षारः ... द्र-
कमित्यर्थः । पात्रोन्मितान् भागान् पात्रं तदेव विशेषं नल-
वणं चाम्लं च । तद्विति । तैलसर्पिर्भ्यां चतुर्गुणोऽवशेषणम् ।

तत्सावर्षं सिद्धं पूतं कृत्वा आमलक.... तस्मिन्नेव आमल-
कस्वरसेनैव तत्र दानव्यम्। क्षौद्रस्य मधुना आढकं
शर्कराचूर्णस्य च पात्रं प्रस्थं तत्तुलाक्षीर्यादीनां संमू-
र्छितमेकीकृतं सुचौक्षे छिद्रादि·· कपाले मासार्धं धृत-
भाविते पक्षादूर्ध्वं मात्रमग्निसमां तस्याग्नेसमा मात्रा-
या नोपरुन्ध्यादाहारं हे भाद्रि-चूर्णषोडशभागयुक्तां
प्रयोजयेत्।.... सायनं ब्राह्ममुदा जीर्णमुत्तमप्रभावमि-
त्यर्थः। कुटीप्रावेशिकवातातपिकयोर्विषयप्रदर्श-
नायाह- सर्वार्थानामरोगाणां धीमतां प्रया··· नुतक्षका-
नां न पुत्रदारकुटुम्बधनपर्येषणाकुलानामित्यर्थः।
परिच्छदवतां सर्वोपकरणवतामिति यावत्। ननु
-च कुटीप्रावेशिकानां रोगिणामपि.... हरस्त्रैव विशेष-
णो दृश्यते। रूपेण जीर्णेऽपि कुटीप्रवेशा। तस्माद्रोगा-
णामिति विरुद्धमुच्यते। प्रथाहीनामेव प्रायशः। प्राप्य-
पि·· कुटीप्रवेश··· आरुतिको विधिस्तयोः पूर्वतरः श्रेष्ठो
विधिः। कुटीप्रावेशिकः। स तु दुष्टदुष्करः। अथ रसायनस्य

शंसाज्जायेरन्। न्यायो यदि तदा सत्यत्वं रसायनं कु-
र्वे यस्य महातनर्थेन योगः स्यादिति। केचयो रसायनमवि-
च्छं सिध्यतीति तदाह—सत्यवादिनमित्यादि। यावद्धर्म-
शास्त्रपरं नियां नरं नित्यरसायनं गुणैः ...रिरात्माना-
थां दोषाणिर्नास्य संशोध्य रसायनगुणान्यथोक्तान् सम-
श्नुते। नान्यथा योगा ह्यायुप्रकर्षार्थी जरा रोगनिब-
र्हणाः। मनःशरीरशुद्धा ...निश्चयः। यत एवं तदेतन्न
सेवेद्वाच्यम्। रसायनं विधानसर्वमेवाण्यपि। किमुत
महार्थं हतात्मसुहत आत्मा ये स्वोहतात्मानो नास्तिका
ये तु मन्यन्ते। नास्ति... को नास्ति। हिंसानिरति-चेतनाना म-
भ्युदय हेतुत्वे तेरात्मा हतः किमेवामेवात आह—रजो-
भ्यो द्विजातिभ्यो शुश्रूषा तेषु नास्ति। चारजोभ्यइति-चको-
र्थे... मायोक्षारिकः। तदर्थोपोद्धृत्य वाक्य दृश्य प्रकरणा-
दिभिरर्थकल्पना बुद्धव्यवहारात्। न खल्वायमातेश्चार्थ-
प्रतिपादकोतिरजोभ्यो यथाबलं बल इत्यलाभुराति फलम्।
...नानाय... नेठकेन निबिनातिवण्णरस्या लोपादस्ति-वाक्य-

रसायनाध्यायः

यवर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविका-
रनाशौ धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते। पञ्चवि-
धं निरुक्तमिति... श्वेते रजोभ्योऽव्यद्विजातिभ्यो न वाच्यम्।
अथवा रजेभ्योऽपि द्विजातिभ्यः येषां शुश्रूषा नास्ति। येना-
न्यथा पठन्ति। अजरेभ्योऽपि द्विजातिभ्यः शुश्रूषेत्येव-
मुक्तं भवति। येन देवानां .. न्तनापि द्विजातीस्तेषां न वाच्यमि-
ति। सर्वथेदं वैद्याधीनम्। यतस्तत्स्तुत्यर्थमारब्धवान्। र-
सायनसंयोगानुग्राह्यौषधानां यद्दौषध्यं तत्सर्वं
प्राणिवर्यत्वं प्राणिनामोषधितत्त्वमेतच्च रूपम्। चौरा-
दिकस्य वरं ईप्सायामित्यदन्तस्य चोरयति रूपम्। अ-
थवा स्तुत्यादिता न यव एव पर्यशब्दः श्रेष्ठवाची, ...ते-
तं बुधो विद्वान् धीमन्तं वेदपारगं मन्युर्वेदपारग-
मिति यावत्। आश्विनाविव देवेन्द्रं पूजयेदतिशक्तितः।
तेन च देवभिषजौ स्मृतौ यज्ञ... द्वौ रुद्रातौ यज्ञस्य हि
शिरश्छिन्नमित्यादि यज्ञो ब्रह्मा सोमानि पावनोऽत्ति विरो-
चिन इत्यर्थः। नीतेरन्यैश्च कर्मभिः शिवगुल्मौ पूजे·

तेषां च ग्रहादयः कल्पन्ते। द्विजातिभिस्तत्र यैः सोमा गृ-
ह्यन्ते ते ग्रहाः किं प्रमाणाः .. असंलग्नमध्यास्तेभाग मात्र-
स्थानास्ते च संमार्गभाजग्रहं सम्मार्ष्ट्यभिवाहिता च।
तत्र संख्या सर्वेषां सम्मार्गभाक्.... तेभ्यन्तग्रहाः स्तोत्रं स्तु-
तिविशेष एव। शंस स्तुताविति। ननु शस्त्रतो स्तत्र यों को
विशेष उच्यते। सामगाः स्तोतारस्ते स्तुतं बहुचं प्र...का-
शो वर्णप्रोतीह सवने शता सोमं पिबति साश्विनं सोत्ता-
मण्यां च साश्विनशक्रो मोहते, सवश्ये हमे हं पर्य हे-
वैर... ह्यज्यते। आश्विनो पिबजाविति किं पुनर्मत्यैर्जरत्या-
भिजश्चैर्नातिपूज्या। यथाशक्तितः स च पिबक्षोलादि यु-
क्तो... यतो सावितीहं चापरमपचीतिकारणं विद्यास-
माप्तौ पिबजो द्वितीया जातिरुच्यते। अगनुते वेदशब्दा
हि नवेयं..... द्विकोपि तु विद्यासमाप्तौ वेदशब्दाभि-
नि.. व्यक्तिस्तस्यां च सत्यां ज्ञानोदयस्ततो ब्राह्मसम्भार्व-
प्रथापि वा न... द्वितीय इव जातो भवति। वेदशब्दला-
भातुकं च - यस्यां यस्यामवस्थायां भवति तस्यां तस्यां

जात इत्यु ... ते। तेन द्विजत्वं या वैद्यजातिभिर्भवतीति कृत्वा। ननु च विद्यासमाप्तावित्यनेनैव पर्याप्तत्वात् ब्राह्मणग्रहणम्। किमुच्यते - य एव वि ... सत्त्वमार्षं वा स विशति। ननु ब्राह्मं वा आर्षं वेति कस्माद्वैकल्प एकस्यैव कस्मान्न नियतः कृत उच्यते। ब्राह्मणस्य वेदार्थपरिज्ञानादायुर्वेद ... ब्राह्मं सत्त्वमाविशति वैश्यमार्षमिति। यथासंख्येन प्रत्येतव्यम्। अथार्षं वेत्यध्यापिवानं किं ब्राह्मं वाभिनि अभिव्यानमाभिहि ... वा उच्यतेऽन्यसत्त्वप्राणोर्षि प्रथापि वेति शत्रय भग रुणादि गन्धर्वान्तानीत्येतत् ज्ञापयांबभूव। यत एवं तस्मान्नाभिषेद्य ... वर्णबुधः कश्चिदिच्छन्नायुनरसितत्वरमिति अभिध्यान मभिहितचिन्तनं मनुनाप्युक्तम्। वैद्यैर्विवादं न समाचरेत्। वैद्या ... ति चिकित्सितः सन्नाश्रुत्य यो वा नाश्रुत्यमानवं वैद्यायनोपकुरुते नार्जितयस्ति तस्येह निष्कृतिरित्ये ... वित्तयमते पिता काञ्चनराशिं वा सुराशिमुपासत इति वैद्यायनोपकुरुते। चिकित्सापण्यापि नैवं वांसु ... पण्यं चिकि

त्सायचर्थं तद्वित्तं करोति। यस्तु तस्मादुपकारिणे तद्-
ददाति प्राणदो गुरुरिति कृत्वा तस्मा गृह्णतोऽपि न दोषः। उ-
क्तं च- न... ददाति स्वदेहस्य जीवनमित्येवं चैवातुरो ना-
पराध्येत इति भिषगप्यनुरान् सुतानिव यत्नवानाबा-
धेभ्यः संरक्षे... कामार्थं प्रकाशितो महर्षिभि स्यात्मक्षय-
जिच्छद्भिरक्षयं च न स्थानं ब्रह्मप्राप्तिं कस्माद्ब्रह्मप्राप्ति-
दारुणैः कृष्यमाणानां गदैर्वैवस्वतक्षयजित्वा... जी-
वितं यः प्रयच्छति धर्मार्थं तस्य सदृशो दाता न होप-
पद्यते। न हि जीवितदानाद्धन्यदानं विशिष्टमुत्कृष्टद-
याच परो धर्मः। एवं ज्ञात्वा चिकित्सिते योग... त्वात्तं सुख-
मश्नुते। आयुर्वेदसमुत्थानमित्यादि संग्रहः सर्वं
प्रकाशितमित्यत्र कृत्स्नासंग्रहात् सर्वोक्तिः। कथमतोऽन्य-
दपि सत्यवादिनमित्येवमादि बहुविहितमि... ख्यास-
र्वमन्तर्भूतमित्याधिकारत्वात् सर्वं प्रकाशितमिति।

इति श्रीवाहटे जज्जटस्य कृतौ निरन्तरपद-
व्याख्यायां रसायनाध्यायः समाप्तः।

—०—

द्वितीयोऽध्यायः

स्वस्थस्योर्जस्करं यत्तु मद्वृष्यं तद्रसायनमि-
त्युक्त...रि रसायनं वाजीकरणमपि तं तद्वदति। न
नु तद्वत्त्व एव। यथा वाजीकरणं तस्य प्रयोजन प्र-
सिद्धास्यात्येतैव। तदनन्तरं वाजीकरणारंभः। तच्च च-
तुर्विधं वाजीकरण एवाध्याय... द्वयमत्येतदध्यायद्वय-
मुच्यत इति। तस्मात्संयोगशरमूलादीनामेकाध्याय-
त्वादेक एव संबन्धोऽत्र संयोगशरमूलीये वाजी-
करणप्रयोगत्वादि जनादि सर्वमुच्यत इति। तस्मात्संयोग-
...दीनां यस्मिन् पादे विद्यते। संयोगशरमूलीयं वाजीक-
रणपादं वाजीकरणमन्विच्छेत्पुरुषो नित्यमात्मवा-
नित्यादि वाजीवास्य सधर्मा येन क्रियते तं वाजीकर-
...दि वाजीवाति बलो येन यात्यप्रतिहतस्त्रय इति। कु-
तोनु रसायनात्तस्य हि समुपचितधातोः प्रधानधानु-
परिक्षयो मा भूदित्यनुशब्दो बहुवचनत्वे ...पश्चाद्व्य-
नं यत्सेव्यते ...नादनु पश्चादित्यर्थः। पुरुषग्रहणं बाला-

चिकित्सितस्थाने

त्यानवृद्धविरासार्थम्। गच्छत्यतिबलो ह्यसंपूर्णसर्व-धातुस्त्रियोऽभ्रजन्नुप... तटाकमिव निर्जलं शुष्कं स्थाणुं यथा काष्ठं जन्तुजडं निर्जरं भ्रष्टमाशु विशीर्येत। तथा वृद्धस्त्रियोऽव्रजन्। न पुनः स्तोकवण्डव्युक्त... शापयति। तथा रसायनं प्रयुक्तं सर्वभूतानां पुष्टिमादधाति। नैवं वाजीकरणम्। तद्धि सततमुपयुज्यमानमाहारव-च्छ... नुवृद्धिमादधातीत्यात्मवृंहणेन धृतिमनोऽनु-ज्ञां विदधाति। य एव धृत्या नियन्तुं परदारादिभ्यः श-क्नोति स एवाधिक्रियते। न पशुरिव गम्या.... गमुक्तंच्य प्रवर्तते।

सर्वदा. जितेन्द्रियस्याधिकारणप्रयोजना-याह– "यशायत्तौ हि धर्मार्थौ प्रीतिश्च यशा एव च।
पुत्रव्यायतनं ह्येकं गुणाश्चै . . . . – . "

धर्मार्थयशःप्रीतिपुत्राश्चाक्षयः प्रयोजनमिति। कथं सुताश्रयाः धर्मादय उच्यते। धर्मः पुत्रोत्पादना तथा हि श्रुतिः–जायमानो ब्राह्मणस्त्रिभिरृणैः ऋण ..अग्निहोत्रेण

द्वितीयोऽध्यायः

देवानां ब्रह्मचर्येण ऋषीणां प्रजया पितॄणां तथा ना-
पुत्रस्य लोकोऽस्तीति सर्वे वै पशवो विदुर्येन ते मात-
र्यपि मिथुनं चरन्तीत्यथवा... पितरौ धर्मं कारयति।
पित्तं चान्यतोऽप्यार्जयित्वा प्रयच्छति। प्रीतिश्चापि मानिकी
पुत्रदर्शनाद्गाढञ्च श्वासप्रहारकः —
"पुत्रजन्मवियोगाभ्यां न परं सुखदुःखयोः।
इति। यशश्च पित्रौ प्रतनोति। सत्पुत्रत्वादन्यगुणाः पु-
त्राश्रयास्तस्मादङ्गीकरणमन्विच्छेदिति युक्तम्। प्रवर्त-
कं च धर्मं स्वर्गप्राप्तिलक्षणमाश्रित्य तदुच्यन्ते। वनि-
वर्तके हि स उपदेशः। कोशकारो यथा ह्यंशुनुपादत्ते
बध्यप्रदात् तथाग्निकल्यानवर्थान् द्यो ह्यात्मकैस्तेभ्यो विवर्तित
इति। वैशेषिकं धर्मो... पदेशः। अयं चाभ्युदयमिति।
न परस्परविरोधाशङ्केति। तत्तत्स्यात्। त्रय उपस्तं-
भा भवन्त्याहारस्वप्नौ ब्रह्मचर्यमेभिरुपस्तब्धमित्या-
देरुपदेशात्। कथमत्र ...श्रवणमभिहितम्। यथा गृभिरस्तिभि-
र्युक्तियुक्तैरुपस्तब्धं शरीरं भवतीति श्रुतिविधारणे

च दोषाभिधानम्। शुक्रवेगविनिग्रहणषण्ढ्यकराणां
तथा मेढ्रे वृषणयो.. हि यावद्भवेत् प्रतिहते शुक्र इ-
ति। तस्माद्युक्तो निषेवणमिति पुत्रायत्ता हि धर्मादय
इति व्यभिचारि पुत्रवतामितरेषां प्राप्तिदर्शनात्। स-
त्यमेतत्। किन्तु विधिवहि.. धर्मादिहानिर्न यथोक्तवि-
धयुत्पादिते हि कथ: सत्पुत्रोऽन्य इति पुत्रस्यायतनं वाजीक-
रणमित्यनेकान्ता उपयुक्तवाजीकरणेन्योऽपि सत्पुत्र-
त्तेरन्तापि पूर्व एव सपिमाधि... अथवा वाजीकरणेन
शुक्रवृद्धिस्तद्वृद्ध्या च पुत्रोत्पादं पुत्रप्राधान्याच्चैवम-
भिधानम्। दुहितृप्राप्तावपि धर्मादयो भवन्ति। तथा हि-
स्मार्तं वचो.. निजारकं च.. न सत्पुत्रो न कुरु... जन्तुयोद्धिः
कन्यां प्रयच्छति। किं च पुत्रिकापुत्रा अप्युभयरेतव-
स्तथा भवति यम- ययातिः किल स्वर्गात्परिच्युतं पुत्रिकापु-
त्रैरष्टकादिभिः स्वर्ग एव पुनः प्रापित इत्येवं च न
कारो... वमे पुत्राः पुत्रिका इति। तस्माद्गुणवदपत्यला-
भाद्धर्मादयस्तस्य च पुत्रस्य च हेतुर्वाजीकरणमिति

तेष्वेवेदमुक्तम्। सर्ववाजीकरणेभ्योऽपि स्त्र्येव वाजीकर-
...नन्दहेतुत्वात्। न केवलं वाजीकरणं श्रेष्ठं च पुत्रस्य
तस्य इदानीं गुणोपवर्णनमाह—

न माहन हि या काचिद्योषा वाजीकरणम्। किन्तु
स्त्रिया प्रहर्षिण्यापि के... मति। किन्त्वपत्यं विकृतं जनय-
ति। उक्तं च- 'मन्दाल्पबीजावबलावहर्षौ

क्लीबौ च हेतुर्विकृति ...स्य'

तस्माद्या हर्षिणी सैव वाजीकरणमग्र्यं श्रेष्ठं च श्रेष्ठ-
...अपत्याधारभूतत्वात्। कस्माद्वाजीकरणमग्र्यं स्त्रीत्यत
आह—इष्टा ह्येकैकशोऽप्यर्था विषयाः परमप्रीतिकराः
शब्दादयो विहङ्गानां निवृत्तेरिष्टैः स्त्रीणां चाभावहरण
स्वनैः त... स्पर्शो रूपमपि मत्तद्विरेफावहिताः स...मा
सलीलाश्रयः गन्धो विजात्युत्थ... सुगन्धीनि शीतगर्भ-
गृहाणि च रसोऽपि नृप्यं मद्यः यच्चास्मै यौगिकमित्येव-
मर्थानां वृष्यकरणे सामर्थ्यम्। किं ...रे ये संघातेन प्रतिष्ठि-
तानाम्। ननु स्त्रीग्रहणेन वर्युस्तत्वाच्छरीरग्रहणं किमुच्यते।

चिकित्सितस्थाने

एकदेशावात्ममनसोश्च व्यावर्तनार्थमात्मन्यपि केचिद्व्यवस्थिताः। मनस्यपि केचित्। तस्माच्छरीरे येऽप्र..श्च। किञ्च गुणगुणिनोरन्यत्वं चानेन प्रकाशितं भवतीति। ननु च कार्यद्रव्ये सर्वस्मिन्नेव पञ्चापि शब्दादयः कोऽतिशयः स्त्रीष्वित्यत आह—

सङ्घातो हीन्द्रियार्थानां स्त्रीषु ..द्यते। एतदुक्तं भवति। यथा तस्यान्त आविर्भूतास्तथा नान्यत्रान्यत्रैकशो द्विशस्त्रिशो वा प्रीतिजनका बाह्याः। स्त्रीशरीरे तु सर्व एव प्रकर्षेण प्रीतिजनक... । अप्रसक्तेन्द्रियार्थोऽयं स प्रीतिजनको भृशमत्यर्थं तस्मात् स्त्रीणामालोकरणमुत्कृष्टम्। किञ्चामी नच गुणा न केवलमालोकरणं स्त्रीप्रीतिविशेषेण स्त्री...तिष्ठन्त धर्मार्थौ स्त्रीषु लक्ष्मीश्च स्त्रीषु लोकाः प्रतिष्ठिताः सुरूपा यौवनस्था युवत्यादिबहुशो यायेति किमुच्यते पृथगभिलुब्धा द्वितादिभिर्लुब्धतरा..मस्तैर्लुब्धतमेत्य...बणार्थं यायेति बहुत्वं सौरूप्यमेक एव पर्याप्तो गुणः प्रथमं यौवनमत द्वितीयश्च ...

रिगृह्यते। नखाणैर्बाणैरान्तरैः ... सा मातापित्रोस्ता गुण्य-
तमित्येतेऽपि गुणा नानात्वत्वा लोकस्य प्राक्तनकर्माक्षे-
पाच्च। तं तं पुरुषं प्राप्य निवर्तते रूपादयो गुणा इति
...व्याख्यातम्। मृजा शरीरलावण्यं ... धर्ममं सर्वतस्तुल्यचाप-
लं गांभीर्यं भावः शृङ्गाराकारसूचको नेत्रविभ्रमः। प्र-
त्रियो यस्य परमाङ्गना प्रविशत्याशु हृदयं ...
इति पैहिकात्कर्मणः ... यं हृदयोत्सवभूता याया सदैव
हृदयमभिनन्दयति। या समानमनःशाया सदैव
तुल्यकामेत्यर्थः। समानसत्वा तुल्यचित्तेति यावत्। या य-
स्य प्रीयते प्रियैरेतद्युक्त ... प्रिया भावा दयितस्य ते त-
स्याः अपि तेऽकरन्त इत्यर्थः। या पाशभूता सर्वेषामिन्द्रि-
याणामिति। भूतशब्द उपमानवाची। पाशमिव चक्षू-
रूपेण बध्नाति नेप ... या यया वियुक्त इत्यादि यावत् ...
गत्वान्य बहुशो यां तृप्तिं नैव गच्छतीत्यस्यानेकाल्प प्र-
मदाख्यानस्येदमैदंपर्यम्। नानाभावा नानावाना नेच्छा
संकल्पः कस्याश्चित् काचि ... नीदानों चैवं विधान [illegible]

नीया न–अरत्यर्थोऽयमारंभम्। किन्त्वपत्यार्थं तस्मान्निय-
मन्नाह–

अतुल्यगोत्रामित्यादि–गोत्रं भारद्वाजादि न-
तुल्यं यस्याः सा तथा वृष्या… वाक्यैर्गुणैरुपयौवनादि-
भिः… हृष्टाया नित्यं संवेशनकाले च निरुपद्रवा शारी-
रमानसव्याधी रहितेति यावत्। शुद्धस्नातां गते पुरा-
णे रजस्यपेतदोषा स्नानेन तां व्रजेत्… शीकयानुनाम
पुत्रं गुणवन्तं पश्येयामि… पत्यस्य भूयांसो दोषाः। अच्छा-
याश्चैकशाखश्चेत्यादि यावन्मन्तव्यो निष्क्रियश्चैव। यस्या-
पत्यं न विद्यते वृक्ष… शरीरिच्छाया दारुकुसुमफला-
नि प्राप्तिलक्षणान्यच्छायत्वादतावप्रयणीयत्वमेकशा-
खत्वादौर्गन्ध्योऽपि नास्ति। पुष्पाद्यभावेऽपि निष्प्रयोजनत्वं
सत्स्वपि ते… अनपादेयत्वमेवं निरपत्यो नर इत्य-
न्तो किमर्थमेकोपादानमेकवचनादेव गम्यते। ए-
कोनार्थस्तदुपादानेन… नोच्यते। बहुभिर्वृक्षैश्छाय… न
पुनर्बहुभिरपि निरपत्यैरित्येतदेक ग्रहणेन ले-

धितं भवति। सर्वथा निरपत्यस्यैषां निन्देति। पुनरन्यैर्दृ-
ष्टैर्निष्प्रयोजन...नाह—

चित्तदीप......दीपो हि न प्रकाशार्थं सर्व
नाडयति। सरः शुष्कं नालनाहादीनब्धानु सा हलो ध-
र्मभावो निसवात्वर्थं न कनकादि मुञ्चाति। कार्यश्चेति
तृणपूल्यव्यवद्धो मुत्पादयितुमक्षमोऽर्थं पुरु...नीयम्।
नजनश्चानपत्यत्वादेव प्रकटितकोपोनः षण्ड इति नास्य
प्रतिष्ठा विद्यत इत्यप्रतिष्ठितः। ठपत्येन यशाप्रतिष्ठे-
ति दर्शितं भवति। नग्नो निरावरणो वा तडागाच्छू-
न्य इव प्रजारहितत्वा... क्रियशब्दः शरीराभिधानको-
त एव निष्क्रियो नास्यानवद्या काचित् क्रिया विद्यत इत्य-
र्थः। अथवा नास्य धर्मादयो विद्यन्त इत्येवमनपत्य-
स्य निन्दा समभिधाय सापत्यस्य गुणानु... बहुमूर्तिरि-
त्यादि यावत्। लोकाः सुरलोकाः स्तुष्टिराप्त्यसंश्रितत्यन...
र्हि बहुमूर्त्यादयः शब्दाः प्रातायन्ते। अपत्यबहुलादात्मान्या-
पत्यं तथा च श्रुतिरद्ध......नीचकर्माणि वर्जले... सैव पुत्र-

इति युक्तस्तस्मादपत्यमन्विच्छन् गुण... प्रधान् वाजीकर-
णनित्यस्यादिच्छन् कामसुखानि च विलीर्णाध्याशा अन्न...
स्याद्याहारसधर्मीणश्च... भोगसुखानुसिद्धान् वाजीकरण-
संयोगान् प्रवक्ष्याम्यत उत्तरमित्येतदुक्तं भवति। वा-
जीकरणसंयोगाश्च मधुरस्निग्धशीतास्तु उपयोग-
... कटुकादीनि तान्यप्युदर्कै... नित न रूपभोगसुखादीह-
मत्र चिन्त्यते। श्लेष्मप्रकृते गुरुस्निग्धमधुरशीतानि
सामान्यात् कफवृद्धिमादधाति। कफं तेषामु... धास्यत्यतैव
स्रोतस्सु इ... मले शरीरे वृष्यं यद्वा यास्मेत मात्रे। का-
ले वृषायते तेन परं मनुष्यस्तत् बृंहणं चैव बलप्र-
दं च। तस्मात्... मेव कार्यम्। न पुनर्मलिने शरीरे वृष्ययो-
गाः सिध्यन्ति। क्लिष्टे यथा वाससि राग इत्येतदुक्तं भव-
ति। कृतसंशोधनस्य कफपित्तस्योधितानेर्न दोषाय.
...ऽं च। क्षीणदोषस्य चाश्यमापश्यन्दोषकृद्भवेत्। आलम-
न्दाग्नेरनिर्वाहित दोषस्यापरिणतानि दोषकृन्ति ना-
न्यथा योपि। तत्र सामान्यात् कफवः सोऽपि [illegible]

-धीयते। ... विंकं निस्सृतं व्याख्ये संपद्यत एव। यद्येवं वृष्ययोगारंभो दोषवत्वादेतच्च नापत्यार्थप्रवृत्ते-रनपत्यस्य निन्दितापत्यस्य च प्रशस्यत्वाद्धि मृगाः सन्तीति यवा ... क्षुद्राः सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते। तस्मा-द्दोषेषु प्रतिविधेयम्। वक्ष्यति च-

"न हि किञ्चिद्दोषनिर्गुणं
गुणभूयिष्ठमतो विचिन्त्यते"

इति। यत्तु किञ्चिदेतत् शरेक्षुदर्भमूलादीन्यारभ्य यावद् गुलिका ... का योगः। काण्डेक्षुरिक्षुश्रा इक्षुवालिका महती स्वं पयस्या अर्कपुष्पी वीरा क्षीरकाकोली आत्मगुप्ता कपि-कच्छुः फल्गुनी गोक्षुरो दुंबरिका पलाशितुकाक्षीरी वंशा- ...कारिभो मन्दक्त्रमा यावाणमात्म- ... या इत्यादि यतोत्प-लपूगमतो लोढेञ्च नी द्वितीयो योगः। शर्करा माषविदला इत्यादि यावद्देव पिण्डरसो वृष्य इति ... तेरिहं स्याना-मेवं पूर्वकल्पेनेत्य ... ने तृतीयो योगः। बृहद्वृत्तं माषान् समत्स्या-ण्डानित्यादि यावत्। बृंहणं च रसोत्तम इति समाप्त...

रकांस्तित्तिरिरसे तित्तिरि...रसे कुक्कुटं बार्हिणरसे
बार्हिण...रस इत्येते चत्वारः पूर्वैस्सप्तभिः सहैका-
दशात्राषिं चरमकांसानामित्यादि कादश। यो सुक्ता आ-
षयूषेणेत्यादि त्रयोदश। त्वस ... नामित्यादि च कुलिसा-
व्यमत्स्या...मित्ययं पृथग्योगाद्वंधा बार्हिणदक्षाणामेव-
मण्डानि भक्षयेदिति। नायं पृथग्योगो योग्ये दशोऽयमिति
केचिदितन्न। यदि तद्योग द्वयं कृतमय.... गन्धतुर्द-
शेरति द्विशा योगः। पञ्चदश ... वाजीकरणसामर्थ्यं य-
दायत्ता ध मांसानित्येवमादि षोडशं वाजीकरणमग्र्यं
च षोडशं स्त्रियो प्रहर्षिणी तथा स्त्री रस्यचैन यानुष्येत्यु-
पस्कारस्तद्य...त्यादि यावत् सा स्त्री वृष्यतमा मता मता ये
...षा निरपत्यानामच्छाया एकशाखश्चेत्यादयः गुणः पु-
त्रवतां ये च बहुमूर्त्यादयः दश पञ्च च संयोगाः गो...गा-
स्ते व्याख्याता इति स्रोतस्सु शुद्धेष्वित्यादि व्याख्यातमेव।

इति श्रीवाहटे जर्जटस्य कृतौ निरन्तरपदव्याख्यायां
संयोगशरमूलीयः पादः

—·—

आसिक्तक्षीरीयपादम्

एकादश्या... रिकादीनामेक एवं बन्ध आसीत् । आसिक्तक्षी-
राख्यधिकृत्य कृतो वाजीकरणपादः आसिक्तक्षीरिकम् ।
वैशेषिकवत् क्षीरेण आचिकोद्देकेनेति केचिद्व्याचक्षते इ-
ति । तत्र आसि... षं येषुते आसिक्तक्षीरः लोकोऽप्येवं ब्रूते ।
पीतदुग्धा वष्किका इत्यासिक्तक्षीरमापूर्णमशुष्कं शु-
ष्कवष्किकमेतदुक्तं भवति । पीतदुग्धं जरते तण्डुलं
शुष्कं शुष्कं गौ... तं क्षुण्णं क्षोदितं कुट्टनेन न मर्दितं क्षीरे
विलयेत्तं पूत्वा रसाढ्येन पयसा सह तुल्यमित्यर्थः ।
बलादीनां खर्जूरादीनां रसैः संयुक्तमात्रया तुल्यैरि-
त्युपस्कारैः... मात्रया स्तोकेनेत्यर्थः । साधयेत्तत्र सिद्धमिति चा-
वेक्ष्यादीनां चूर्णान् कियत्प्रमाणा इति नोक्तम् । आवापशब्दे-
नैनोक्ता द्वावापश्च द्रवपादः इत्यामनन्ति । अन्ये त्वा-
चक्षते प्रा... वयावतानाति द्रवमित्येव गुलिकयोर्गौ-
चटकादीनां शुक्राणि गव्यं सर्पिः कुलिङ्गस्य वसामपी-
त्यादिहंसः कुक्कुटः शिखी मयूरः कुलिङ्गो ग्रामचटकः ।

अन्ये वीर्यवन्तो कुलस्य वसामपि... वृष्यं आचार्यकं हि वा-
रिणा वारिचारिणः परं वृष्या इति। एषिः पूपलिका इ-
त्यादि पूपाधाना इति। पूपानामाधाना स्तेषां स्नेहः समा-
धानं भक्तिविशेषात् पश्य... मेक एव प्रयोगो द्वितीयः। ए-
षां शुक्रस्य गृहीतुमशक्यत्वादण्डैरपि तत्कार्यकरणम्।
~~श्लृ~~ शृङ्गाटकानि मृद्वीकामित्यादि यावत्तं पायसेन
सक्षौद्रं बाष्ठि... जयेदयं तृतीयः।

खर्जूरीमस्तकमित्यादि... तु सशर्करेण सं-
योग एव वृष्यः परं मत इति-चतुर्थः। अजडा कपि-
कच्छुः जीवकर्षभकौ मेदामित्यादि यावत्... वर्ण्यं च कण्ठं
बृंहणमेव श्रावणं... वृसेत्ययं च पञ्चमः। इष्टः सरं श-
रच्चन्द्रसन्निभमित्यादि रसालादधिशर्करया सह
परमृदितं-चतुर्जातककर्पूरमात्रया युक्तं लोके
रसा... चन्द्रांशु पयसेत्यादिकः सप्तमः... इदं विशिष्यते।
चन्द्रांशुकल्पत्वेन तस्माद्व्यपेतकणमलस्य अखण्डि-
तद्योतस्य प्रावणार्थम्।

अन्ये तु गौरवाहिकप्रकारत्वात्तद्विशेष ... च-न्द्रांशुकल्पा सादृश्याच्च कल्पनीये ... सर्वोऽपि नकाण्डमित्या-दिकोषं ताम्रचूडं कुक्कुटं संग्राहः आसिन्नक्षीरिकेषा-मिति प्रपञ्चीयोगं व्याख्यातवान्। किञ्च यद्यञ्च किञ्चिन्मन-सं ... वनान्तां पुलिनादि शैला दृष्ट्वा स्त्री ... भूषणगात्रमात्रं प्रियावच्च यस्याञ्च तद्वत्त योग्यमिति मनस उत्कर्ष-प्रहत्वादि .....

इति श्रीवाहटस्य कृतौ निरन्तरपदव्याख्यायाम्-मासिन्नक्षीरिकः समाप्तः।

— ० —

माषवर्णपादम्

माषवर्णभृतशब्दोऽस्मिन् विद्यत इति माषवर्ण-भृतीय इति। माषवर्णभृन्नाकेतुमित्यादि माषभृता-मिति न ... वर्णग्रहणं करोति। तत्रापयत्यशुक्ताः स्तंब-वन्तो न फलानीति तान्यसात्म्यानि प्रायशो गवां तृणप-र्णोचितत्वात्तस्मान्माषवर्णभृताञ्च। तेनान्यतृणपु ...

न क्षीरं वृष्यमेवोच्यते। माषादिभिर्वृष्यैः पुष्टया विन-
रं वृषत्वमापादयति। वाजीकरणार्थेऽत्रारामारं सो
धेनुशब्देन गोप्रतीतिरेव। तथा हि लौकिकाः सु... गाव
इति गृष्टिरेकवारप्रसूता तस्या उचितधातुत्वात् प-
योविकारणानुविधानाद्वृद्धेव भवति। पुष्टग्रह-
णं चैतत् ज्ञापयति। सामर्थ्येनोपचितायाः क्षीरमपि व्याश-
स्ता... तथा हि लौकिकाः। चतुस्तन्यादिभिर्विशेषणैस्तोस्तन-
त्वविशालविशंकटादयो गवां दोषा इत्येवं विधा अ-
ङ्गल्या चतुस्तन्यादियुक्तेति लोकस्य ब्रूते। नास्ति गोबल-
क्षणमिति... विधायां वयःप्रमाणाद्दृश्यता मासादयति।
नात्र पुरुषोत्प्रेक्षा क्रमन्ते। वृद्धवत्साया अपि क्षीरे स्थि-
तं पयो भवति। कथं ...कं क्रियते तद्धा इक्ष्वादिभिस्त्वयश्वा-
दोऽत्र इति चेन्न। इक्ष्वादि मति कात्र गतिरुच्यते। अनौ-
त्याद्दावचार्यात् पूर्वस्यान्ते राद्धा इक्षूणामाद्धा इक्ष्वाद्धा अ-
...दादान्तो रूपम्। पूर्ववत् सान्द्रक्षीरां धारयेत् न तनुक्षीरा-
मिति। केवलं वा पयस्तस्या शृतं वा शृतमेव वा। शर्क...

क्षौद्रसर्पिर्भिर्युक्तं ... मं इति।

श्रुतं वा अश्रुतं वेति योगद्वयं तयो व्या-
ख्यानयान्ति। श्रुताश्रुते केवले पुन द्वे शर्करा क्षौद्र स-
र्पिभिरथवा शुक्रजैर्जीवनीयैर्बृंहणैर्वालगणैर्वा:....
पृथक् पृथगेते पञ्चभेदां पयस्यामित्याद्यपरां वृद्धः
साक्षातिको वेति द्वयं किमर्थमन्यतरोक्त्यैव सिद्धत्वा-
दुच्यते। सप्ततेरूर्ध्वमपीत्येवोऽभिप्रायः। जीर्णतर इ-
ति। ननु च पूर्वोक्तव्याख्या~~ख्यान~~नः। समत्वां परतो नच।
“आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं गन्तुमर्हति।”
तन्नाकृतवाजीकरणस्यान्यतिबेधस्तस्याद्युप.. यंत्र-
जतेत्यर्थं शुश्रयादनत्वावाजीकरणोपयोगा ह्या-
वितशुक्रस्य न दोष इति। युनेव परिहृष्यतेत्येवा-
बाह्नि वाच्ये प्राक्षोत्यपत्यं विपुलमिति तद्भावयामास।
सप्तके... श्वभपत्योत्पादनेनापि हर्षोऽस्य तु वाजीकर-
णः स्यादयं प्रश्नावो येनोभयमपि निर्दोषमाश्रेग म-
नमपत्योत्पादनं चेत्ययमवशेषहेमो यो धीरनाय

...शाकयम...नोपलभ्यते। विशेषवान् शनस्पर्शो मद्यादीनां चन्दनादिभ्य इत्युक्तमेतत्। आसेव्यमानः... शीतस्पर्शो हि मद्यादीनां विशेषवत्तिं शीतता... अस्मिन् हितं दाहादियत्ना व्याविष्कृततमं भवति। वेशानि न हो-पलभ्यत एव। मद्यादीनामधिक एव स्पर्शः यथा अ-लाबुतकायानां व्यञ्जयपव... पत्राकेषु दाहार्तस्य विशेषः... सहते गृह इत्यर्थः। शीतेनाशगृहे मद्यादीनां च संस्प-र्शाः नुरसहद्दरो स्पर्शो हिति हेतुः। लागादिविनबन्दनो-दकबर्षिभिर्बीर्ज्यं शीतवान्न...मद्यादयः सन्ति हि-ता इति च।

"प्रियाः प्रदक्षिणाचाराः प्रमदाश्चन्दनोक्षिताः। इति अत्र विलिङ्गपुल्लिङ्गयोर्विरुद्धवचनो तुल्यरूपत्वात् प्रम-दाग्रहणं प्रादक्षि...कुलाचारा इत्यर्थः चन्दनोदकोक्षिताः सिक्ताः प्रियाः इष्टाः। अथवा प्रत्यग्रमदाः प्रमदास्तरुण्य-स्ता एव दम्पती नव्या। अथवा प्रहृष्टा...

ष्टैः कार्मैर्मणिमौक्तिकभूषणान् स्पृशन्त्योऽन्यथा-चन्द्रोद्दी-
तत्वं मणिमौक्तिकभूषितत्वं-च निरर्थकं स्यात्। तथाप्योष्ठं
जनस्थानानां विषयाणां शब्दादीनां मनोनुकूल... स्तका-
ण्डे सरिद्ध्रदानां हिमवद्दरीणांचन्द्रोदयानां कमलाक-
राणां मनोनुकूलाः शिशिरास्सर्वाः कथाः सरकं शम-
यन्ति पित्तम्। किं पुनः शमनादिचन्द्रोद्दीपितानां मणिमौ-
क्तिक...न्युपवनादि-च...उपवनादि... ह्येतानि तायव-
श्चन्द्रपादाश्च शीता इति। वायुपिरस्यैव शान्तेः शीतत्वं
संबन्धो मः। न चन्द्रकरैस्तेषां....योजितत्वात् किं शीतविशे-
षणेनेति चेन्न। तस्य योगवाहित्वाच्छीतनिर्धारणम्। न
यस्य कस्यचिद्धावापेऽनुक्ताः शीता इत्यथवा-चन्द्रपा-
दा अपि शीतत्वेन विशेष्यन्तेऽकस्मान्नहि संक...नयन्ति।
शीता इति विशेषयंस्ताद्विगमं सूचयतीत्याशङ्क्य पा-
दाहज्वरापहा इति। किमर्थमुच्यते। तस्यैव प्रका-
न्तत्वादनुक्तादनुक्त्यपि सेत्स्यत्युच्यते....न्यदोषसंसृष्टे
मुहुर्दाह इत्येवमादि संसर्गो माभूदिति तद्वचनम्।

अथ उष्णाभिप्रायिणां ज्वरितानामभ्यङ्गादीनु...मो
अथागुर्वाद्यं तैलमुपदिश्यते। अगुर्वादौ यवसंज्ञाग्रहणं
कस्मान्न कृतमित्युच्यते। तुल्यकर्मकाणामेकत्र निवे-
शितोऽन्यत्रापि लभ्यत इत्यगुर्वाद्येन.... वक्ष्यन्ते। पत्रं त-
मालपत्रं नलदं मांसी ध्यामकं। कुष्ठं मङ्कं चोरकं वराङ्गं त्व-
ह्वलं जातीतिकापत्रकमित्यपरे। भूतिकं कर्तृणं वृश्चीरं
श्वेतपुनर्नवः पुरण्डः शुक्लैरण्डः ऊरुः...सिरिबा...वः प्रसि-
द्ध एव। लोके तुंबुरित्यपरे। कण्डीरो द्विविधः, स्थलजो
जलजश्च। शिग्रुविटपशाकं पूर्वदेशे प्रसिद्धः। मध्यदे-
शे लोहितपुष्पं सौभाञ्जनकं.... गुल्गुकतिलपर्णीचोरका
ह। लोकेऽपि लुपर्णी मधुस्रवादूर्वेत्यपरे। पीलुपर्णी-
कास्ताभि ह्रस्वस्य जातिकथं स्निग्धच्छदा धूसरपत्राश्च
ह्लतशाठः वृक्षाम्लं.... हिंगुपत्रिका कालमाला काणमल्ली
का पर्णास उत्पलपत्रः कुठेरकः क्षवको राजक्षवकः दु-
हा दुग्धरुहा समङ्गा मवरेराहा अञ्जलिकारिका अ-
तिबला काकनिन्छक...रनाकुलि सर्वसुगन्धा मजबहा

नाकुली सुलभा लोके गोधावत्ति श्वेता श्वेतस्पन्दः अश्वखु-
रडं कपिकच्छुः सौरवाक इत्यपरेण ण्डोऽपूक निर्गुण्डी....
स्मिको भेदो रसवीर्यविपाकप्रभावकृतः। एकजाती-
यानामपि अन्यथापदेशः स्वैत्थ्यं देतच्च विस्तरेण
दन्तीद्रवन्तीश्यामात्रिवृत्प्रभृतीनां....छावीर्याणां रोगाभि-
बर्हिजितीये भेषजाध्यायेच परिपठितानां यथालाभं
कषायं कारयेत्। तेन कषायेण तेन च कल्केन सुरा
सौवीरो....न काथे इत्यादि यावज्जातं सौवीरकं पिबेत्। भाषाद्ध-
सनुबाविन्यादि यावत्। पिबेज्जातनुबोदकं भैरेयं सु-
रामेदकोजगलं कट्व....भतैरेव च श्लक्ष्णपिष्टैः प्रदेहं का-
रयेत्।

"श्लक्ष्णशुष्कघनो लेपश्चन्दनस्यापि दाहकृत्"

इति वचनात् तयो दशविधः स्वेद इति। स्वेद इत्येव सि-
द्धे त्रयोदश स्वेदवर्गाय...कालविदागुके...जा शीतज्वरा-
पहा त्रयोदश स्वेदापरोधुतपि पृथक् क स्वसिधान भा-
शुतरज्वर प्रशमनख्यात्यर्थं शयनाच्छादन ग्रहणं

कुट्यतिरेके.... पृथक्कृते द्विविधस्तु स्वेदः साग्निको नि-
रग्निकश्च। या कुटी साग्निका सा बलीयसी। शीते अनाग्नि-
काले। एवं शयनाच्छादने अपि दोषवशादनेक मु-
खा चिकित्सेति दर्शयति।.... बहुल्यकृता इत्यर्थः। चारु
रुपचितगात्रयष्ट्या तरुण्यो यौवनोष्मणा आश्लिष्टवहरा-
णीश्च शीतज्वरं जयन्त्याशु संसर्गबलयोजनात्" अस्या-
..ष्महराणीश्च कथं जयन्ति। तानि संसर्गबलयोजनात्
संसर्गो वातकफयोः। अत्र नान्ययोः कुतो वातश्लेष्मह-
र इति श्रुतेः। स्नेहो हि वातश्लेष्म....दा गुरूष्णस्नेहप्रयोग-
षं कुर्याद्यदा श्लेष्माणमुत्कटं तदा श्लेष्माणमुत्कटं न-
दाल्लघूष्णरूक्षस्नायेष्टम्। ननु भूयो भूय आश्लेषग्रहण-
मत्र क्रियते। न दाह....च्चेत। उक्तमेकधर्मकाणामेक-
त्वात्युक्तो विधिरन्यत्रानुयाति। अथवा शैत्ये प्रयुक्ता
स्त्रगिति सन्निधिमात्रेणैव शीतं शमयन्ति। न तथा दा-
हज्वरोक्ता विधय... जलं पानं निषिद्धं प्रागुक्ते क्षतानि-
लत्वाद्धि लंघनं न हितमित्यनुक्त्वा चिकित्सां विधत्ते- ...

मैनेस्थानुपाचरेत् शमनकषायैः सर्पिर्भिर्मांसरसै-
श्च.... साधिलजे हि... दन इत्यादि साध्यानां गिलकादीनां नि-
रमाणांचान्येषां लंघनानि निरूपदाह। सामान्य सत्या-
दि सर्वेभ्योर्तन्त इति सामान्ये ते वातिकाः पैत्तिका वात-
पैत्तिका.... निरामा अपि कफजाः कफपित्तजाश्च निरामाः
केवलं पैत्तिको न लंघ्य इति कफपित्तद्वन्द्वारब्धा इ-
ति ज्ञापयति। कस्तस्योपक्रमः- रूक्षं तेजो ज्वरकरमि-
त्यादि स्तो हवष्य इत्युक्तमः प्राक् प्रतिपादितं... तत्र प्रलयशो-
न रसामेव। तत्रापि लंघनं कुर्यादेव। वन्तार्थं युक्त्या न तु यथा
कफे पित्ते वातो द्वयोर्वा रूक्षमेते लंघनं सहत्। आम-
क्षयादूर्ध्वमपि वायुर्न सहते। स्वयं या यस्य युक्तरूपं द्-
शनीयांकं चानान्तदिति ज्वराणामवस्थायां वमनादी-
नि विहितानि। कफप्रधानानुत्क्लिष्टान् दोषानामे हरेत्। त-
था पित्तं वा कफपित्तं वा-रत् संसर्गस्तोमलानुवासित हरेत्-
पक्वाशयस्थितान् इति। तत्र प्रधानं शब्दं कुर्वन्नेतत् ज्ञा-
पयति। अप्रधानोपेक्षया प्रधानत्वम्। अन्यत्रापि तत्र

-नरकनिरन्तरपङ्क्त्यारंभाशां

सङ्ख्याने… दीनां कफादीनां गमनादीन्याह-

गमनेश्च विरेकैश्च नास्तिसिश्च यथाक्रमम् ।

ज्वरानुपचरेद्धीमान् कफपित्तानिलोद्भवान् ॥

कफोद्भवान्वमनैः पित्तोद्भवान् रे… चिरित्येकदोषजानां प्राधीय… द्वन्द्वजानाञ्च परिदिश… सृष्टानित्यादि। ननु च कियन्त त्रिरसोये प्राक् सन्निपातः सूचितम्। पश्चात् संसर्ग-स्तान्निरस्तैनैव क्रमेण वि… त्युच्यते… दोषजास्ततः सन्नि-पातजाश्च वातात् पित्तात्कथात् वातपित्तश्यामित्यादि। तस्माद्ध-न्द्वाभिधानं प्राक्… नव्याजयेदिति संबन्धनीयम्। कथं बुध्वा-त आह-तरतमैः संसृष्टैस्तैरैः सन्निपतितांश्च तमैः स-मैरुक्थयान् तु त्रिसंसृष्टान् सन्निपातितांश्च संसर्गेन न-बहूनि पुकबुध्या समे…पातश्च तयोद्दश प्रकारोयाद्ध-तैर्कोद्वौ ऽषट्स्युः हीनमध्याधिकैश्च षट् समैश्चैको निका-रास्ते सन्निपाते त्रयोदशतां स्तमैबुध्वा कृतः पारिभा-षाबश्चाद्ध… संसर्गसन्निपातं चैकं समैर्ज्ञात्वा दोषान् ज्व-रकारिणा किं कुर्यादित्यपेक्षायां… योनिश्चात् दोष-

द्वितीयोऽध्यायः

क्रमापेक्ष इति कः समासः किं.... क्रमौ तयोरपेक्षा यस्य
स दोषक्रमापेक्षः। किं वा दोषस्य क्रमो दोषक्रम स्तस्मि-
न्नपेक्षा यस्येति। किं चातः आद्ये पक्षे। अयमर्थः- दोषापे-
क्ष.... न समे संसर्गे सन्निपाते च कतरोनयोर्दोषयोर्दो-
षाणामात्ययिकस्तमेवादावर्जयेदेकाधिके कुत-
य एव कुपितक्रमः कुपिततमो वातमेव तावदा-
दौ.... पेक्षः क्रमापेक्ष.... क्रम आनुपूर्विका पुनरस्या ज्वर-
स्य नयाय यानुपूर्वी समाम्नाता लंघनादिकाच्छजना-
न्नतया दोषानु प्रागपेक्ष्यात एव दोषशब्दः प्रागेवनिर्दि-
तस्तु। कथं कुर्यां.... क्ष्यत इवजयश्च.... दोषमानुपूर्व्यामनुज-
येत्। अथवा पुरुषदोषक्रमापेक्ष स्तदाय मर्थो यो द्वन्द्वे
सन्निपाते वा कुपिततरः कुपिततमो वा क्रमः शब्दः
संभववाचीयसून्नाधिकतर.... मवेक्ष्यानो यथानिर्दि-
ष्टैरौषधैर्जयेत्। अथवा दोषक्रमं प्रागुपदिष्ट एव।
दोषाणां क्षपणानो वर्ध्यनं वृद्धानां ह्रासनमपि रुक्षैः क्रि-
यानिशेषैः। तथा प्रायस्तिर्यग्गता दोषाकुश.... तेषु न-

चरकनिरन्तरपदव्याख्या

या कुर्याद्देहाग्निबलवित् क्रियां प्रयोगैः श्रेयसो ज्ञानात् सु-
खं वा कोष्ठमानयेत्। ज्ञात्वा कोष्ठप्रवणांश्च यथा सर्वदे-
रन् भिषक् तथा सर्वेषां च व्याधीनां दे...त दर्शिकारितयान्ते-
नश्यमुपदिष्टम्। सर्वेषामपि च व्याधीनां निग्रहे हेतु-
व्याधिविपरीतमिच्छन्ति भिषजः तथा संशोधनं वा शा-
मनं निदानस्य च वर्जनमेतावद्धि वला कार्यं...विधी-
ति। तथा "संसृष्टेषु च दोषेषु सर्वजिच्छमनं मतम्। तथा
कफे च यूषादिकमनुपानम्। संसर्गजे सर्वहितः क्र-
मः स्यात्। तथा त्रिदोषजे लंघनमादि तस्यां न तथा सर्व...
थात्वमवेक्ष्य कुर्यान्न गणामपि कर्म शस्तमित्येवमा-
दिकं दोषक्रममपेक्ष्य यथोक्तैरौषधैर्जयेत्। दोष-
क्रमापेक्षी वा पादौषेक्षण अपेक्षी स यस्य विद्यते... दो-
षक्रमस्यापेक्षी दोषक्रमयोर्वा दोषक्रमापेक्षी। शेषं
पूर्ववत्। अथवा विशिष्टरोगारब्धरोगजातिप्रत्ययनोक्र-
क्रमापेक्षि प्रतिव्याधि दोषक्रमः सामान्यो वैशेषिकश्च
स...वैशेषिकश्च प्रतिव्याधि विहितं कृत्स्नात् तन्त्रादवग-

न्तव्यम्। तस्मादयमस्यार्थः। संसृष्टान् सन्निपतितान् बुद्ध्वा तर-
तमैः ज्वरः शोफक्रमापेक्षी। यथो.. नं व्यवस्थितः। उत्तरस्य
श्लोकस्यैवानारंभं पूर्वोक्तस्याविशेषात्सकलं तन्नोक्त-
स्य विशेषार्थविस्तृतस्य संक्षेपेण समुच्चित्य शास्त्रस्य कर्ता
संशोधनसंशमनादिरनेनैव निर्दिष्टत्वाद्..... स्थाना-
नुपूर्वीप्रापणार्थं नर्थानक्षपणानुवादेन विधान-
मिति। तच्च न कफानुपूर्व्या प्रागेवोक्तत्वात्। यथा ज्वरपू-
र्वं दर्शने ज्वरादौ वाहितं लंघनशमनमपतर्पणं वा।
तथा...लाय नाज्वास्तिक्तको रस इत्यादि। तस्मात्कफस्थाना-
नुक्रमदर्शनार्थोऽपि नारंभः। उच्यते

उच्यते नानानुपूर्व्यस्मिन्छास्त्रे स्थिता
प्रदेशान्तरे वा तस्यानुजयेत्। पित्तं पित्तस्य...येत् पूर्वं श्लेष्म-
णेत् सन्निपतरं वा तस्यात्यायिकत्वा...स्मादपूर्वक्रम-
प्रदर्शनार्थ आरंभः। अथ संसृष्टान् सन्निपतितान् बुद्ध्वा त-
रतमैः समैः... यथोक्तैः शोफभेषजैर्योजयेदित्यत्र क्रमश्च प्र-
दर्शितो भेषजानां। ननु प्रकारः कथितः। केन प्रकारेण

चरकनिरन्तरपदव्याख्यायां

तत्र द्वन्द्वशो नार्थमारम्भः। वर्धनेनैकदोषस्येत्यादि स-
न्नि..... स्यापि चतुर्थोऽप्युद्देशः एको द्वौ हीनमध्याधिकः स-
मश्च। तत्र वर्धयुद्धेन द्विदोषाधिक एकहीनस्तु प्रका-
रः एकाधिको द्विहीनस्तु वा हीनं अधिकदोषं वन्ससं
एक एव अस्मिन्वर्धने..... केऽशुमात्रमन्य...दोषस्य ए-
कस्मासौ दोषस्येति कर्मधारयो न बहुव्रीहिः। एको दो-
षो यस्येत्येवं विगृह्यमाणे सन्निपातस्य प्रवर्धनं
प्राप्नोत्येकस्यैकवर्धन..... यतः हीनमध्योत्कृष्टदोषाणां
कस्य वर्धने सर्व एवामी वृद्धा स्युः यथा वृद्धे स्तथा
क्षीणैरिति वचनात्। न च क्षीणानां व्यशरंभकत्वमिति
प्रतिपादितं प्राक्। सत्यमेतद्वचनमायेपीक..... वृद्धवर्ध-
नं तस्य वृद्धतमत्वान्नापि मध्यस्य पारिशेष्याद्धीनस्येति
गम्यते। तन्त्रान्तरवचनाच्च।

न्यूनैकमलसंवृद्धिरेकवृद्धिर्द्वयोरपि वा।
सन्निपाते तु कर्तव्यः समे..... ॥

पद्यवचनाद्येवं वर्धनेनैकहीनस्य कथनो-

च्छितस्य नेति कस्मान्न उच्यते। एवं त्रिविधाश्रियोपहितं
भवति। दोषस्याधिकाराल्लब्धज्वरान् दोषक्रमोऽवे....क्रम-
स्याप्तेर्युक्तम्। तन्नानापन्नत्वात् च्छित क्षपण बन्धना-
द्येति दोषस्याधिकाराल्लभ्यते। एव अपि व्याख्यानान् मु-
च्यन्ते। एवं तर्हि हीनेत दोषवचनम्.... प्रदर्शना-
र्थमेतच्च समुत्कारप्रायमिति प्रतिपाद्ययेव्या भः त-
स्माद्यथान्यायमेवास्तु। अथ वर्धनेनैकदोषस्येति के-
चनवकाशः। यद्वद्धे त्रिषु हीनमध्याधिके....वणेषु त्रिषु
क्षपणे नोच्छितस्य नेत्येवं द्वादशस्वर्थेष्वेकेन विहि-
ता चिकित्सना। स्थितिकल्पस्यायं न पुनर्वृद्धस्य वर्धने-
न वा क्षपणेन वा वृद्धस्य वर्धनानुपपत्तेरिति। त-
नु च त्रिदोषहन्ति....नं सन्निपातज्वरे प्रयुज्यते। द्विदो-
षान् यद्वद्वणेऽपि न दोषवृत्येवं चोदयित्वाभिदध्याति। स-
न्ति खलु द्रव्याणि त्रिदोष....व्यवसमर्थानि। विशिष्ट ~~दोष~~-
दोषारब्धरोगजातिप्रत्यनीकानि। तस्माद्द्वयमेव चि-
कित्साक्रमः। द्वयोः क्षपणं वर्धनमेकस्य कुतः। यस्माद्दो-

—चरकनिरन्तरपदव्याख्यायां

षड्द्वयपुरःसवाये न्यूने पित्तकफयोश्च तिक्तकषा-
यभेषजोपयोगः। स तयोर्हन्ता। एवमेको वृद्धः सु-
खं शक्यते जेतुं तथा वातपित्ते वृद्धे न्यूने श्लेष्मणि म-
धुरतिक्ताद्यवचारणमिति..... यद्यप्येको बलासो वृद्धः स
सुखमुच्छेत्तुं शक्यते। एवं वातबलासयोर्वृद्धयोः पि-
त्ते हीने च भोज्यम्। अथैको द्वयानां का चिकित्से... यदि तु स-
न्निपाते हीनया वृद्धया कुपितो स्यात्तत्रैकस्य वृद्धतम-
स्तस्य क्षपणेन चिकित्सा कार्या। तद्यथा वायोर्वृद्धे न्यूने-
योः पित्तश्लेष्मणोः..... हन्ति। पित्तश्लेष्मणे न चाप्यागमयति।
तन्नैवं वृद्धयोर्वृद्धिमात्रहृदयदर्शनमावहति। उच्य-
ते- तिस्रो द्रव्य किं च कि सा क्रियते। न त्रयाणां सन्निपातो
दुश्चिकित्स्यानामित्याह.... दुश्चिकित्स्योऽन्ताबुध्वा तरतमैरि-
ति। ननु च किमयं क्वचिदुपक्रमो दृष्टः। सन्निपातस्य
दोषवर्धनं शास्त्रे वा क्वचिदाम्नातम्। तन्त्रान्तरे वा येन
दोषवर्धनं सापाय.... यदि वर्धनेन दोषस्य व्याधेशा-
न्तिः स्यात् निदानवर्जनमकिञ्चित्करं स्यात्। बलकालेनव्या-

श्रीणामाप्ययनमग्निर्गा न स्यात्। उक्तं च —

“श्रत्वं होरात्रदोषाणां मनसश्च ......”

नम्। येन शरीरदोषः छिद्यते तच्छेदनं स च शोधनेन

छिद्यते। यतो वा संशोधनं छेदनं तन्त्रान्तरे च दुष्टो-

पक्रमः। छिन्नतरो पुष्पफलं ... शोधनेन तज्जा विकाराः

प्रशमं प्रयान्ति। स्वतन्त्रे च वनस्पतिः मूलच्छेदनव-

च चतुर्विधः। वमनं विरेचनं सन्तापनं शिरोविरे-

चनमिति। कस्य वर्धनेन .... प्रति प्राधान्यात्। ज्वर कुले-

लस्य युगपच्चासहत्वाद्धमनादीनां नियतत्वात् कफ-

प्रधानानुक्लिष्टानौ इत्यादि प्रधानं च मूलम्। तच्छेदे शाखादि-

नाशः ... क्रियाप्रोक्ता यथावदनुपूर्वशः ... पितोत्तरसान्निपा-

ते विरेकं कारयेद्भिषक्।

भोजयेन्मृदु भोजनम्।

“लङ्घितं चानुपूर्व्येण तर्षं चानुजलं पिबेत्।

इत्यादि यावद्विशेष .... चेरे सान्निपाते वमनं कारये-

द्भिषक्। लङ्घितश्चानुपूर्व्येण तर्षं चानुजलं पिबेत्। इत्या-

दि शिरोविरेचनं च प्रथमनापि पीलनादिसंज्ञा ... यु-

—चरकनिरन्तरपदव्याख्यायाँ

जातेऽस्मिन्वृद्धम्। अञ्जनाद्यवपीडाश्च धूमप्रधमनानि च।

इत्यादिना यावत्

प्रबुद्धसंज्ञां मतिमाननुबद्धं समाचरेत्।

तस्या संरक्षित.... यथाङ्-त्र-गेक्षपक्रियेक्रान्तानि लंघन-स्वेदनयवागूपाचनां मनल्पभोजनादि युक्तदोष-स्य-चानुक्तैरेकस्या क्रियोविहूनां वा.... स्यवृद्धस्य वर्धमा-नसंशोधनेन क्षपणेन संशमनेन वा उच्छित तस्य ग्रहणं क्षीणसंप्रीति बेबार्थम्। उच्छ्रितश्च क्षीणश्च समा-श्च व्याधिकाश... नयाणां वा जयेत्। पूर्वं शमेत् बलवत्तम इति। नाशको वर्धनक्षपण विकल्पार्थस्तद्धनेन वर्ध-नक्षपणवचनेन चिकित्सा विच्छिन्ना प्रदर्शिता। द्विवि-धो औषध... स्यच नजनमेतावद् सिमनाकाम्। रोगे उ-क्षयथा निधीनि समसन्निपातस्य सर्वेषां वा चिकित्सां निर्दिदिक्षुराह-कपस्थानानुपूर्व्या चेति कः समासः। किं क.... स्थानध्रकस्य लोप उष्ट्रमुखवच्चादि तत्पुरुष स्त-होरश्चादीनि गृह्यन्ते। आदिकफस्य स्थानानिक्रम आनु-

पूर्वो तथा वा सन्निपातज्वरं जयेत्। अर्थतक्षपण... स्था-
नं च कफस्थानं किं वा कफमाप्नोति। कफस्थाने पित्तस्य
स्थानं स्वेदो लसिका रुधिर आमाशय इत्याति पित्तस्थानम्।
तत्रापयामाशयो... न्यत्राप्युष्मा। पित्तादृते नास्ति ज्वरो नास्त्यू-
ष्मणा विना तस्मात्प्रथमतस्तस्य प्रशान्तो प्रयतेत। त-
थाच सौश्रुतं वचनम्-

'शमयेत् पित्तमेवादौ ज्वरेषु समव.....'

यद्येवं पित्तानुपूर्व्या-चेतीति पाठः स्यात्। किमनेना न्यूनता
परिहारेके: नैतदुपपद्यते-आमाशयसमुत्थानाँ
व्याधीनां शीतगुरुमधुरादि...द्रयं कुष्टपक्षः। नापि कृ-
त्स्नत्वगास्थानामाशयस्थानं देहेन्द्रियमनांसि। यथाह
देहेन्द्रियमनस्तापी द्विविधो ज्वरः शारीरमानसः इ-
ति। तदनुपूर्वो नोपपद्यते। क्रियाणामत्यद्‌भु...शयस्थान-
मितिचेत्तत्र। आमाशयसमुत्थो ज्वरो नामाशयस्था-
नं प्रसक्त देहस्थानो हि ज्वरः प्रत्यक्षः। नचैवं विधौ स्वव-
चनं विद्यते। ज्वर आमाशयस्थानम्। किञ्च सर्वज्वराणां

चरकनिरन्तरपदव्याख्यायां

च तुल्यानुपूर्वी। न सन्नि..... तत्र पूर्वरूपदर्शने ज्वरा-
दौ वा हितं लघ्वशनम्... पर्णं वा। न च सन्निपातं प्रत्यस्याः
कश्चिद्विशेषोऽन्यज्वरेभ्यः। विशेषार्थिकाथमारम्भः। कफा-
माशययोरपि किं हेतुकमाहत्यत। सिद्धम्। आनुपूर्वीशेषो ह्य-
विज्ञातोऽस्ति चेन्न। युगपद्विज्ञयोरेकत्र समावेशाद्य-
द्वि कफानुपूर्वी न स्थानानुपूर्व्यथ स्थानानुपूर्वी न कफा-
नुपूर्वी क्रियाभेदाच्च द्वन्द्वो न भवति। पारिशे... स्य स्थान-
मिति कफग्रहणेन स्थानं विशेष्यते। यद्यपि बहूनि
श्लेष्मणः स्थानानि तथापि प्रधान उर एव तत्संभव-
त्वम्। तन्त्रान्तरमप्येतमर्थमनुवदत्यामाशयो संभ-
वति श्लेष्म.... आमाशयं श्लेष्मणः स्थानमितश्च आमाशयस्थानं
तदानुपूर्व्यापदेशात्। तत्र पूर्वरूपदर्शने ज्वरादौ
वा हितं लघ्वशनमपतर्पणं वेत्यादि। तथा केवलं
स्नेहनं का..... समर्थानि भवन्ति। तत्सिद्धम् आमाशयानुपू-
र्व्यैवेति। कफस्थानग्रहणेनामाशयग्रहणम्। लक्षण-
या आनुपूर्वीति कोऽर्थः पूर्वो हनु आनु.... नवमनय... न

नशमनादि शस्यते। केतथा शस्यते। पूर्वशब्द आदि-
वचनो यथा पूर्वोऽध्याय इति। अथवा स्थानु आनुपूर्व्या
शब्देत्यस्य..... शगतोनुज्ये...कापुनरानुपूर्वी चिकित्सावि-
रिसादिरिदं कवेतद्वक्तव्यमिति। उँ च न प च न यथा-
गूयाच नशमनादि केतयानुपूर्व्या स्थानमपशान
चास्मिंस्तन्त्रे चिकित्साविहित...पक्वाशयाश्रये

"रूक्षपूर्वो हितः स्नेहः स्नेहपूर्वस्तथैव च।

तथा आमाशयस्थे शुक्रस्य यथादोषहरोक्रिया। तथा
हि सुश्रुताचार्यः—

आमाशयगते वाते छर्दिता यत्र.... याग:

इत्यादि। तथा दोषस्य विषयस्य स्थाने स्यातन्त्रयेत्। पूर्व-
मित्याद्युक्ता भेषजमेवं कल्पमानुपिबाद्विकारस्य सर्वदा
सर्वमित्यादि यचैव आशयानुपूर्व्यस्यैव मस्तु पाठः।
कि...च्यते स्थानग्रहणेन स्थानिनो ग्रहणात् पित्तानुपूर्वी
प्रसज्येत। आमविशेषणं न प्रसंक्ष्यत इति चेदेवं
पित्तस्थानानुपूर्व्येति वचने स्यात्। पक्वाशयव्युदास...

पत्र पित्तस्थानमुदाहार्षीत्, यदि पित्तमाशयसमुत्थो
ज्वरः स्यात् पित्तानुपूर्वीं क्रियां निदध्यात् । तच्च विहितवाक्य-
शेषं नैव जानी-यामाशयसमुत्थानां पाचनवमना-
नीत्या....न स्यात् । पित्तस्यापुनोक्ता क्रिया स्यात् । नैव पत्रपित्तस्था-
नामाशयोत्थवचनम् । किं तर्हि कफस्थानामाशयोत्थव-
चनं यथैवमामाशयवचनमेव क्रियताम् । किं कफ-
स्थानवचनेनोच्यते... क्रियाणां प्रसक्त्या....आशयानुपूर्व्येति
गन्धे कफस्थानानुपूर्व्येति करोति । तत्कफस्य स्थानं हि
बलवत्त्वप्रदर्शनार्थं यतश्च दूष्यो रसस्तस्य व्याप्यु-
र एव... मधुररसविशेष एव रसनामानमाम म-
न्येत्येति वचनात् । तथा स्रोतोगन्धे कफस्थानानुपूर्व्ये-
विर्विसृता दोषा गुरवो रसवाहिनिः । सर्वदेहानुगाः
स्रामा इति । तथा संसृ.... रसात्स्यात् मन्येत्येति वचनात्त-
था रसस्य तु कफो मलस्तस्माद्दोषदूष्यस्थानानामेकमु-
खेनैव चिकित्सेति । कफस्थानग्रहणं कफस्थानामाशयो...
...सन्निपातस्य उत सर्वस्येति कुतः सन्देहः । समं निवाना-

चरकनिरन्तरपदव्याख्यायां

न्युक्तेः। पारिशेष्याद्वर्धनेन क्षपणेन वा द्वन्द्वानां चि-
कित्सितमुक्तम्। समसन्निपातस्त्वेको विशिष्यते। तस्येय-
…ना ज्वराणां प्रागुक्तमसमाप्तिः प्रतिविज्ञानमुते कषाया-
निलभयक्रोधकामशोकश्रमोद्भवादिति। ननु च वि-
शेषाभावात् ज्वरो ह्यामाशयसमुत्थं प्राशयोक्तं भेजानिच्य-
… क्रितव पूर्वरूपदर्शने ज्वरादौ वाहितं लघ्वशनम-
पतर्पणं चेत्यादि विशेषाभावात् सर्वज्वराणां सामान्ये-
नैव भविष्यति। प्रतिविद्ध…योः स्थानानुपूर्व्यं प्रसमीक्ष्य
कार्यम्। तिस्यद्यधिके प्राग्वमनमित्यादि। यथा सर्वं मद्वात्य-
यं विधायान्ते दोषमधिकं …य… तथा स्वस्थाने मारुतपूर्व-
श्चं गर्भते। कफसंक्षये सद्भूद्धः सह सामान्याद् स्मातं
…रयाज…नमतं बलवत्तर इति। तस्मान्न्यूनाधि-
केकदोषस्य वद्धिषस्य हीनमध्याधिकस्य च वद्धिष-
स्य प्रतिक्रियोक्ता। पारि…पूर्वहेतत्त्व सन्निपातज्वरपू-
र्वं कुर्यादामकफावहाव् पश्चाच्छ्लेष्मणि संक्षीणे शमयेत् पि-
त्तमारुताविति। स्वतन्त्रो तु अत ऊर्ध्वं कफे मन्दे वात-

द्वितीयोऽध्यायः

पित्ते... समनैः स्वेदकषायैर्लघुभोजनैः कृशस्य येन शा-
म्यन्ति इत्यादि। तथा त्रिदोषे जलं घनमाहितं स्यात् कफे
च सर्वत्र हितं विशोधयामित्यानोव सीयते। कुत्राय... ये-
ण हि महात्ययम्। मतवृकं भवति। न्यौजायते। त्रिदोषेषु प्र-
कुपितेषु कफं स्थाने कृत्वोपेक्ष्य पुरा वातपित्तयोरे-
व क्रियां प्रवक्ष्यति। यथा महात्यये कफस्थानानुपूर्व्या
क्रिया कार्या। महात्यये...येण हि महात्ययम्। मतवृकं भ-
वति। पित्तमारुतावुत्कटौ भवतोऽन्ते तस्मात् यो रेव
शमं कर्तव्यः। अन्यथा वातप्रतिक्रियमाणावन्ते महा-
न्तमनर्थं कुर्याताम्। से यमशाब्दो.... वत्तो भवतोऽल्पनाहि
न विशेयं स्यात्। न च तेषामपि व्यारम्भात्पूर्णामिह मेवं व्य-
वस्थिते यथान्यथैव पुनर्व्याख्यातवन्तः। कफस्य स्थानं
कफस्थानं साम्यमित्यर्थः। त्रिविधा च दोषाणां गतिः... क्षय-
मर्थः। कफसाम्यानुलमन कस्माद्धामाद्याय समुत्थः ज्वरः
श्लेष्मा तु निशोषणाम समानगुणत्वादुपक्रम्य इति।
यदप्युच्यते—

—चरकनिरन्तरपदव्याख्यायां

'वातस्यानुजयेत् पित्तं पित्तस्यानुजयेत् कफम्'

इति य... न विस्तरेण व्याख्यास्यामः तेषां परिसंख्या ...नुया-
यिनित्यनुदाहरणमेतत्तस्मात्समसन्नि... स्तु दोषज्व-
रांस्सकलान् भवन्ति। प्रागेव प्रतिपादितमेतद्धायो-
व्याख्यास्यति। दैशश्चास्त्रेण क्षीणसन्निपातानामपि चिकि-
त्सोदेनोक्ता। यथा ...वृद्धि...स्य समता...कस्य संक्षयं त-
द्वृद्धिः क्षयश्चैकस्यैकवृद्धिद्वयोः क्षयः इत्येषां चिकि-
त्साहिसिता। तेषां का चिकित्सेति ब्रूमः हे...द्व दोषविकल्प-
वित्तु न सम्मुद्योद्विकारणां हेतुलिङ्गोपशान्तेषु तथा क-
चिदेको रसः कल्पयः संयुक्तास्त्रयो रसाः कोपे इत्यादेरेको-
द्वयेन यदा ह्रासिन्ध...नां वृद्धिह्रासगमनमकास्येन। यद्य-
स्य धातोर्वृद्धिकरमित्यादि यावत्। सेवनं प्रयोगफल-
मिष्टं यावद्धातूनां साम्यमित्यादि। ये पुनरेव...तन्त्रोक्ते।
तत्र। सन्निपातलक्षणस्य तेन महानादनुबन्धलक्षण
समन्वितास्तत्र। यदि दोषा भवन्ति तेनैव मुच्यते। तेन पु-
नरपि एक...नुबन्ध्यस्तादि.....स्त्वनुबन्ध इति त्रयोदशसु सन्नि-

द्वितीयोऽध्यायः

पातेषु च नवसु च संसर्गेषु विद्यते। द्वादशसु ना-
स्तीति तेनैव मुच्यते। न पुनर्योऽपि... वातज्वरस्यान्ते
कर्णमूले सुदारुणं शोफः सञ्जायते। तेन कश्चिदेव
मुच्यते तुल्यनेन पाक्षिकी सिद्धिमभ्येति। ननु... ति व्याहन्य-
ते। न दुःखेन जयते योऽन्नाद्येनेति व्याख्यातम्। न भावः तं
रक्तावसेचनाद्यैः कम्पलग्रहानैः... ज्वरो यस्य न शा-
म्यति। शाखानुसारस इति। यद्यपि शाखारक्तादयो धा-
तवस्तथापि रक्तमेव शाखाशब्देनाभिहितवान्। कुत
यत आह- रक्तावसेकात् प्रशाम्यति... शोष्याद्रक्तानुसारी-
ति। शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैरप्रशाम्यति रक्तावसेचं सं-
विध्यते। एतदुक्तं भवति। पित्तस्य शीतं रूक्षं च वायोरुष्णं स्नि-
ग्धं च कफस्य शोणितं स्रावयेत्। ननु च कस्मिन् देशे शोणितं
संस्रावयेदिति लोकस्तन्त्रान्तरादवगन्तव्यम्। तथा हि
तन्त्रान्तरवचनम्। शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैर्ज्वरो क्रमात्स-
शमिति। ननु च रक्तधातावाश्रयं प्रायो दोषः सततं कज्व-
रमिति। सततको रक्ताधिष्ठानोऽभावे रक्ताधिष्ठानं

चरकनिरन्तरपदव्याख्यायां

तस्य चास्य च को विशेषः। एकाधिष्ठा.... नाधिष्ठाना। तथाप्ये-
कमेव चिकित्सितम्। तथा च तन्त्रान्तरवचनम्-

रक्तनिष्ठीवनं तृष्णा स्फोटणाविलको भ्रमः।

दाहरागभ्रममदप्रलापो रक्तस.... . . .

स्रग् जित् कुर्यादिति संबन्धनियमं वा। अन्ये शुष्कादिज्वरा-
दिष्टानां पूर्वस्वेदेषु कृपिरुक्तम्। प्रकुष्टे प्राकृतवर्मवशा-
द्दोषोविति ष्ठुति.... मरयगता तृतीयके। अथ स्कन्धमध्या-
न्तरसन्धिसंश्रितो चतुर्थक इति। तस्मादेव अनु-
बन्धज्वराणां चि... पतत्रोत्पत्तिर्वा सर्वाशीविषाणां तुस्था-
नानि। सर्वत्र तेषां मारणात्मकत्वमेव। स्वभावात् काला-
नामेव भेवाति रौद्रत्वाच्च। तथा च तन्त्रान्तरवचनम्-दृष्ट-
श्वासनिश्वासदन्तस्पर्शादिभि दुष्य... दाशीविषा भुजङ्गस्य
परमाशासनेन वा इच्छामात्रेण वा नाशादित्याशीविषा
मता इति विषं च वर्ध्यते। दृष्टेषु नादिषु प्रकृतिका-
लोपनुल्यो प्राप्य वातादिप्रकोपनानन्द्विकारादीना-
मन्येषां च तदनु.... वातादिप्रकृतीनां च सामान्यत्वात्...

द्विमासायत्येतोऽपि पर्यायेणाल्पत्वं वारिविप्रहतादयो
महाविषा अपि मन्दविषा भवन्तीति गोवा सर्वे ज्या अ-
न्येऽनुबुद्धा परिगृह्यन्ते। कालतर... विशेषा न पुनस्तरु-
णादित्य इति। यथा अथर्वोत्सर्गापवादरूपत्वादन-
वद्यमिति प्रागव्याख्यातम्।

सर्वदेहाश्रितं क्रोधादिकं सर्पो विमुञ्चति।
तत्राहारहेतोर्विषया... विनानुकूलत्वाद्यथेवं कथं
सर्वदेहाश्रितत्वे दंष्ट्रास्वपीत्युक्तवान्। उच्यते शुक्रवत्
सर्वदेहाश्रितमपि यथाकाल पुनाशिव्यज्यते। न क्रू-
रेण निर्गमादेव ...णां विषं सर्वशरीरगं रुद्ध्वा नामेति
चागम्य शुक्रनिर्मथनादिव तेषां वलिशवदंष्ट्रास्वा-
सु सज्जतिन्यागतदीति। कीटाना मातिब्बूतलमानां य-
... द्रुणाविषा उच्चिटिङ्गाः सह लूताभिर्वातपित्तोद्रुणा अ-
न्ये कीटा श्लेष्मिकाद्रुणाश्चाद्रयः। पित्तोद्रुणाः कणभा विष-
मव्याख्यया योजनीय... चिकित्सितमुपदिशति स्म। यस्य
यस्य हि दोषस्य लिङ्गाधिक्यं प्रतर्कयेत्तस्य तस्मौषधे।

कुर्याद्विपरीतगुणैः कुर्या... श्लैष्मिकस्य तद्विपरीतगु-
णैरपच्यङ्गु स्नेहादिभिः शीतपरिषेकादिभिर्विरेचनादि-
भिश्च क्रियां कुर्यात्। स्थानं जयेन पूर्वमुक्तम्। तस्यावोक्तारो
य... त्योति हृत्पीडादिनेति सामान्यं तदेतत् श्लैष्मिकं हृत्-
पीडादि। अन्ये स्थानस्य प्रागुक्तं लक्षणम्। जहुः मस्यैत-
दुच्यत इति न पौनरुक्त्यम्। सामान्येन सर्व.... मतद्वित्वा-
चार्याश्चिकित्सितं खलेन च गुणान्वय इत्यादि यावत्। ब-
मनेन श्लैष्मिकं जयेत्। पूर्वोक्तस्योपायं प्रपञ्चः। तिलानां
स्नेहार्थं पीडितानां किट्टं पु...ण्याति। निषेषु सर्वेषु सर्व-
स्थानगतेष्वपपवनु श्लोकोच्चोटिद्धः बुप्रायशः शीतो निर्दि-
ष्टितः। श्लोकोच्चोटिङ्काद्दीनमुक्तेत्यर्थः। तथा च सौश्रुतं व-
चः—कीटेषु मन्दं नात्य...पं विषम्। अतः कीटविषे प्रायः स्वे-
दो न प्रतिषिध्यत इति। वृश्चिके स्वेदमित्यादि। वृश्चिकाना-
मिदं गान्धौकं तस्मिन् स्वेदमभ्यङ्गमित्यादि यावत्। पानं च
सर्पिषः। एतद् गोच्चोटिङ्कादि... पांसुभिरुद्धर्तनं नात्य-
र्थस्नेहः। श्रामण्यान्मूषीविषधर्मसामान्याच्च [illegible]

द्वितीयोऽध्यायः

शरीरे दोषप्रकोपात्तु तथा धातुविपर्ययात् ।

स च तेषां त्रिदोषप्रकोपाद्यदृष्टनिमित्तं कुतस्तत्र..

..दृष्ट इति योगव्युत्पत्तिरेषा मुक्ता। मौक्तिकं शुक्ता विदारीक्षी-

रकाकोलीप्रभवं उदीच्यम्। बालकं लूतादीनां सार्वका-

मिकभवानादिभिः सर्वं तत्कृतगदापह इत्यर्थः। स्व-

र्णक्षीरी स्थूलवत्या यवतिक्ता कुंकुम... पिलिके आलमा-

लिनी देवतालकं तिक्तेक्ष्वाका तिक्तालाबु सर्वागदा य-

थादोषं यो यो दोषो यथादोषं अनेन सर्वदोषप्रको-

पकत्वम्। कुकण्डकानां शास्ति शार्ङ्गष्टी यवतिक्ता वान्दौकि

वृश्चिक...र दर्दुरो मण्डूकः नाकुलिः सर्पगन्धा गुहा प्र-

श्निपर्णी आतिगुहा सालपर्णी श्वेताश्वेतस्पन्दः अजग-

न्धा घोण्टा..शुका पित्तेन पिष्टा आदिलोपेन गोपित्तेनेत्य-

र्थः। तिन्कः काकाण्डः काकादनी सैन्धवायसपीलुकः श्लेष्मः।

वच्चाशिरीषो यं विषाणः प्रसेकद्वये शिरीषो विषघ्ना-

नामित्यद्रावादेन लब्धेत्यपि प्रवरत्वे ज्वराद्यपहन्तृ-

त्वमस्य... तिन्दुकवार्ष्णिर्षिवार्ष्णिना नखदन्तविषं च यत

द्वितीयोऽध्यायः

तन्त्रान्तरे च वानरनरमकरमण्डूकपातमस्य गो-
धा आखुतप्रचलाकगृहगोलिकाश्चतुष्पादः कीटास्त-
थान्ये दन्तनखविषा...दो मनुष्याणां दन्तनखक्षतं वि-
षमन्यत्र मैथुनादित्यास्तिकाः। सोमवल्कलः कट्फलः। ह-
सय...प्रसिद्धैव। मधुस्रवा अश्वकर्णः पूर्वदेशे प्रसि-
द्धो नखदन्तविषापह इत्य...नोक्तम्। यद्यत्र साक्षान्न प-
ठितं तदपि प्राप्यते। दंष्ट्रिणस्येन दष्टस्य तद्रूपम्। यस्तु

'दंष्ट्रिणा येन दष्टस्य तद्रूपं यस्तु पश्यति।
अप्सु वा यदि वादर्शे तस्य रिष्टं विनिर्दिशेत्॥'

एवं साध्यासाध्यलक्षणचिकित्सितानीति दुष्यान्धका-
रे दष्टस्य...कया विषं शङ्काविषं विषमपि शङ्कया वि-
षं जायते। यथा अगर्भेऽपि स्कगुल्मिन्यादौ हृद संस-
नः तस्याः श्वासवत् चिकित्सितं कुर्यात्। गैरान्धिकस्तिञ्जातक-
श्चानुजातको वानर यव...नवप्रोक्षणमिति भोजनार्थं
विविधानां विषमुक्तानां च शालय इत्यादि यावदविदा-
हीनि चान्नानि भोजनं विषार्तकानां कोर...कोद्रवः प्रियङ्गुः

—चरकनिरन्तरपदव्याख्यायां

कङ्कुः कुलकः काखेक्षक हरेणुः कलायः स्थाविर ... शाना-
दिर्दिवास्वप्नान्तं मुहुर्मुहुः शिरोन्यासेत्यादि चतुर्ब्बहां
विषलक्षणं कारुणिको महर्षिरुपादिष्टवान् ....र्थमिक्षु-
रकः कोकिलाक्षकः इक्षवी दूर्वाविषकरेणाद्युपदेशः सौ-
भाग्य ...सन्तत्वात्तासुर मन्त्रेवि रिपुप्रयुक्तागरान् प्रयच्छ-
न्त्याद्यामिषेना अदनीयमाद्यन्ते स्यात् पाण्डुरित्यादि याव-
देवं विषस्य चान्यस्य व्याधेर्लिङ्गानि दर्शयेदित्यलिङ्गं रा-
तुरं स्वप्न... सिषकु प्राज्ञं पृच्छेत् किं भुक्तं केः सहेत्याशु गम-
नं दद्यादित्यादि। शुद्धस्य सूक्ष्मताम्र रज इत्यादि हृद्वि-
शोधनं दद्यात्। विशुद्धे हृदि ततः श्माणं हेमचूर्णस्य दा-
पयेत्। शाणास्थव ...वर्णं सर्वविषेषु वरं सिषगुर्जितं न
सन्त्यते हेमपस्याङ्गं विषं किंवत् पद्मदलेनवज्जलम्। रवेती
काणाक्ष खुरकौ अश्वखुरकः अनन्तस्पर्शः शीतलङ्कारः खर-
खरको यथा सं... खङ्गारयाणिः सर्वं प्रमादपूर्वं च-
ङ्क्रमणं विविधयन्त। दष्टमात्रो दशो दाशवेनि दष्टमात्त-
स्य दंशादेव विषं नक्रामति शरीरं प्रथममेव दष्ट-

मात्रं दंशोऽवतिष्ठते। तत्र सद्यात्येत द्विवसान्तर्वि-
दा रह... दंशं छिन्द्यात् दहेत् वेति। यत्र प्रदेशे बन्धो न
जायते तत्र छिन्द्यात्। तथा च सौश्रुताः पठन्ति—

"दंशस्योपरि बध्नीयादरिष्टं चतुरङ्गुले।
सर्वैरेवाहितः सर्पैः शाखादष्टस्य देहिनः॥"[37]

इति अथ... पूजिताः। ननु च प्रागेव प्रतिपादितं कस्मात्
पुनरभिधानं तत्र पीडनं प्रागवस्थायाः। इह तु यथा-
संभवं सर्वेषां प्रयोगदर्शनार्थम्। इदानीं येषां च धारणं
प्रभावोपहतं विषं विषत्वं जहाति। तान्यपि दर्श... हि-
साशमिति मरकतविशेषणम्। पिचुको मणिविशेषः।
उत्तरापथे कर्केतनं पद्मरागविशेषो याहववरी
वध्यो विषापहा अक्षीणानुजातस्य पिप्पलस्य मणिः सर्व-
विषहरोऽन्या अपि तार्क्ष्य... तत्र आम्नातः। खगाश्च शारिका-
दयो गेहे धार्याः। ते चाहारगं विषं प्रशमयन्ति संग्रह-
केशाः। इतीदमुक्तं

इतीदमुक्तं द्विविधस्य विस्तरे-

चरकनिरन्तरपदव्याख्यायां

बहुप्रकारस्य विषस्य भेषजम्।

अधीत्य तत्सम्यगिह प्रयो .....

..... होषामविषघ्नानां भिषग्" इति।

इति बाहटे जज्जटस्य कृतौ निरन्तरपद-

व्याख्याटीकायां विषचिकित्सितम्।

———

25 चि

विषचिकित्सानन्तरं मदात्ययचिकित्सितस्य सं-

बन्धः। तुल्यगुणत्वान्मद्य .. अत एवोद्देशश्लोके विषमद्य-

विकारयोरित्युक्तम्। स्थूलस्थोऽपि सूक्ष्मत्वाद्यामद्य-

मदः प्रोक्तो विषजो ऐषिरस्थ यं सर्व एते मदानते

वातपित्तकफात्मयात्। तस्माद्दधिधान- .. हितैरित्याद्यस्य

स्तुतिनिन्दार्थवादस्येदं पर्यायः। एवं विधापीयं सु-

रा अयुक्त्या पीयमाना अनर्थमावहन्ति। तस्माद्धाह्रते-

न युक्त्या पेया। तथा च पीता शरीरस्थितये संपद्यते।

प्रीत्यादीन् स्वगुणानावह .. धर्मं पूर्वाचार्यैः कृत इति न

प्रपञ्च्यते। चरकाचार्यसंस्कृततन्त्रमवयामो बाह्ट-

मदात्ययचिकित्सिताध्यायः

हरिश्चन्द्रेणैव सुविवृतम्। प्रस्तुतत्वात् किञ्चित्प्रभाष्यते।
चिकित्सामासेतो योगव्याख्या च यथागमं सौत्रामणि हवी-
र्य... हालं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्या निरूढपशुबन्धः
सौत्रामणी चेति सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः। तस्यां हूयते क-
र्मसिर्या प्रतिष्ठिता याज्ञिकैरपि ब्रवणाद्दिसि यज्ञो ही-
येति। यज्ञं वहतीति। यज्ञोऽपि हूयत इत्युक्ते यज्ञोऽङ्गी-
सा.....रुच्यते। लौकिकयज्ञापि वहत्याहेतदुक्तं भवति।
ये लौकिका यक्षभूतकूश्माण्डमातृसिता यज्ञप्रभृत-
यः तेषां... मद्यङ्गत्वं प्रतिपद्यते। अन्येत्वाचक्षते। अन्ये-
ष्वपि यज्ञो बह्वङ्गीभावमुपयाति। न तु श्रूयते सौत्राम-
ण्यां हूयत इत्येवं मत्वा यज्ञो हीयेति विनयस्तमेतच्च
न यज्ञशास्ते.....यथोदितमेव न्यायः। किञ्च शकश्च सोमाति-
पवितो निरुजो बलक इत्यर्थः। न मस्यानिष्ठो यथा न-
स्मात्समुद्धृतो दुर्गात् प्रायश्चित्तं हि सोमातिपविते सौत्रा-
मण्यामान.....चितैर्योजयति यायजूकाद्धि महात्मापि दुश्ये-
त्यादि प्रकल्पया कल्पनीया यज्ञिया यज्ञासिद्धो [illegible]

क्षुरिन्द्रियेणोपलभ्या। दर्शनस्योपलम्भवाचकत्वात्। प्र-
कल्प्या कर्तव्या विवेक्तव्येत्यर्थः... सिद्धय इत्येतदुक्तं भव-
ति। कानिचिद्यज्ञार्थानि कानिचित् पुरुषार्थान्यन्यानि उभ-
यार्थानि यूपबर्हिरादीनि मन्त्रपूर्वं यूपं वृश्चन्ति म-
न्त्रेणाभिसंस्कृत्य च बर्हिर्विलुनन्ति ग्रास आदीनि पुरु-
षार्थान्यपि तत्र नियुज्य... यति ग्रास उत्पन्नमेव नियु-
ज्यते। व्रीहिकादीन्युभयार्थानि निरूढान्येव मन्त्रेणाभि-
संस्कृत्य पुरोडाशादिषु नियुज्यन्ते। नैगमेयं सुराव-
सनादियं नियुज्यते मन्त्रसंस्कृता आहुत्य किन्तु यज्ञा-
य... गर्भपूर्वेत्याद्य नियुज्यत इति इयं निर्गीतम्। यज्ञि-
या यज्ञासिद्धय इति। किंच योनिसंस्कारमात्रेऽविशे-
षेण इष्या भूत्येति विशेषशब्दो योन्यादिषु सर्वेषु यो-
जनीयोऽन्ते निर्दिष्टत्वाद्योनिः कारणं... मूलसारपुष्पप-
त्रकाण्डत्वचः। शर्करानवमाश्रतुरशीति निर्दिष्टास्ता-
नि च करणद्रव्याण्यनन्तानि धान्यादीनि संस्काराद्यपि
नहुव्याकरणम्। पुनः स्वाभाविकानां द्रव्याणामपि संस्कार

मदात्ययचिकित्सिताध्यायः

गुणाख्याव ... नाधिवास मन्थादि सुरासौवीरकतुषोद-
कमैरेयमेदकमधूलकगौडारिष्टशिलाद्याः नाम-
विशेषाः। पुनर्मेसिर्योनि करणनाम्नां विशेषैर्बहुधा
भूत्वा पुनरेकैव मदसा ... धान्यादिनानात्वदपि जाना-
या मदसामान्यादेकत्वमपि या देवानमृतं भूत्वेत्या-
दि यावत्। सो मः सौत्रामणीच योनिति युक्तैः श्रेयोभिरुत्त-
मैरिति प्रत्येकं संसार्थममरत्व ... जोषिः स्वधाभूत्वा पि-
तृन् स्वधा नाम पितृणां तृप्तिरन्नौषधोन्त मैः श्रेयोभिर्बल-
सुखप्रभावोत्साह मृदिपुष्ट्यादिभिः सोमो भूत्वा द्विजाति-
त्येतेनैत द्वाचष्टे- मनुष्याणां द्विजातयः श्रेष्ठ ... सर्वान-
र्णानेषा हि यतो देवमनुष्यपितृनपि पुष्णात्याश्चेत-
त्वेज इत्येतेनैतत् स्याप यत्यत्याग्निः। अतिसूर्यं च तेज-
स्तेयोवीर्यं सारस्वतं च या सरस्वत्या इदं सारस्वतं
न ह्यतीत्य सरस्वती हव्याद् वीर्यं विशते ... नेत्येति। ननु
च पूर्वमुक्तमेव सौत्रामण्यां हूयते। किमर्थं पुनरु-
च्यते? सो मः सौत्रामणीच येत्युच्यते। नात भवनमालक

—चरकनिरन्तरपदव्याख्यायाम्

निर्दिष्टम्। न पुनः सोमत्वम्। अत्र तु सोमत्वविवक्षयैव क्रिया-
तिभिः सुरा पीयत इत्येतत्...काकारस्तुतिप्रदर्शनेनै-
तदाचष्टे। एवं विधमपि आयुष्कमातिपीयमानं हि का-
मुनिकैः श्रेयोभिर्निषेव्यमाणा सुपिबा। स तस्मात् स्तूयते
इति शोकारतिभयोद्वेगनाशनी या प्रीतिर्या रतिर्या
वाग्यागश्च निर्वृतिः...पचारो याश्च सुरादिभिर्मानुषाणां र-
तिः सुरेत्यादिष्टिनां तां सुरां विधिना पिबेत्। क

को विधिरिति तद्दर्शयन्नाह—शरीरकृतसं-
स्कार इत्यारभ्य यावद्विधिना मात्रया काले हितैरन्नै-
र्यथाबलं प्रहृष्टे...स्य स्यादमृतं यथोति शरीरे कृतः
संस्कारो यस्य स तथा बाह्येनाभ्यन्तरेण च बाह्य उद्वा-
नगन्धादिभिर्गन्धैरित्यादि यावत्। सम्यगायोगमात्रमिष्टाभिः

सम्यगार्यमात्रमिष्टाभिः पिबेन्मद्यमनुत्तमम्।

इति गीतः संगीत इत्यर्थः।...स्तुतौ यच्युज्यते वस्त्रालङ्का-
रादि तदात्विकं विचित्रा विविधाः स्रजो यस्य स विचित्र-
विविधस्रग्वी सहवसनाः सभासास्तेषां यः सम्मतो

मदात्ययचिकित्सिताध्यायः

देशस्तस्मिन् देशे मुख्ये प्रधान इत्यर्थः। धूपस... देश इ-
ति सम्बन्धः। आन्तरो विधिर्मद्यानुकूलैर्विविधैरित्यादि-
गन्धविशेषैर्गन्धाढ्यैरयं देशो उपदंशा पानायदंशा
उक्ताः। पौरोगवं सूदध्यास्तं तज्जानन्तीति पौरोगवज्ञा-
स्तैर्विहिते... तैरित्यर्थः। विबुधा देवा आशिषः संप्रयुज्य
स्वस्त्ययनपूर्विकाः प्रदाय सजलं चाग्रे तीर्थेभ्यः पृथि-
वीतले अग्रे पूर्वमर्थितो बलिदेव यक्षरक्षः पिशा-
चादयः तेषां किञ्चित्तन्मात्रं भूमौ प्रक्षिप ज्ञानमिन्द्रिया-
ण्यर्थपञ्चकं आत्मा च सगुणश्चेतश्चिन्त्यं च। हृदि संश्रि-
तमेतेषां चानुव्यपदेशोऽप्यन्यत्राप्युक्तम्। खादयश्चेत-
ना षष्ठा धातव इत्यात्मान्यानीन्द्रियैरनि सूक्ष्मरूपैर्न
नियुक्तपूर्व इत्यर्थः।... यच्च धातव इति ओजस्य विहृ-
ते पूर्वो हृदि च प्रतिबोधिते प्रथमो मदो भवतीत्यु-
पस्कारः। ननु च प्रतिबोधनं सत्त्वबुद्धीन्द्रियात्मनां हृ-
दयस्थो बोधो नास्तीत्युच्यते। लक्षणया यथा मञ्चाः क्रोश-
न्ति... न्यासिद्धानि स्थानिन पुन कस्मात्तौ दिश्यन्त इति। ननु-

त्वात् स्थानिनामाश्रयाणि देशात् आश्रिताः प्रतीयन्त इति। न-
नु च शास्त्रकारेण प्रागुक्तं दशायोर्देशा संक्षोभ्य सूय-
श्रोन्कम्। भाव्येविह... सं स्वगुणैर्गुणानोदानोमाह-ओजस्य-
विहिते पूर्व इति। किमिदं व्याहतमुच्यते। स्वभाव ए-
व मद्यस्य रोचनं दीपनं हृद्यं स्वरवर्णप्रसादनं ह-
र्षणं प्रीणनं बल्यमित्यादि.. दवि हन्त्योजः प्रायशः प्रबो-
धयत्येव।

'सत्त्वानि तु प्रबुध्यन्ते प्रायशः प्रथमे मदे।'

इत्यादि वक्ष्यति। तथा प्रहर्षणः प्रीतिकर इत्यादि या-
वत् सुखनिद्राप्रबोधश्च प्रथमः सुसुखो.... यमानवदु-
पचरन्ति। यथाल्पाशने अनशनमल्पबललाभे-चा-
बलवत्त्वमल्परात्रिस्वप्ने च सकलरात्रिजागरण-
वदथवा परिकल्पयावनादिति वयं मुनिनोत्सर्गशा-
स्त्रं प्रवर्तितम्। विहन्त्येव.... ज्ञानीदि मध्यमोत्तमयोर्मद-
योर्विहतः। प्रथममदे तु न विहतिरयमपवादो-
न्यथा स्याद्दोषो निष्प्रयोजनः स्यात्। तयोरपि स्वकेन विशेष्टो

मदात्ययचिकित्सिताध्यायः

'मद्यमो विहितं लोके च विहितं तु सत्तमः ।

मदात्यये विहितं ... आदावेव यथा सस्यक माध्वीकादयो

विहन्त्यत्यर्थं नैवं विधानं कुरुते । अर्थं यौगिकमोजसः

कस्माद्यस्माद्विगाहो रूक्षाविशदा गुणास्तत्र हीनोद्गाः

इति मद्यगुणा निर्दिष्टा इत्यादिना दशभिर्मद्यगुणै-

र्दशभिः ... राजसा यथासत्वं यद्यत्सत्वं यथासत्वं सत्वप्रधा-

ने हर्षोदयः रजःप्रधाने राजसाः तमसि उत्कटे ता-

मसाः मोहनिद्रान्ताः मोहनिद्रे अन्ते येषां ते तथा सौम्या

सौम्यकथाप्रायामित्यारभ्य यावत् स ... महानन्तामसंस्थि-

तमेते मद्यनिषेवणात् जायन्ते इति । स च मद्यनिष्ट-

मो भ्रान्तिर्मदोऽभिधीयते । पीयमानस्यासेव्यमानस्य भू-

यो भूयो न युक्त्या सक्तु पिबतस्तयो मदाः जातव्याः प्रथ-

मे ... लक्षणैस्तत्प्रवक्ष्यते । प्रहर्षणं प्रीतिकर इत्यादि

प्रहर्षो रतिः प्रीतिस्तृप्तिः प्रीतं तर्पणं इत्येतदुक्तं भ-

वति । तेनोत्पन्नमात्रेणैव रतं तृप्तं गात्रानं मन्यते ।

तद्योगाद्रति प्रीतिकरः प... कः तयोर्गुणान् दृश्ययति-का-

—चरकनिरन्तरपदव्याख्यायां

लवणोपचयादींस्ते चाभिनन्दन्त्येवं शिष्यः प्रथमः सु-
सुखो मदः मुहुः स्मृतिरित्यादि यावदभिहिते मध्यमे अ-
द्वे अव्यक्ता वाङ्मुहुः सजति लगतीत्यर्थः। प्रचाल....नं
स्थानादीनां योजना सविपर्यया तिष्ठति। पुनर्गच्छति
पानान्ने अभिनन्दति न चामितमकाल एव पिबति
न विलत्यपि संकथैव सांकथ्यं तस्मिन् योजनाया युक्त-
रूपा मधुरपेशलप्रस्तावानुरूपा अतो विपरीत-
...सविपर्यया अत केचित् पठन्ति—

“मध्यमं मदमुत्क्रम्य मन्दमप्राप्य चोत्तमम्।
न किञ्चिन्नाशुभं कुर्युः” इति गोदयति चात्र तयो

मदा अत प्रागुक्ताः। प्रथमो मध्यमोऽन्त्यश्चेदानीं मध्यमो-
त्तमयोरन्तरालेऽन्यं चतुर्थ....श्चेतत् प्रथममध्यमयो-
रप्यान्तरालिक मदप्रसङ्गः इत्यतः सोऽपि वाच्यो भवेत्।
प्रयोजनाभावात्तस्यानुक्तिरिति चेन्न अनुपपन्नमेतत्।
तत्रापि प्रयोजनं विद्यत एव। सत्वप्र यो.... सत्वानि तु
प्रबुध्यन्तो प्रायशः प्रथमे मदे

मदात्ययचिकित्सिताध्यायः

"सत्त्वादीनि तु प्रबुध्यन्ते प्रायशः प्रथमे मदे।
द्वितीये व्यक्ततां यान्ति मध्ये-चोत्तममध्ययोः॥"

इति। अयमेवं मन्यते। अप्यावलोककम्। प्रथमेनैव प्रबोध्य-
स्य कृतत्वात्। यद्येवं व्यक्तताया अपि द्वितीयेनैव कृत-
....मयोरन्तरालं वार्यते। तारतम्यं भविष्यतीति-चेत् प्रति-
क्षणमवस्थानामानन्त्यादन्तरालं हानामप्यानन्त्यं स्यात्। त-
त्रायमभिप्रायः। आचार्यस्य प्रायकृर्यं दारुणाम-
वस्थां विवक्षयाविष्ट... थेनप्रत्ययेन योजयेत्। आत्मानं
राजसस्तामसो वा सात्त्विकस्तु विवेचिकया प्रज्ञयोपे-
तः प्रथममपि नातिक्रामति। किन्तु द्वितीयमेतरौ तु
रजस्तमोभूयिष्ठौ विवेचना। अकुशलौ भूयोयाणे.... अत
केवलं प्रथममतिक्रामतो द्वितीयमप्यवस्थां सात्त्वि-
न्यख्योत्तरोत्तरः प्रसज्यतोऽवस्था इत्यत्र दाविष्करोति।
सि। 'न किञ्चिन्नाशुभं कुर्यान्नरा राजसतामसाः।'
तस्माद्द्वितीयस्यैवेयमन्त्याप.. ..व्यारम्भेन सर्वथा सा-
त्त्विकं परिहरति। नद्यतिच स्वयतं सात्त्विक[illegible]

चिकित्सितस्थाने

मित्यादि। तस्मादयमेव भद्रोऽन्यो यदि स्यात् तस्यापि तथा-
ऽऽगमेन लक्षणं विदध्यात्। न च विहितवानतो भन्याम-
...शालिको न विद्यते। किन्तु पञ्चमः। यथोक्तं

'द्वितीये भस्त्रकलां यान्ति भद्रे चोत्तमभद्रयोः।'

इत्यनेन स्पष्ट एव षाष्ठशालिकश्चतुर्थः प्रातिपादि-
क इत्युच्यते। अभिप्रायानवबोधादेवं चोद्यते व्याकि-
तेनोच्यते। प्रतिच्छ... पञ्चकमध्योन्नित् कुंभमीनयोर्म-
ध्ये यदा चरति चन्द्रमा नाहरेत्तृणकाष्ठानीति। तथा-
त्याज्यवगन्तव्यः। किं प्रदर्शकं तत्र पुनर्भद्रान्तशाल-
प्रापकमिति दृष्टान्तद्वयेनानर्थान्तरत्वमाचष्टे - को
भद्रं तादृशं विद्वानुष... गच्छेद् दृष्टानभस्त्रान्तं बहुदो-
षमनावहनम्। दृष्टान्तद्वयप्रयोजनमाद्येनोभयमाह दृ-
ष्टान्तेन उभयलोकध्वंसम्। यथोन्मत्तो नरकं पराय-
त्तह स्वधर्माचरणेनामुं परं च लोकं पीडयति। त-
द्द्वितीयेन त्वयन....चष्टे। तथा अधर्मानुष्ठानतो विहिता-
र्थेऽपि नहु प्रत्यवायकरणमध्यानं गच्छन्कोऽपि न-

द्वितीयोऽध्यायः

स्वाध्यानन्दमात्मनिनाशंन्चाल्वोत्थितमप्ययमपि मध्ये यो ध-
नञ्जय लावण्यकौपीननिरणस्मृतिगिलो वध्य... नद्विषिः
शारीरमानसैकव्याधिभिर्मृत्युपर्यन्त सानैरस्वल-
मशुभोदर्कं प्राप्नोतीत्येव दावेदयति। ते अत एव
न चतुर्थ भूमिवान्। तृतीयस्तु मदं प्राप्य भग्नो दर्शित
निष्क्रियः। तदुक्तं भवति... सा द्वितीयमहानवशाहार-
जोवृत्तिरवगलान्याचाविर्भूता तमोवृत्तिस्मरणल-
क्षणा। तद्धा काष्ठमिव निरीह आस्ते। तदभ्यायया मद-
वृत्त्या सत्ववृत्ति प्रकाशादिलक्षणा न तिरस्कृता। द्विती-
यया तु... जोवृत्तिरित्रोत्प्रकाप्रदर्शीनामप्यस्मृत्यादिका
तृतीययाविर्भूतया तमोवृत्त्यावरुणलक्षणया का-
ष्ठप्राप्तया निवृत्तेन्द्रियग्रामास्तिरस्कृत मनास्तत असौ
वृत्तवरणत्वाद् भगवतस्वाविवद्धा... रजस्तमसोल-
भावसौ सदैव मिथुने त्यरजस्कत्तम इत्यान्नानात्। द्वि-
तीयायामपि किञ्चिन्मात्रं तमो विद्यते। अपरोक्षि रन्यथा
कथं भवेत्। परकाष्ठाप्राप्तस्य रूपमद्ममोहाद्भुतमना

जीवन्नपि मृतैः समः इन्द्रियग्राम... न मरणीयान् सन्निवेशान्
न वेत्तीत्यादि याज्ञवल्क्य। लोके हिताहितं यद्वस्था
नजाती न ते कोऽवस्थान्तां व्रजेति बुधः प्रबुद्ध इति या-
वत्। इमामवस्थामस्वादमानस्य कृते यायात्। किं च अधृ-
ष्यः सर्वभूतानामभिषवणीय... ग्राह्य एव च व्यसनि-
ष्यन्ते अपरमेवं त्रिवर्गं श्रेयो न मोक्षश्च परः। मनः स-
माधौ च सर्वमायत्तमन्येन च वक्तव्यम्। तस्य च मोल-
स्य हेतोर्मनसः संक्षोभः क्रियते। महानुक्तं च—
"दशभिर्हि भ्रा संक्षोभश्चेतो नयति ...." . . .
किं वत् दृष्टान्तमाह महामात्यवेगेन तटस्थस्येव
शाखिनः वृक्षस्येत्यर्थः। रजो मोहापराजिता। आशा मह-
दोषं महागदमपि मद्यप्रसङ्गं सुखमित्येव गच्छ-
ति। मद्येनोन्मत्तविह्वलाः स...णेशनृशंस्यादिभिर्वियुक्ता
श्रेयोभिर्विप्रायुज्यन्ते। मदान्धा मद्यलालसाः मद्ये च व्य-
वस्थिताः महाद्रयो मृत्युपर्यवसाना। न केवलमेतत्
—चोन्माद मद मूर्च्छायाः सावस्थाश...कपनालको

धीराध्यायमोऽयन्तरग्रामो दण्डावतावकशो न पुन-
रपतन्तक प्रक्रियमताता। किञ्च बहुना यन्नैक स्मृ-
तिनिर्देशस्तत्र सर्वसमाधानकुशलं यस्मादेवं तस्मा-
न्मच... इति विन्दन्ति तत्वतः परमार्थतः सत्यमेते अ-
हन्दोषा मद्यस्याहिति मात्यस्य विधिनिर्वर्जितं किं तन्म-
द्यं प्रकृत्या यद्योगात्वं तथा अयुक्तियुक्तं रोगायान्यथा
यथामृतं प्राणिनां यद्... विहन्त्यसून् प्राणानित्यर्थं विषं
च प्राणहरं तच्च युक्तियुक्तं रसायनं तिष्ठं दद्यान् वि-
षस्यचेदि यथा युक्त्या पीतमिति विनाच युक्तिरुक्ता। नहृय-
ते हर्षमूर्जां मुदमित्येव आदिनाष्ठु ददाति मद्यमू। प्र-
तदुक्तं भवति। नान्य... तरकालम्। किन्तु पीतमात्रमेव
प्रबाध्यकमुन्मचार्थकारीत्यर्थः। गात्राहीनां न विरुध्य-
द्धिक्रियाणिञ्च वशकरोति। दोषानिवरीति द्रव्ये ः संयुक्तः
संस्कृतं चोपायस्य द्रव्यस्य कि प्रतानेषा द्योतान्हन्ति।
युक्त्या पीतमिनुमदं सुखप्रदमित्यारभ्य याव दुःखा-
नां चाप्यबोधकं किन्त्वमन्दसुखं यततु प्रथमे मदे प्र

हर्षणं प्रीतिकर इत्याद्युदितम्। हृद्यस्य प्रियं हृद्-...
ल्यं मद्योत्थानां च रोगाणां मद्यमेव प्रबाधकं उभया-
र्थकारीत्यर्थः। नानादीन् न निरुणद्धि व्याधींश्च पराक-
रोति। दोषविपरीतैर्द्रव्यैः संयुक्तः संस्कृतं च यस्य
दोषस्य... प्रत्यनीकं तदर्थकारि न पुनः पुनरन्यान् य-
थाव्यवस्थिता निदानतदर्थकारिव्याधे तदर्थकारि च।
तयोरर्थं सर्वमपि रोगदशायां उपपद्यते- यथा-
"कृच्छ्रं वा नहतां हृद्याद्रसयां संप्रवर्तते"। ....
अनिरुद्धं मद्यं कफप्राये मदात्यये तस्य दोषप्रत्य-
नीके व्याधिप्रत्यनीकत्वात् स्वभावात् भवतीति किञ्चिद्भेष-
जं हेतुविपरीतं न व्याधिविपरीतम्। व्याधिविपरीत-
मपि किञ्चित्... तं मद्यं तु नाद्रव्यसंयोगादुभयविप-
रीतमिति। त्रिविधमपि भेषजं मद्योत्थे रोगे प्रयुज्य-
त इति शरीरविषयसंयोगे रतिकरणं मद्यरतिका-
रित्वदुपचरति। न केवलं र...गे च प्रतिसंयोगवर्द्ध-
नम्। एतदुक्तं भवति। यदा चायं पीतमद्यो विजयोः श-

॰द्वादिभिर्बाध्यते। तदास्य विषयैः संयुक्तस्य प्रीतिरति-
तरां परां काष्ठामारोहति। ननु च अमद्यपस्यापि वि-
षये योगः प्रीतिमुत्त...णां कमनीयत्वात् कोऽतिशयः पान-
मत्तस्येत्युच्यते। सत्यमेवं किन्तु सातिशया प्रीतिर्मद्य-
पस्येत्येतद् दृढयन्नाह—

अपि प्रवयसां मद्यमुत्सवामोदकारकम्। प्र-
वयसो वृद्धाः। नाप्यनुभव.... कर्कश कथालापं च। स्वार्थेषु
काम्येषु या प्रीतिः प्रथमे मद्ये यूनां वा स्थविराणां वा बा-
पम्यं विद्यते। तथा इह दुःखं प्राप्तस्यास्य शोकैरुपह-
तस्य च विश्रामो जीवलोकस्य हर्षाद्युपजननादस्याप-
मर्थः म....सति प्रीतिसंयोगो वर्धत इति। यद्येवं संयो-
गस्य गुणस्यामूर्तस्याद्यप्याव पूर्व। कर्मजत्वाद्यं संयो-
गो द्रव्याणां सह रसंयोगो द्वन्द्वसर्वैककर्मजो नित्य-
श्चाम्नातः। तन्नैतथा मद्यसंयोगवर्धकम्...गत्वात्। यथा
रूक्षादिवातरोगकारणं कारणकारणमपि कारण-
मामनन्ति न्यायविदः। एवं मद्यं पीतं हि संयोजनं-

कारणं प्रहृष्टश्च सुखान् विषयान् कामयमानस्तानुपादृ-
त्ते। तदुपादानेन च तैः संयुज्यते। तत...याँ मद्यं संयोग-
वर्धनमुक्तम्। तथा च सति प्रीतिवृद्धिरपि च सति च
शब्दादिसंयोगे प्रीत्या युज्यते। विशेषेण यदिन्द्रियेन
तत्प्रीतये अन्यथा वैपरीत्येन...तस्मान्मद्यसंयोगवर्ध-
कं परमार्थतस्तु विषय एवेति प्रीतिवर्धकास्ते च
क्रियाश्रितास्तत्र संयोग इति भ्रान्तो मद्यवर्धकत्वापदेशो
मद्यस्येति युक्त्या विवेचितम्। विश्रामो लोके स्यादिति का...रिति
नौं लेशतोऽप्यथा व्याचिरव्यासुराह—

"अन्नपानवयोव्याधिबलकालत्रिकारिकः।
त्रिदोषास्त्रिविधं सत्वं बुध्वा मद्यं पिबेत्सदा॥

एते च विकारास्तन्त्रादेवानुसर्तव्यास्तन्त्र मनुसा...तस्यव-
हरणीयमन्नजातं गतादीनां अन्यत्र मद्यस्य किंचिच्छ-
मनं प्रकोपनं च न तृतीया गतिरस्ति। यत एवं त-
स्मादेवं बुध्वा अन्नं यवादि विकृतिप्रायं गतिक्रम यु-
ज्यते हितं गतिकमेव पिबेत् [illegible]

पैत्तिकमुपयुज्य माध्वीकादि पैत्तिकं पिबेत्। श्लैष्मिकं
मधुराद्युपयुज्य श्लैष्मिकमेव माधवारिष्टादि निग-
दं पिबेत्। पानं त्रिविधमेव। ज्ञानादीनामन्यतमप्रको-
पकम्। तदपि वातादिप्रकृतयो विपरीतगुणं मद्यं
पिबेयुः... कफयो हितं मद्यं श्रायो गौडिके पैत्तिकं कफपि-
त्ताधिकेभ्यस्तु मार्द्वीकं माधवं च। यदिति वयन्तु त्रिवि-
धं बालं मद्यं वृद्धमिति अपरिपूर्णबाला क्षीणाना व-
रिक्षीणबालानुना वर्षीयसा च स्वाद्वल्पमात्तं पातव्यम-
र्थं म... नवीयेणोत्कृष्टं बहुश्च पातव्यम्। उत्सर्गतो व्याधि-
श्च त्रिविधो वातादिभेदेन समासतो मृदुमध्यतीक्ष्ण-
त्वेन च मानसोऽपि द्विविधो राजसस्तामसश्चेति। तं बु-
ध्वा तद्विपरीतमेवाचरेयेत्... प्रवरं मध्यमवरं च। तच्च
बुध्वा युक्तिकृतं स्वाभाविकं च कर्मशक्त्यानुमीयते द्-
त्युक्तम्। प्रवरबलो बहुतीक्ष्णं च पिबेत् मध्यबलो मध्य-
बलं मात्रातो गुणतश्च हीनबलो हीनबलमेव गुणतो
मात्रा... यो शीतवीर्यमलक्षण आम्नातमुत्तरे [illegible]

रूक्षादिगुणं पेयम्, यथोक्तम्—

'हेमन्ते मधुरं शीधुं मधु-चानुपिबेत्तथा।'

उष्णकाले अल्पं न वा सुबहुक....प्रयायाल्पमुक्तम्।

'पिबेत् क्षौद्रान्वितं-चाल्पं मार्द्वीकारिष्टमंबु वा'।

इति। आवास्थिककालो ह्यात्यन्त व्याधावनुपानिहं द्रोबारुवयो वातपित्तश्लेष्माणस्तां ज्ञात्वा तेन व्याधिग्रहणेन ग्राह्य-का एव-च। यं प्रकोपप्रशम....नामत्र ग्रहणम्। तत्र वा-तपैत्तिकास्तावदल्पेनापि माद्यन्ति। तस्माद्वे अल्पं न वा पिबेयुरेक्ष्यति हि धनूपिवास्यापरितास्तु दुर्बला वातपै-त्तिका इत्यादि यावत्।

स्वल्पेनापि मद्यं शीघ्रं याति मद्येन मानवाः'।

हितं मद्यं प्रायो मौलिकपैष्टिकम्। कफपित्ताधिकानां तु माध्वीकं माध्वं-च यदिति सत्वमपि त्रिविधं शुद्धं राजसं तामसं-च। शुद्धसत्वेन बहुनापि धीयमानं नैव म-द्यति। तथा-चोक्तम्। मद्यं तु बलवत्सत्वं सहस्र.... जस-तामसौ तु स्वल्पेनापि मद्यं शीघ्रं [illegible]

द्वितीयोऽध्यायः

यथा— न किञ्चिदाश्रुसं कुर्य्यान्नरा राजसभामसाः।

इति। अस्मात्वाक्यां बहुवादं निवर्तयोज्यं तत्र्यांशं स-
ङ्गीता नाकयार्थमयं प्राग्रहः। त्रिविधं गौडं वैदिकं माध्य-
मं च … बं गौडीयं च माध्वी च विद्योगा त्रिविधा सुसंहित-
स्य योजनाः। अष्टाभिः स्तोभिकैः परस्परं शैवकाशैवकारत-
या व्यवस्थितैर्युक्त्या योजितैर्नयाश्रयो यापनो माध्य-
श्रावीति-चीयन्तेवान्त्र…… माध्यमोऽपि निजागान्तु मानस-
शैरेव निधा व्यवस्थिता निजे गानादि भेदेन मृदु दारु-
णभेदेन च प्रविभक्तमेव मध्यमगौ तु वैदिक मृ-
दीकाद्यल्पमध्यमबहुमान मृदु मध्यतीक्ष्णं च यथोप-
क्रमा…… स्निग्धास्तथा मानसागरूनामविभक्तस्वभावाद-
स्तथा मध्यमापि योजनीयम्। विशिष्टं बलकाल दोषेषु
नयोव हब्य-चारणे स्थानानां तु प्रवर मध्यावराणां
तेषामपि विभक्तम्। यथा-चौक्कुहकालं मध्य‥ ‥आचार्य।त-
यो-क्रमेव निकृष्टाने भवितव्यमाहुस्तेन यतो ज्ञान-
सत्व आनुरूप्येण निदृधान आरोग्यादिलीयोगा अति

वैपरीत्ये नानारोगा वर्धमानत्वादिति पूर्वमेवां त्रिका-
णामदानां ... नेतथा युक्त्या विविधमद्यं मद्यदोषैर्न युज्य-
ते न केवलं मद्यदोषैर्न युज्यते। येऽपि मद्यगुणास्तान् स-
र्वान् यथोक्तान् हर्षोर्जादिधर्मार्थयोरापीडाये सत्वगुणो-
न्वितो शरीरे प्राप्नोतीत्य... विवेच पाठे प्रयोजनम्। कामतो
मद्येन विविधेनार्जितं योगमानेन वातादीनां रज स-
स्तमसोऽत्र मानसयोर्दोषयो दुष्टिरापद्यते। नय आ-
दिष्वपि दोषाणामेव शारीरमानसानां प्रवर मदस्था-
नयैपि दिनाङ्कुंशवल ... नामेत्यैत हावेदयते। सत्वा-
नि तु प्रबुध्यन्त इत्यादि स्त्रिविधस्य वा पानस्यैत दैदं-
पर्यम्। न ह्यरोगेण नाविधि मद्यं पातुं शक्यते। तैनस्ते प-
रीक्ष्याः आत्मान्यवश्यकारिणो हि कुशला भवन्ति परीक्ष्या-
मानः सहविद्ध.....र्वैन युज्यते। पौष्टिकामुत्रिका मुनिकैर्गुणै-
श्च यथोक्तैर्युज्यत इति। सत्वानि तु प्रबुध्यन्तेत्यादि सत्वग्र-
हणेन सत्वाद्युपलक्षितानि सत्वाद्युत्कटानि गृह्यन्ते।
तानि प्रबुध्यन्ते प्रथमे ... कलां यान्ति। मध्ये [illegible]

द्यौरिति प्रथममेव व्याख्यातम्। अन्येत्वत्र श्लोकममुं पठन्ति-

'सस्यसंबोधकं ज्ञेयं हेमप्रकृतिदर्शकः।
हुताशः सर्वभूतानां मद्यं तु क्षयकारकम्॥'

अस्यायमर्थः ... यं सस्यानां संबोधकं स्वधाच्च। हुताशो हेम-प्रकृतिदर्शकः तथा सर्वसत्वानां सत्वरजस्तमसां दर्शकं मद्यं तु क्षयकारकं गुणे होवे-चेत्यर्थः। नात्र-न प्रयोजनमतीव स्वगतत्वात् ... मद्यानां रुग्मानां व्यक्ति-दर्शको यथा निरेवं सत्वानां मद्यं प्रकृतिदर्शकम्-यथा रुग्माणां हेम्नामित्यर्थो व्यक्तिदर्शकस्तत्व दर्शको यथाग्निरेव सप्रधाना वा मद्यानां सत्वानां नाम ... कस्व-भावदर्शकत्वमित्यादि यावद्धर्व प्रीतिविवर्धनं स्व-न्तं सात्विकमापानं न-चोन्नमम दप्रदं सुखोऽसनोपुन्तो य-स्येति स्वन्तशुभोदक इत्यर्थः। किञ्चिद् ... न्ति। सत्वयोगात सात्विका शुद्धसत्वा इत्यर्थः।

'सहसा नावमृज्ज्ञाति मद्यं सत्वबलाधिकम्
सौम्यासौम्यकथाप्रायं' इत्यादि सत्वसंप्रयोग...

कुलं मद्योदकमित्यर्थः। चित्रं नानाप्रकारं कदाचि...
बन्धमुष्टि कदाचिद्धसन्ति कथयन्ति गायन्ति कदाचि-
देडमूकवृत्तिमास्ते। हर्षाद्यपेतमनुष्टमपरन्तु सो-
जनं सम्मोहक्रोधानिद्राजनमापन्नं तन्त्र-चायानं सात्वि-
कानुबुध्वा न इच्छादिति नाम शोषः। तथा राजसन्तामस-
...न्यैः सह पीत्वा दोषानुपाश्नते। तेच सत्वबहुलाः सु-
खशीला इत्यादि यावद्वृत्सनाद्वृत्सनान्तरं येन। अन्यो-
न्यदर्शनं ते सहायाः। पाने सुखाः सुखहेतुत्वात् सुखास्तैः
सार्धं पिबन् सह मोदते।

मद्यफलदर्शनायाह—रूप.... रमै युक्ताः सु-
सहाया ये पिबन्ति ते सुकृतिभिः समाः रूपगन्धरस-
स्पर्शैः शब्दैश्चेत्यनेनैव पर्याप्तत्वात् पुनः पञ्चभिर्विषै-
रिष्टैरित्यभिध्यानं विधानार्थमेवं विशिष्टे देशे काले...
प्रहृष्टेनान्तरात्मना मनसेत्यर्थः। ये पुनः सात्विका अपि
रजस्तमोभूयिष्ठैः सह पिबन्ति। तेऽप्यनर्थमवाप्नुवन्ति
मद्यप्रसङ्गं सुखमित्यवगच्छन्ति। रजो मोहान्तु तामस

प्रशांसावशः प्रोत्साह्य.... मम विमद मतिवाह्यन्ति।
आभ्यूढित्येन मा पानकविभ्रमार्थम्यः। स्थिरसत्वशरी-
रै येषां ते। स्थिरसत्वशरीरा इत्येते ते तद्वा चेष्टे - स्थि-
रं सत्वं मनसत्वादि कायेन स्थिरशरीराः श्लेष्मप्रकृ-
तयइ... प्राज्ञवा इति यावत्। अथवाऽवयानां सहसा म-
द प्राप्तिरेव युज्यते। तद्भावितत्वान् कायस्य समानप्र-
त्ययोपकंभात् सहसा भार्येयुर्वा तन्नाड्विनकुच्छं च - वात-
लस्य वातप्रकोपश्च.... मानस्य क्षिप्रं वायुप्रकोप भाव-
यते। एवं पैत्तिकश्लैष्मिकयोरपि संज्ञायं तद्वन्मद्य-
पान्वयस्यापि क्षिप्रमदप्राप्तिरस्तु। उच्यते। यस्य देवो
जमाश्रिश्याति तदुत्याहकं तस्य मद्यान्वयस्य सान्निकां...
...दयति। मद्यं यथा विषकन्याया विषं सात्म्यभावबा-
धते। स्वञ्च विषं विषयवतताम्। यथा वातलादीनां वाता-
दयो हेतुप्रतीघ्नी सा एवा सते। यदा नु रुक्षादीन् हेतू-
निरकावासयन्ति तदा प्रकोपः शीघ्रं ते ...न्त दृष्टत्वाच्च
नानुमानेनागमा बाध्यन्ते। विशेषतो दृष्टफलासाक्ष

माद्यन्ति। सहसा तु इत्यनवद्यम्।

क्षुत्पिपासापरीतास्त्वित्यादि यान्मद्रक्षग-
ताः 'स्वल्पेनापि मद्यं क्षिप्रं यान्ति मदेन मानवाः' निसर्गथा
विश्वस्ता उच्यन्ते। पञ्चमं गुह्यमनिलं संवृण्वन्ति। यतो
वातपैत्तिकाः सत्त्वदुर्बलाश्च स्वल्पेनापि माद्यन्तीत्यपे-
क्ष्यन्ते। येऽप्येते क्षुदादयस्ते सर्व एव वातपित्तकृ-
तसत्त्वदुर्बला इत्येतेन रजोऽसूयि... गमयन्ति। त-
स्मादेतेऽपि ग्राह्याः। ऊर्ध्वं मदात्ययस्यातः संप्राप्तिं सलक्ष-
णमित्यादि। संभवत्यस्मादिति संभवः कारणम्। मदश-
ब्देन लक्षणया मद्यमेवोक्तं। मदयतीति मदं मद्यं
च। मदे यद्यनन्तरकारणं... यथा दृष्टिलघुसोऽप्रल-
क्षो ज्वरो यथाल्पप्रभूतकृतकर्मिजासृक्दो मांसक-
फो गुणसूक्तेनोल्यो मदात्ययः। उत्तरत्राप्येवं व्यव-
हार इति सर्वमदात्ययं विद्यात् त्रिदोषमधिकं तु यं...
प्रवृत्तेत्यादौ प्रतीकारयेदिति स्त्रीश्लोक इत्यादिना-
तप्रायं मदात्ययं पित्तप्रायं कफप्रायं...

द्वितीयोऽध्यायः

दाचष्टे सर्वो मदात्ययास्ति दोष आधिक्येन व्यपदेशो ज्वरवदत एवाह—

धर्म···दोषमाधिक्यं तु यमिनि सततो ज्वरस्याशु प्रशमं याति-चेत्यस्याय अभिप्रायः।पित्तप्रकोपो वातो ज्वरस्यातो-चाग्नि मारुतौ दहतः।शीघ्र मद्य सद्यःफलां क्रियामाप्नुतः।तद्वा द्राक् शरीरयोगेन प्रशान्तिं···एव स्वभावोऽन्येषामपि रोहिणीशङ्खकादीना आत्ययिकं हि सन्ति होवं विषा रोगाः साध्या दारुणसम्मताः। ये हन्युरनुपक्रान्ता मिथ्याऽरम्भेण वा पुनः। अतेनैतद्वाचष्टे-न भेषजमन्त···सर्वत्रानुयायिनी। तस्मात्तात्कालिकं भेषजं प्राप्य सद्यः प्रशान्तिं व्रजत्यप्राप्य हन्तीति। विषस्य ये गुणा दृष्टा लघ्वादयः सन्निपातप्रकोपनास्त एव मद्ये विषे बलवत्तराः। मद्ये तु न तथा। तथा च सौश्रुतं वचः—

"··· ··· स्थितास्तु विषमद्ययोः।
त एव तस्माज्जायेत मोहस्ताभ्यां यथेरितः॥"

अविपाकि विषं मद्यं तु ··· [illegible]

हन्त्याशु हि विषं किञ्चित् किञ्चिद्रोगाय कल्पते॥"
तुल्यगुणभूयस्त्वेनोच्यते-विषं ... मधुरमधुरसास्तु
मधुरकटुककषायतिक्ता भूयो गुणसाधर्म्यात्तुल्य-
त्वमन्यथैकस्यैव स्यादिति। तत्र तुल्यत्वं यथा विषं
तथैव मादको दोषो मद्यकृतो मदो यत एवं तस्माद्दिदोष-
जं लि...च। मदात्यये वातादिरूपैर्दोषत्वात् पृथक्त्वं च दृ-
श्यते। वाताद्यन्यतमाधिक दर्शनान्मदात्यये च वेद-
नाविचुद्धन्मुहुर्मुहुरवस्तिष्ठति। रोगाभावात्। सामान्ये-
न सर्वमदात्ययानां रूपं दर्शयति—
...चलत्यमोहो हृदयस्य व्यथेत्यादि यावत्।
हृदि विद्धवत् क्लेशो वातपित्तकफात्मकः। एतानि पू-
र्वरूपाण्याभनन्ति आरूणारः। भ्रमः प्रलाप इत्यादि। या-
वद्दशस्तानां स्वभावो नावनाति... याठो विरेचकः स्यात्। म-
दात्ययस्य रूपाणि सर्वाण्येतानि लक्षयेदिति सर्वमदा-
त्ययदोषं विद्यादित्येव दृष्ट्वा चिकित्सां विदधाति-अ-
धिकं तु यं दोषं पश्येत्तस्यादौ प्रतिकारयेत्। पा... स्मोहत्ययं

द्वितीयोऽध्यायः

कफस्थानानुपूर्व्या वा क्रिया कार्या। महात्यय इति सन्नि-
पातजं चिकित्साधिकारे विस्तरेणाभिनिर्देक्ष्यः। कफस्था-
नानुपूर्व्याच्च सन्निपातं ज्वरं जयेदिति। अत्र कुतो य-
स्मात् पित्तमारुतपर्यन्तप्रायेण हि महात्ययो ज्वरव-
तस्माद्दाशयानुपूर्व्या लंघनमनादिकया स्थानस्था-
निरोरूपयोरपि चिकित्सितमुक्तं भवति। मिथ्यापीता-
दिपीतेन यो व्याधीव जायते स पीतेन तेनैव सम-
चैर्गे मज्जं ना... यस्तत्रस्था कलुषत्वमीयेते विषतुल्य-
गुणाभिप्रायाज्ञान्यथा विषं विषेण शाम्यति हन्ति दंष्ट्रावि-
षं मौलं हन्ति। मौलं तु दंष्ट्राणामिति। एवं मा नूहिति। तत्र हि
पिपासातोयमपिबत्। पारिलोम्येन स्थावर... स्थावरम-
न्त तु तदेव येनाह मिथ्यापीतानिपीतेनेत्यादि यावत्।
“समपीतेन तेनैव समयेनोपशाम्यति”।

वक्ष्यति च—

“मद्योत्कृष्टेषु दोषेषु रुद्धस्रोतस्सु मारुतः।...
रुते तीव्राः शिरस्याशास्थेषु सन्धिषु [illegible]

चिकित्सितस्थाने

तस्य मद्यं विशेषतः। व्यवायितीक्ष्णोष्णतया हृद्यमल्ल-षु सत्स्वपि मृदुकं भवति। येनैव मद्येन दूषी म-दः -स्तदेव दातव्यम्। नात्र सामान्याभिधानमात्रम्। तेनैवे-ति विशेषोऽभिधानात्तदेव दातव्यम्, नान्यदिति। सौश्रु-तेऽप्येवं संकेतम्।

"मद्येन नन्तु भवेच्च मद्येन तु येन पानितः

प्रक............ सवादिना।

तदेव तस्मै विधिवत्प्रदापयेत्

विपर्यये भ्रांशमकालमृच्छति" इति।

अथ मिथ्यासम्पीतयोरर्थौ व्याक्रियेते- अ-भ्यङ्गपूर्वभोजनशिशिरादिविधिवर्जितं मिथ्यापीत-मेतदुक्तं..... केनाप्यङ्गोत्सादनादिकर्म हित्वा पीयते। पै-त्तिकेन शिशिरोपचारादिवर्जितं श्लैष्मिकेण धन्वज-मांसमारीचिकादिवर्जितं मिथ्या एवं सात्त्विकाद्याय....तं विनष्टं विपर्ययेण वा यत् पीतं तन्मिथ्यासम्पीतम-ष्टानिकसञ्चयेक्ष्यम्। यथोक्तं विधिपीतं सम्यक् तथा... पीतं

द्वितीयोऽध्यायः

तद्युक्त्यावाङ्कदनामुपशमहेतुर्न चोत्थानं तद्युक्त्या...
क्विन् प्रयोक्तव्यं मद्यं नेत्युच्यते। जीर्णममद्यकोषायेऽस्या-
रूक्ष यावत् जलयुक्तं प्रमाणमिति। ~~येन निमित्तेन म~~
येन निमित्तेन मद्यं क्रियते तदाह— तीक्ष्णो-
ष्णेनातिमात्रेण पीतेनाम्लविदाहिना। मद्येनान्नरसः...
रसौ गत्वोऽन्तर्दाहादि जनयेति। तच्छान्त्यै मद्यमेव प्रदा-
पयेद्युक्तम्।

समपीतेन तेनैव स माद्येनोपशाम्यति।

येनैव मदिरादीनां वै रसोत्करो विरुद्धो सम्यक्
व...त्वमापन्नस्तेनैव तच्छमाय विरुद्धात् कस्मात् दि-
धीयत इत्युपपत्तिमाह—

क्षारो हि याति माधुर्यं शीघ्रमम्लोपसंहितः।

नाह्यो यथा क्षारः काञ्जिकादिसेकेन यथेवं कि...मलप्रयु-
ज्यत इत्युपपदश्लोकममल्ले मद्यं च योगुणैरन्यो-
न्योऽम्लेन्यस्त उच्यन्ते। सत्यम्लविदाहित्वेन रसा मधुर-
कषायकटुकतिक्ता लवणादयश्चोक्तास्तेऽप्रतुर्दश...शवेण

चिकित्सितस्थाने

सर्वेषां प्रथमस्थानमुपर्युपरि वर्तते। न चान्यस्मिन्
क्रमेऽस्मिन् चतुर्दश गुणा वर्तन्ते। अतस्तदेवाधिकं गु-
णकारित्वे दोषकारित्वे च। तेन च प्रयोक्तं हेतेन... सुमा-
रुतः वेदनाः कुरुते। तीव्राः शिरस्यास्थिषु सन्धिषु तस्य
च दोषस्य विवन्धनार्थं विशेषेण प्रथमेव ज्वराधि
तीक्ष्णोष्णत्वात् देयमन्येषु सत्स्वपि। तच्च स्रोतोविबद्धं
प्रतिक्षिपति वा... नातिदीर्घमभ्यास्यात्स्य साम्यं तेषुच्चो-
रः स्रोतस्सु शुद्धेषु मारुतेऽचानुलोमिते वेदना विनि-
वर्तन्ते याः शिरोऽस्थि न सन्धि च विकाराश्चशाम्यन्ति ज्व-
रादयः ननु च अन्तर्दाहादयो... पाठेऽन्तर्दाहं ज्वरं तृ-
ष्णां प्रमोहं विभ्रमं मदमुच्यते। ज्वरस्य प्राधान्यात्तस्मिं
श्च सत्यवश्यं भाव्यम्। तद्दाहो यद्येवं ज्वर एव कस्माद्दा-
हो पठितः। श्लोकबन्धानुरोधमुक्ता नान्यत्प्रयोजन... तद्दाह-
पूर्विकामेवास्मिन् ज्वरोत्पत्तिं मन्यतेऽत्राचार्यस्तेन ज्वराद-
य इत्युपन्यस्तवानिति। अन्ये पठन्ति विकाराश्च शाम्यन्त्य-
स्य मदोदयास्तेषां चोग्रासाव एव। ननु के ...

द्वितीयोऽध्यायः

शाम्यति। कात्स्न्र्यु... स्वाभाव्यात्। तस्य हि रोगस्यैव स्वभावो येन
मद्येन शाम्यति। यथा तर्पणेन रूक्षचित्तं ज्वरस्य। पे-
यादिभिरत्र वस्तुस्वभावो उत्तरं वाच्यम्। मद्ये न प्रत्य-
चिकित्सितेनोपदेशः। किमर्थं... व्याकुच्यते। प्रतिरोगं बहु
चिकित्सितत्वात्तथा विषे-चतुर्विंशतिरुपक्रमाः। षट्त्रिंशज्ज्व-
रे वस्थापेक्षयेति वचनानुयोगाभावो मद्यस्य त्रिदोष-
व्याधिप्रत्यनीकत्वात् सात्म्याद्य.... यामुपदेशा इति सूक्तम्। बी-
जपूरकवृक्षाम्लकोलदाडिममित्यादि यावत्। मारुतः प्रब-
लः शीघ्रं प्रशाम्यति मदात्ययः। दक्षः कुक्कुटः मेषाणां
स्वानिष्टं मेध्यं मेदुरं रसप्रवेव... र्थः। यस्य मांसस्याथ-
स्तात् पचनमाहारं तेन वा दहनेन पचनेन क्लिन्नमिति।

भुक्ते तु वारुणी मण्डमित्यादि। पानबहुत्वं प्र-
कृतिसात्म्याद्यपेक्षं रागाः कपित्थरागाद्याः। शाकानि षा-
डवानि... जीरमदकावलकनक रसैर्युतमित्यादि यावदु-
पशाम्यति। धीमतो वैचवर्यस्य शीघ्रं चित्तं मदात्यय
इति भव्यमुत्तरपक्षे मधुरं फलं स्यात् वो... मातुलुङ्गा-

चिकित्सितस्थाने

यः मद्यमनुतर्षं च पाययेत्तृषितन्नाथे .... जनस्य
कुतः प्रकरणात् छागमांसरसेन तं भोजयेत् ततो म-
द्यमनुतर्षं पाययेत्। अनेन तत् ज्ञापयति। पूर्वं भोज-
नान्ते उक्तं च पूर्णोऽपि मद्यपानार्थं पानाय सहसा हन्त
...नुच यत्प्रमाणं पर्यन्तदः शनुतर्षस्या सा मात्रा यया नो-
पहन्यते मनो न विक्रियत इत्यर्थः।

अन्ये व्याचक्षते- अल्पवचनो नुक्षोदो, गुरु
इति। यथा रक्षाल्पत्वं न पवादिमानेन वाप ...वरेण्यो-
मात्रा यानास्थानस्थानं देहमानं बलं वयः दोषं देशं
च कालं च वीक्ष्य मात्रा विभज्यते कस्मात् प्रतिपुरुषं सात्म्य-
सत्वदेहबलयसां भिन्नत्वात् स्वाहित्येन मात्रा यया नोत्पद्य-
ते मद इति.... अम्लात्वं प्रदेयं स्यात्। बहूदकमेवं च तृष्णा-
शान्तिं मदस्य चासंभवः पक्वककरसादीनां च सात्म्या-
द्यपेक्षं बहूनामुपदेशः कोलादिभिः पञ्चभिरम्लैः पञ्चा-
म्लको मुख्यालेपः चुक्रिका शाङ्ग कण्टकोऽम्लः फलिनी द्विपञ्चः
सेव्यमुशीरं अम्बुवालक मही मनाक [illegible]

द्वितीयोऽध्यायः

वरं गन्धलवणं फोलीनोबोदका उल्लेखनोपगास्या-
स्यां जयेत्।

कथं मद्यत्ययमित्यारभ्य यावत् भद्र....
प्रायः शीघ्रं समुपशाम्यति। उल्लेखनं वमनं हीबेरं
बालकमेते च तोयविकल्पाः पाचनार्थं मनस्थावेक्ष-
या योजयुक्तानि। योजयूर्वं हृष्टं नीरसत्व.... ..रसोत्स्ये-
ति नीरसं वर्तितं शुष्कतां यातं परिशुष्कव्यञ्जनमिति
यावन्मारीचकं मरिचेन संस्कृतं पिबेन्निदाहे मद्यं नि-
र्दोषः पुरुषाणामित्यर्थः। सौवर्चलाद्यमुखेनस्या.... तेषां
बगोलामरिचान्यर्थां शानि इति बगोला मरिचाद्यां श-
केशाष्टगैनैकेन गुडेन योजितं लवणं मद्याङ्गमिति वेज-
येत्। कटुकैर्युक्तां श्वेतां मृद्वीकां द्राक्षां काचिन्द्धेता काश्मी-
रभवा स्या.... द्रव्यैर्युक्तां सह योगे तृतीया दीपनकोजमो-
जायुक्तग्रहणेन कटुकानामल्पमात्रत्वं दर्शयति-
केन पेषयेद्रसेन मातुलुङ्गस्य बीजपूरकस्य दाडि-
मस्य वा रसेन सौवर्चलादिभिरन्नमतोर्यु.... ....

चिकित्सितस्थाने

कपित्थरागविधानेन कृत इति। मृद्वीकानां विधानेन कारयेत्। कारवमपि कारवी द्राक्षाविशेषो यो रागस्तद्वि-केत्युच्यते। एवं वृद्धा ब्रुवते — मत्स्यण्डिकाखण्डशर्करा सं-कोचोष्ण.... काचकुङ्कुमं यदिदं कर्म निर्दिष्टं पृथग् दोष-बलं प्रति सान्निपाते दशविधे तं विकल्प्यं भिषग्विदा।

ननु च प्राक् त्रयोदशविध उक्तः सन्निपातोऽनु-रूपैः कोष्ठगैः बहुभिः हीनमध्याधिकैश्च.... विकारास्तत्र क-स्माद् दशविध इति ब्रूते — मदात्ययस्य सान्निपातिकत्वात्।

'सर्वं मदात्ययं विद्यात्त्रिदोषमधिकं तु यम्।
दोषं मदात्यये पश्येत्तस्यादौ प्रतिकारयेत्॥'

इत्याम्नानात्। उच्यते — एको ह्यूनः... किं सोढिला मारुतः प्र-बलः शीघ्रं प्रशाम्यति मदात्ययस्तथा शीघ्रमतो नैव शी-घ्रं पित्तमदात्ययस्तथा मदात्ययः कफप्रायः शीघ्रं समु-पशाम्यति। दश विशिष्यन्ते — ऊर्ध्वगाद्यस्तेषां च.... सन्निपा-ते दशविधे विकल्प्यम्। वातपित्ताधिके पृथक् वाताधिक-स्य पित्ताधिकस्य च योजनाः। ते रामस्य एकीकृत्य प्रयोक्तव्याः।

एवं वातश्लेष्माधिके च ... हीनमध्याधिकेष्वपि समस्त-
द्विपातस्योक्ते कफस्थानानुपूर्व्या वात यावत्या मदात्य-
यद्गुल्मान्योनं पाठः व्याख्यानयन्ति।

यदिदं कर्म निर्दिष्टं पृथग्दोषबलं ... विधं
तद्विकल्पयं विबाधिनेहा। शुद्धणादिभेदेन तद्भेद विकल्पम्।
यो दशविधं रागबाहुल्यं योऽग्निरित्यादि यावत्। मा-
रुतः प्रबलः शीघ्रं प्रशाम्यति। मदात्ययविनाधिक रसा-
पि शीतलात्यय ... दशविधं यावच्छन्दनानां च मुख्यानां श-
स्ता पित्तमदात्यये। कफाधिके दशविधं कर्म रूक्षोष्णा-
नीत्यारभ्य यावत् प्रायः शीघ्रं शाम्यत्यप्रयोजको यमंशः
तस्मात्पूर्वेण व्याख्याय सो ... योऽसमर्थो दोषांशबलवि-
कल्पज्ञो यश्चास्य रसविकल्पज्ञो यथोक्तं क्वचिदेको रसः क-
ल्पः संयुक्ताश्च रसाः क्वचिद्दोषबाधादीन् सम्मिलन निमित्त-
जा सिद्धिरिच्छतेत्यादि सावयवसावयविभागविष ... यथा-
योनित्यमुमेध्यार्थमूरीकृत्याह-

यश्च दोषविकल्पज्ञो यश्चौषधविकल्पवित्

चिकित्सितस्थाने

स साध्यान् साधयेद्व्याधीन् साध्यासाध्यविभागवित्॥

नशब्दो ऽनु प्रतिनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः। साध्यासाध्यविभागविद्. न हि साध्यपरिच्छेदे... कल्याणेन कर्तुं पार्यते। तस्मात्कुशलमुक्तमेतच्च। सूतिभिर्गम्यमिति मनःप्रहर्षिण्या क्रियाया अवसरः। सर्वो हि महात्ययो दोषक्षोभी मनःक्षोभं च कुर्वोत्पद्यते। दोषप्रत्यनीका चिकित्सा... च मनःप्रहर्षिण्यपि निर्दोषमपि गमनमपत्योत्पादनं चेत्यत्र मयपरोऽष्टमो ऽयं श्लो- रत्नय..

850

श्रीः

चरकनिरन्तरपदव्याख्या

कर्ता — जज्जटः

आदर्शस्वामी — नारायणन् मूस्स् दक्षिण इलयिटम

आदर्शसंख्या — १६६०.

पुटसंख्या ~~१ — १२४~~ १०५ — २२८

प्रतिपुटं पङ्क्तयः — १६

लेखकनाम — ना अनन्तकृष्णशर्मा

प्रतिलिपिसमयः — ९-६-१०५.

माद्यं व्याख्यानवमः मण्डलैर्जातरूपस्य तस्या एव पयश्शृतमिति दशमः जातरूपस्य सुवर्णस्य शुद्धस्येत्यर्थः मण्डलैः शृतस्य विचित्रशक्त्युत्पादस्तस्या एव माषपर्ण्यभृताया इति ष्टां पिप्पल्यां प्रकुञ्चे तैलसर्पिषो श्रेष्ठा इति विरामं प्रकुञ्चपलमित्येकादशः श्वदंष्ट्रादिपाय सो द्वादशः फलानां जपनीयानामित्यादि त्रयोदशः क्षीरे शतावरीगर्भमित्यादिकश्चतुर्दशः कर्षं मधुकचूर्णस्येत्यादिकः पञ्चदशः ये तु क्षीरद्वयमाद्यं वर्णयति तेषामाजस्रिकं प्रयोगं पञ्चदशं वर्णयन्ति।

घृतं निर्व्याधिर्नित्यगो युवा।
सङ्कल्पप्रवणो नित्यं नरस्त्रिषु वृषायते॥

अन्ये तु क्षीरत्रयमाद्यमन्यथा व्याख्यानयन्ति। माषपर्ण्यभृतायाः इक्ष्वादायाः अर्जुनादायाश्चेति सङ्कल्पस्य प्रकल्प प्रवण इच्छाप्रवणस्तन्नित्य इति नरग्रहणम्। किं स्त्रीषु वृषायत इत्युक्ते गम्यत एव। तथास्त्रीग्रहणं च। तत्रैव वृषायते नान्यत्रेति स्त्रीग्रहणमपि व्यर्थमुच्यते। नरग्रहणं व कोऽपीत्येतत् ज्ञापयति। स्त्रीग्रहणं च सामान्ये

द्वितीये (प्रथमःपादः)

नैव स्त्रीति प्रवर्त्तते। एतत् प्रभावख्यापनम्। वा-
जीकरणस्येति कश्चितैककृत्याद्यत्रैवं विग्रहं कु-
र्वन्ति। कृतश्चैककृत्याश्च कृतैककृत्याः अत एव सि-
द्धार्थाः। एतदुक्तं भवति- कृतकृत्यार्थादनाकुलाः
एककार्यास्तुल्यप्रयोजनाः। अन्ये त्वेकमेवेदम -
वर्णयन्ति। ततश्चायमर्थः- कृतमेकेनापि कृत्यं का-
र्यं तत्सर्वेषामन्यबहुमतं ततश्चैकचित्ता स्तुल्यशी-
ला इतीच्छाकलास्त्वबाह्यास्तुल्यश्च सत्त्वेन पयसा
च य इत्ये दि। यावत्तै र्नरः सहविस्रब्धासु व-
यस्यै र्वृषायते। ननु च ये य इति भूयो भूयः क-
स्मात् प्रयुज्यते। एकेनैव निर्द्दिष्टो वा लभ्येत
एवोच्यते। सर्वगुणानामेकस्त्री स्वरूपे अविद्यमान-
त्वा तस्माद्येय इति भूयो भूयः कुर्वन्नेतत् ज्ञापयति-
एकेनापि हवि हर्षाद्यन्यतमोपेतेन वयस्येन सह
वृषायते। द्वित्रादिभिर्वेत्यपच्य नरित्यादिग्रहणे-
न च सर्वपरिच्छदास्त्रितयान्यग्रत्वं ज्ञापितं भव-

ति। विहङ्गानां रुतैरिष्टैः स्त्रीणां चाभारं। न स्वरै-
रित्यादि। यावद्वयो नरजातमन्दश्च कालो हरि-
र्षस्य योनिपर : ममित्यत्र चिन्त्यते। यद्यत्किञ्चि-
न्मनसोऽनुकूलं तत्सर्वं हर्षदमितो तावदेव न्याय्यम्।
बहीग्रन्थकन्थानोपयुज्यते। एते विहङ्गरुतादयो मा-
नसस्य : वावन्तीत्युच्यते। यथर्तुप्रत्यनीकमस्य-
वहार्यमित्युक्ते सर्वत्रर्तुविपरीतं लक्ष्यते। तथाहि स-
कलमेव सत्यविधानं विहितवास्तस्यां स्तुषारसम-
ये स्निग्धो नेवमाद्येवं सिद्धे यत्किञ्चिन्मनसा
प्रियमिति तत्कृतवान्। विहङ्गानां रुतैरिष्टैरित्यादि।
तत्सर्वत्र हर्षप्रदानां भावानां विशेषाः : नि-
ति। पिण्डं वसन्तस्यादावेव मन्मथोद्दीपनत्वाद्वि-
हङ्गानां रुतैरित्यादि। निदाघे मत्तद्विरेफाचरितैा-
इत्यादि। प्रावृषि नद्यं फेनोत्तरीयाश्चेत्यादि। शरदि
रम्यचन्द्रोदय दि। हेमन्तशिशिरयोस्तुल्यत्वाद्रति-
भोगक्षमाराख्यं। सङ्कोचा गुरुवल्लभा इति। सङ्कोच-

द्वितीये (प्रथमःपादः)

काञ्चागुरु तद्वल्लभां याव सुतां सङ्कोचागुरुवल्लभां सङ्कोचं कुरु स्तस्या भोगं क्षमन्त इति रतिभोगक्षमाः। एतदुक्तं भवत्यत्यन्तं दीर्घत्वात् त्रियामाणां शैत्याच्च व्यवायारव्यायां रतेर्यथेष्टं उपभोगो न च रात्रिजागरणदोषः। दीर्घत्वात्तासां गत्वा स्नात्वा पय स्वप्यादेतद्विधानं। सर्वेषामेतच्छक्यते। सम्पादयितुमिति सर्वं न्याय्यम्। सुरवाः सहया इत्यादि। यावत् स्त्रीचायुधमिवायुधं कन्दर्पस्येत्यर्थः। सर्वग्रहणेन सुरव इत्यादिकमुक्तम्। वयो नवं यौवनमजातमदश्च कालो वसन्त इत्यर्थः। तस्मिंश्च प्रायशः कुसुमायुधो दीप्यते। इतश्चैतदेवं येनानुपूर्वीं हेज्झित्वा वसन्तमेव निर्दिष्टवान्। विहङ्गानां रुतैरिष्टैरित्यादिसङ्ग्रहः। प्रहर्षयोनयो हर्षकारणानीत्यर्थः। व्यवायसामर्थ्यन्ते। पञ्च तास्वस्मिन् वादे माषपर्णभृतीये पुष्टिबल~~~~प्रदाः।

इति जर्जटस्य कृतौ निरन्तरपदव्यारव्यायां

माषपर्णभृतीयः समाप्तः ॥

चिकित्सितस्थाने

पुराजातबलादिशब्दो विद्यतेऽस्मिन् पुमान् येन
यावदिच्छं स्त्रियः व्रजेत् यथा चाऽपत्यवान् सद्यो
भवेत् तदुपदेक्ष्यते - अत्र चोदयति। स्त्रियो व्रजे-
दित्युक्ते पुंग्रहणं लभ्यत एव नार्थः। तत्रैतस्य स्त्रि-
यं व्रजति तस्यापि वाजीकरणप्रभावादपत्यभाक्त्वं
स्यात् यथा पुंसवनकर्मणा गर्भपरिवृत्तिरसायनेन
दीर्घायुष्ट्वाद्येवं स्त्रीर्गमनशक्तिः सद्यो भविष्यतीत्येवं
माभूदिति नाग्रहणमन्यायोऽक्षोन्नायमेक   ला एवाप-
त्यभाविनो जातबला अविनापत्यभागिनः अजातबला
अप्यपत्यभागिन इति प्रतिपादयन् सर्वान् बल-
विशेषानाह— नहि जातबलाः सर्वे नराः नापत्य-
भागिनः बलिन इत्यादि। यावत्केचित्प्रयत्नैर्बलि-
न्ते वृषाः केचित्स्वभावतः बृहच्छरीराः ये मेदस्विन-
स्ते, व्यल्पव्यवायाः अल्पाश्रया अपि नु सारा बलव-
न्तो बहुप्रजाः कालयो निदिति कालयोगेन बलं येषां
ते कालयोगबलाः। स च कालो द्विविधः यौवनम्-

द्वितीये (प्रथमः पादः)

लाख्यश्चैतदुक्तं भवति- यदा हेमन्तादिना कालेन समन्वागतबलो वसन्तेन   दनो भवति। यौवनं च सर्वेन्द्रियोत्सवभूतं प्रतिपद्यते। तदा बलबलमासाद्य प्रवर्त्तत इति। कथंच वयं काय इत्युच्यते। आचार्यकं हि कालप्रमाणापेक्षिणी शरीरावस्था वयः केचि-   इत्येतदुक्तं भवति- शीलनेनव्यवायस्य समर्थाः सम्पद्यन्ते। अङ्गनां गन्तुमिति मतिं केचित् प्रयत्नैर्वर्द्धयन्ते। औपनिषदिकोक्तैः वृषाः केचित् स्वभावतः प्रकृत्यैवेत्यर्थः। यत एवं तस्मात् प्रकानां बलप्रदानित्यादि। प्राक् शुद्धशरीराणां निरुहान् सानुवासनान्।

बलापेक्षी प्रयुञ्जीत शुक्रापत्यविवर्धनान्॥

एतदुक्तं भवति- शुद्धानामेधिताग्नीनां यथा बलं प्रयुक्तं वाजीकरणं य - न्यथानर्थायते। तयोः घृतादिभिः क्षीरमांसरसाशिनां विधेया इति। पिष्ट्वा वराहमांसानित्यादि। यावत् तं पिबन् भक्षयंस्तांश्च लभ-

ते शुक्रमक्षयं सन्तानप्रवृत्त्या अक्षयमित्युपचर्यते।
तप्ते सर्पिषि भर्जये · माणा गुळिका इत्ययमभिप्रा-
यः। सर्पिषा तप्तेन नवनीतावस्थामतिक्रान्तेन नव-
नीतावस्थायां हि सावशेषकालुशेयावयत्वादम्नानु-
गतं प्रयोगेनेष्यते। ननु सर्पिषीत्युक्ते तदेव गम्यते
- नीतांशकेत्युच्यते। अम्लचार्यकान। नवनीतं घृतस्ना-
तमित्यस्ति नवनीते घृतव्यपदेशः। तस्मात् तदपन-
यनार्थमिति व्याख्यानयन्ति। तेन च तप्तेन ताः संह-
तिमासादयन्ति। तथा न भिद्यन्ते द्रवे प्र डिमसा-
रिक इति सारिके सान्द्रीभूत इत्यर्थः। दधिदाडिमा-
म्लमिष्यते। नान्यत् भुक्तार्द्दितस्य शुक्रक्षयहेतुकत्वेना-
म्नानादम्लो,म्लं पच्यते। अम्लश्च पाकः शुक्रनाशन इ-
त्येष प्रथमा। मांसानां - ध्यानामित्ययमतिदेशो
गण्यतेति बहुत्वादपि मेध्यानामेक एवायं विवक्षि-
तो द्वितीयः। माषानङ्कुरितान्निस्तुपूषान् साजहाफला-
निसाद्यं तृतीयः। अजहा कपित्थक - आर्द्राणिमस्य

द्वितीये (प्रथमः पादः)

नुभजिताः कूनप्ते सर्पिर्षीति विरामो मत्स्यशब्दस्य सामान्यवाचित्वेऽपि रोहितग्रहणम् प्रधानकल्पना - श्रयणाद्रोहितो मत्स्यानामित्ययं चतुर्थः। घृतस्पृष्टं रसे च्छाग इत्यादि पञ्चमः। कुटकं मत्स्यमांसानामि - त्यादि गो · · हिषे च रसे मत्स्यान् स्निग्धाम्ल - लवणे पचेदित्यादि। यावन्माषपूपलिकानां तदगर्भार्थ - मुपकल्पयेत्। एतौ पूपलिकायोगौ पूर्वैः पञ्चभिः सह सप्तमाषात्मगुप्तेवेत्यादि। यावत् घृते पूपलिका - - - कः कौकिलाक्षकः। शर्करायास्तु तैके त्यादि यावदेष वृ - ष्यः परं योग इति नवमः। शतावर्या बिदार्या वेत्यादि। यावच्छर्करामधुसंयुक्तमपत्यार्थी प्रयोजयेदिति दशमः। घृतपात्रं शतगुण इ - प्रयोगात् पुरुषं कुलिङ्ग इ - व हृष्यति इत्येकादशः। सिर्षौक्षतोपला पलशलमित्यादि। यावच्छुद्धा उत्कारिकां कार्याश्चन्द्रमण्डलसन्निभाः इति द्वादशः। इदानीमुक्तानुक्त वाजीकरणसङ्ग्रहायाऽह - यत्किञ्चिन्मधुरं स्निग्धं बृंहणं मनसश्चैव तत् सर्वं वृ-

व्यमुच्यते। द्रव्यैरेवं विधैस्तस्मात् भावितः प्रमदां व्रजे-
दिति भावितग्रहणेनैतत् ज्ञापयति' यावत्सर्वात्मना
भावितं देहे द्रव्यं स्यात् तावत् गन्तव्यं न प्रयोगा-
नन्तरं शुद्ध्यादीन्यम्लत्वेऽपि शुक्रजननानि मध्वादी-
नि रूक्षाण्यपि यत्किञ्चित् मधुराद्येतद्विरोधी उच्यते-
प्रभावाद्दधिमध्वादीन्यम्लरूक्षाण्यपि वाजीकरणानि
न केवलं गुणभावादेव द्रव्याणि कारकाणि किञ्चिदपि
द्रव्यप्रभावश्चाचिन्त्यः। शास्त्रैकसमधिगम्य एवेति न
विरोधः। ननु चात्मवेगेन चोदीर्ण इति व्यर्थं' न हि पर-
वेगेनोदीर्णता सम्भवति। उच्यते- अयमभिप्रायः-या-
वदिच्छयोद्भूत रां हर्षकाष्ठामारूढस्तावत् प्रमदां
व्रजेत्। उक्तंच- नानुद्भूतहर्ष इति। किञ्च स्त्रीगुणैश्च
प्रहर्षितो भावभावसंवाहनादिभिरित्यर्थः। गत्वा स्नात्वा
पयः पीत्वा रसं वानुशयीत ना, तथा शुक्रं च बलमेव
च इति। ननु चार्धरात्रे स्नानादीनामयुक्तत्वादारम्भ-
वैयर्थ्यमुच्यते। चापलादनियतगामिनोऽपि प्रायशो दृ-
श्यते। तस्माद्यदा स्नानाद्यसम्भवन्ति तदेवं कर्त्तव्यमि-

द्वितीये(प्रथमःपादः)

यभिप्रायः। नवे - त्यां परतो नचैत्यादि। यावत्स्पृष्टमा-
त्र विशीर्येत। तथा वृद्धस्त्रियो व्रजन्तित्यत्र चिन्त्यते। द्वि-
दृष्टान्तोपादानम्। किं तटाकमिव काजलं जन्तुजग्धमिव
काष्ठमिति ब - - स्यानुसारतः - - त शुक्रत्वाद्वृद्ध-
स्योपक्षीणशुक्रदृष्टान्तेन दार्ष्टान्तिकासिद्धेरित्युच्यते।
बालवृद्धयोर्यद्यप्यल्पशुक्रत्वं तथापि तटाकस्याल्पजल-
त्वे त्यागादिपूरणं सम्भवति। तस्य हि कालुष्यक्षोभ-
णादयो भवन्ति। न पुनरत्यन्ततटाकविनाशः। एवं बा-
लस्याप्यल्पवीर्यत्वादयं वृद्धस्य त्वपचयादेवापचयो-
ऽभिगमने त एव शुक्ररूक्षकाष्ठस्येव जन्तुजग्धस्य स्पृ-
ष्टमात्रस्य विनाश इत्ययं विशेषोऽभिप्रेत इति। किं-
च बालस्य कफभूयिष्ठत्वात् शुक्रक्षयेऽपि नात्यन्त
श्रमेणोपस्तब्धत्वात्। वृद्धस्य तु शुक्रक्षयात् वातभूयि-
ष्ठत्वात् भूयो मातरिश्वा, प्यायितबलोऽसूनेव हरतीति यु-
ज्यते। दृष्टान्तद्वयं तृप्तस्यापि स्त्रियो गन्तुं नशक्तिरुपजा-
यते। तस्मादाह - भिरित्यादि। यावन्नारीणामरसङ्गत्वा-

दभिन्चाराददसेवनात् । क्षयोऽत्र शुक्रस्यैवाभिप्रेतो न य-
क्ष्मेति । कुतश्चेत्स्त्रियं स्त्र्यभिगमनशक्तिरुदेत्यत · पदे-
हसत्वबलापेक्षी हर्ष इति सत्वयोः स्त्रीत्वं । प्रवरावरमध्य-
विभेदेन भागेन तत्र समसुविभक्ताभिः सन्धिः सुविनि-
ष्टमांसशोणितः समप्रकृतिः सर्वैः सारैरुपेता यथोक्तप्र-
माणो बलिमध्येनैषां मध्यबलो हीनेन हीन · · क-
मापे प्रवरावरमध्यभेदेन तस्माद्देहबलं सत्वबलापे-
क्षते हर्षः । शक्तिश्च हर्षज्जायते । आपेक्षिकी शक्ति-
श्चाऽत्र स्त्र्यभिगमनलक्षणा । हर्षश्चाऽत्र मानसप्रसा-
दपूर्वको वराङ्गमथनस्येष्टः । न केवलं · · ·
वराङ्गगमनशक्तिरिति · · मवगतमिदानीं एत-
द्यत्र · · व्यवस्थितं कथं वा प्रवर्त्तत इति तदाचष्टे-
सर्वत्रानुगतं देहे शुक्रं संस्पर्शने तथा ।
किवद्रस इक्षौ । यथा दध्नि नवनीतं तिले · · ले-
स्येतदुक्तं भवति- नैकदेशे ऽपितु सर्वं व्याप्यावस्थि-
तं देहमिति । ननु च त्रिदृष्टान्तोपादानम् । किमेकेनैव

द्वितीये(प्रथमःपादः)

दार्ष्टान्तिकासिद्धिस्तुल्यत्वात् दृष्टान्तानां नानार्थात् स्त्रीदृष्टान्तोपादानेनोच्यते। त्रीन् दृष्टान्तैनैतज्ज्ञापय- ति- यथा दृष्टान्तनानात्वं तथा दार्ष्टान्तिकस्यापि नानात्वं। यथेक्षौ सर्वत्रानुगतौ रसौ मध्यमया चे- ष्टया आपिस्त्रीयते। एवं पुमानपि कश्चिदेवं विधो भ- वति। यस्य । यो क्रियया भवन्ति प्रवृत्तिरन्यधातोः अन्यस्त्वेवंविधः। पुमान्यस्य सङ्कल्पमात्रेणैव दध्न इव नवनीतमल्पेन प्रयासेनैव व्यज्यते। तथान्यस्य पुं- सः स्त्रीष्व इव महता प्रयासेन णाभिव्यक्तिर्नीयते। तस्मात्पुरुषनानात्वाविष्करणाय दृष्टान्तत्रयोपादान- मिति। ननु च देहे संस्पर्शने तथेति द्वयोपादानं न कञ्चनार्थं पुष्णात्येकेनैव पर्याप्तत्वा शनैर्लभ्य- ते' स स्पर्शनेनापि देहो लभ्यते। इत्युच्यते' देहस्य सकलार्थवाचकत्वात् केशादीनामपि ग्रहणं स्यात्' तदन्तर्भूतत्वात्तेष्वपि शुक्रमिति स्यात् प्रतीतिः त- न्निषेधा ज्वरचिकित्सितसम्बन्धो द्विविधः।जे-

बजमुक्तं स्वस्थोर्जस्करं व्याधिनिर्घातकरं च स्वस्थो-
र्जस्करं रसायनवाजीकरणतन्त्रे निर्लोठितः व्याधिनि-
र्घातकरणस्यावसरः सति च वक्तव्ये ज्वरः प्रा-
धान्यादग्रनुत्पन्नत्वाच्च जन्मप्रत्यययोरवश्यंभावि-
त्वात् प्राधान्यमग्रपाठायाग्रोत्पन्नत्वं कथं या-
वता कामादीनामभिघातनिमित्तानां च प्रागुत्प-
न्नत्वान्न शारीराणामित्यभिप्रायः ज्वरोपि —
र्थं न तदाश्रयत्वाद्वासवदत्तादिवत् ज्वरवचनम्'
कस्माद्यदि व्याधितः स्वयमुपदिशति सहास्यो
भवति। ज्वरशब्दस्य रोगपर्यायत्वादज्ञानशारी-
रव्याधिनिर्मुक्त इति यथास्थितवस्तुप्रकाश व-
श्च स्तुत्यास्तुताश्च प्रसन्ना श्रेयसा योजयन्ति विवि-
क्ताद्यभिधानादेतत् ज्ञापयत्येकान्ते सुप्रसन्ना
सासीनाश्च गुरवः प्रष्टव्याः। कृताञ्जलिग्रहणेन न
परीक्षाकरः किन्तु श्रेयोऽर्थि ति ग्रहणम्' कस्मात्त-
स्य प्रस्तुतत्वान्निदाने च निर्लोठितत्वान्न ज्वरस्य स-

र्वे रोगाभिधानात् विशेषज्वराभिधानप्रायाददो-
षः सन्देहो रुद्रकोपपरिग्रहाभ्यां प्रवृत्ते चिकित्सा-
सूत्रमनुक्तविषयनिश्चयार्थत्वाददोषदेहेन्द्रियमन-
स्ताविति, न तु प्रश्नो नाऽपि व्याकरणं नार्थगरीय-
स्त्वप्रख्यापनात् सर्वव्याधिवैलक्षण्यादारम्भः देह-
ग्रहणादिन्द्रियमनोग्रहणमन रिता पादाश्रित परितप्ते-
न्द्रियमनसि तप्येत कुबेरकोपघाते तदाश्रित पित्राभि-
घातवत् शरीरमनसोऽप्यधिष्ठानत्वादिन्द्रियाश्रयत्वादधि-
कं न देहेन्द्रियमनसां भिन्नत्वात्तद्यथा- अर्बुदादयो
दादयो मन आश्रिताः इन्द्रियाश्रितास्तच्छलया कुक्-
दयोरस्य युगपत्सर्वव्यापित्वमत्र तु क्रमः [स पूर्वं के-
वलो भूत्वा पश्चाद्दोषोऽनुबध्यते] तथा-
शारीरो जायते पूर्वं देहे मनसि ... भूत्वा
पश्चाद्दोषैरनुबध्यते, पूर्वं केवलः पश्चान्निजै व्यामि-
श्रलक्षणा इति नायमन्यतरस्तप्राने वर्तते। अपितु वर्त-
त एवायमाचार्यस्येन्द्रियतापोद्देशतोऽभिप्रेत एव-

भि रसनस्य चक्षुषोराकुलत्वादिभिश्चक्षुरिन्द्रियस्य रोमहर्षे वातातपासहिष्णुत्वेन स्पर्शनेन्द्रियस्य शब्दसह-त्वासहत्वाभ्यां श्रोत्रेन्द्रियस्य वैचित्र्यमरतिग्लानिम-नस्तापलक्षणमिति, मनसो विकाराणां अधिष्ठात-श्च सेन्द्रियस्तस्माद्रूय इति व्यतिरेकाग्रहणं साधु,नचे-दं शिष्यसूत्रमाचार्य एव केनचिदुपोद्घातेन शिष्यव्यु-त्पत्त्यर्थमासूत्रितमपि दर्शयति— अन्ये त्वन्यथा व्याख्या-नयन्ति, अधिष्ठानद्वयमे- देहेन्द्रियं च मनश्च देहे-न्द्रियमनसी,ते तप्तुं शीलं यस्य स तथा। देहेन्द्रियशब्दे-न स्पर्शनेन्द्रियमभिप्रेतम्, कुतस्तस्य व्यापकत्वात्तच्च हि सर्वेन्द्रियाणि व्याप्नोति, आचार्यकं हि तथे- न्द्रि-यमिन्द्रियाणामिन्द्रियव्यापीकं च त इत्यादि। सर्वरोगा-ग्रजत्वं शारीरानधिकृत्योक्तम्, देहेन्द्रियतापित्वेन बलि-त्वे सिद्धे बल्याभिधानमाशु संक्षेपत्वादिभि बले प्रधा-न- त्वं मारणात्मकत्वात् प्रलये ध्रुवम्, कथं शीताङ्-त्वात् तस्मिन् काले तस्य च प्रत्यात्मिकं लिङ्गं सन्तापो दे-

हमानस्य इति, न प्रलये च महत्तम इति वचनात्, अव -
स्थास्वन्येषांञ्च रूपत्वात् ज्वरस्येति। प्रकृत्यादीन्
रक्षापर्यन्तान् भगवन्वक्तुमर्हसीत्युपस्कारः, एते च प्रश्नाः
सकलेनाध्यायेन व्याख्यायन्त इति प्रश्नव्याकरणाय ज्व -
राधिकारे यद्वाच्यं तत् सौम्य - मिदमप्रतिज्ञातकथ -
नं ज्वरो विकार इत्यादि। न निखिलाभिधानात् पृष्टानपृ -
ष्टांश्च विधीनाचार्याः प्रदर्शयन्ति, निदानपूर्वरूपादिवत्
द्विदोष गुल्मोन्मादादिवत् संसृष्टलिङ्गानपरांस्तु गुल्मो -
सी नार्थमुन्मादप्रसङ्गः।

इष्टद्रव्यविनाशात्तु मनो यस्योपहन्यते।
तस्येष्टविषयप्राप्त्या सान्त्वाश्वासैश्च इत्यादि।

एको ऽर्थो दुःखलक्षणो नामपर्याययोरेकार्थत्वादयुक्तमपि -
धानं तुल्यार्थाभिधानम् अभिधानं पर्यायः। यथा सन्तिव -
नर्थान्तराणि पर्यायशब्दाभिहितानि एते च पर्यायाः सर्वे -
षां व्याधीनां सामान्या अपि सन्तापलक्षणस्यार्थस्य वि -
शिष्टस्य प्रतिपादनाय निहिताः कथं सामान्यशब्दाद्विशे -

षं अभिदध्यात् - प्रकरणपदविशिष्टार्थसन्निधानाच्चोक्ता अपि निदाने प्रसङ्गतन्त्रयुक्तिन्यायान्न पौनरुक्त्यमा - वहन्तीनामपर्यायशब्दयोरन्ये परिहारं वर्णयन्ति। यदि प - र्यायग्रहणमेव केवलं स्यात्, संशये वा तस्माद्विशेषणा - योपादीयते। नामपर्यायैरित्येतच्चायुक्तं, नात्र गुल्मवान् स्था - नपर्यायो, भीष्टो, स्य कृत्स्नदेहव्यापकत्वात् ज्वरस्य तस्मा - त्वयमन्यो ऽर्थः दुःखलक्षणो नामैकः सा ते विविधैरिति। के किमेतदुक्तं भवति - ज्वरादिभिरप्युच्यते सामान्यशब्दैर्वि - शेषशब्दैश्च यक्ष्मादिभिरिति युक्तम्। प्रकृतिरिदानीं व्याक्रि - यते। ज्वरस्य प्रकृतिरुद्दिष्टा। निदान उद्देशमात्रे सा च द्व - यी उत्पत्तिकृता स्वाभाविकी चोत्पत्तिकृता दोषाः शारीर - मानसाः, शारीरा वातादयो मानसो रजस्तमसी। स्वाभावि - की पञ्चत्वलक्षणा यमस्वभावेत्यर्थः। कुतः यस्माद्देहि - नं नहि निर्दोषज्वरः समुप - विग्रहवतां स्वपरतन्त्र - योः सम्प्रत्ययात्। इच्छत्युभयमेतत्, ज्वरो व्यामिश्रलक्षणः। तथा ज्वरेणाविशता भूतं नहि किञ्चिन्न तप्यते।

शिवं शिवाय भूतानां स्थितं ज्ञात्वा कृताञ्जलिः।

क्रोधाग्निरुक्तवान्देवमहं किं · · ·

धर्माविग्रहवतां, परतन्त्रेपि ज्वरस्त्रिपादस्त्रिशिरा षड्भुजो नवलोचनः ... प्रहर इति देशान्मोच्यते, तस्य देहस्वस्वामिभावेन सञ्चारी विकारी निर्विकारः, परस्वात्मेति वचनादव समादाधिका-र्यौ · · · स्वदेहिवत् गुण · गुणवत् गुणश्च गु-णवादीति तन्त्रयुक्तिन्यायात्, अथवा कस्माज्ज्वरस्य प्रकृ-तिर्दोषाः शारीरा मानसाः, यस्माद्देहिनमात्मानं निर्दोषं निर्विकारज्वरः समुपसेवेत इत्येतन्न संशयबीजस्याभा- · · · दुःखेनायोगा तस्मादन्यथा व्याख्यायते - तत्प्रका-रेणैवायमर्थो निर्लोचितः-

सत्वमात्माशरीरं च त्रयमेतदधिकरणं। तस्यथा संयो-गपुरुषस्येष्टो विशेषो वेदनाकृतः। तथा वेदनानामधिष्ठा-सेन्द्रिय इति वचनात् पुर्यष्टकस्य सम्बद्धस्य सर्वैर्ध-र्मादिभिरिति व स्वाभाविकीं व्याचिख्यासुराह- क्षयस्तम इत्यादि, क्षयहेतुत्वात् क्षयामोहनात्मकत्वा तमःसन्तापहे-

त्वात् ज्वरो मारणात्मकत्वा मात्मको यमसम्भाव इ-
त्यस्मात् पञ्चत्वप्रत्ययान्तरणामिति। ननु स्वधर्मक्षयनि-
मित्तं प्रायशामतआह- क्लिश्यतां स्वेनकर्मणा स्वेनाऽधर्मे-
णेत्यर्थः अन्ये तु यमात्मजमित्येवं पठति व्याख्याय-
नाम इति द्वन्द्वं यमो प्रसूत इति यद्वत्, तस्माद्यमाच्छारिर-
मानसदोषयमाल्लोभादिद्रोहाद्वा, अथवा यमात्मजा यमसून-
व इति, कथं रुद्रकोपादुत्पन्नानां यमात्मजत्वं परिग्रहात् वी-
सनस्वभावाद्वा यमात्मजत्वमित्यस्य प्रकृति प्रोक्ताः, एवं प्रकृति-
रुक्ता, द्विविधा यद्वदिति, वृद्धा ब्रुवते इति शब्दः समाप्त्यर्थो
वेति प्रवृत्तिरिदानीमुच्यते, ननुच प्रवृत्तेः प्रागुपादानं ततः
प्रकृ नां किमयं तन्त्रस्य कर्तव्यत्यय उच्यते - श्लोकब-
न्धानुरोधमुक्त्वा नान्यं हेतुं पश्यामः। शिष्यसूत्रत्वाच्चादो-
षः। शिष्या हि सन्दिग्धमतय एव प्रश्नयन्ति। यदि तेषांय-
था वस्तुज्ञानं स्याच्छिष्यतैव हीयेत। परिग्रहान् वृत्तिरुक्ता-
विस्तरेण रुद्रकोपादुच्यते। निदाने संक्षेपेण- ज्वरस्तु खलु
महेश्वरकोपप्रभवे विमाने भ्रश्यति तु कृतयुगे केषांचिद-

त्यादानात् साम्प्रतिकानां शरीरगौरवं। गौरवाच्छ्रमः। श्र-
सञ्चयः सञ्चयात्। परिग्रहः परिग्रहात् लोभः प्रादुर्भूत इ-
ति। यावज्ज्वरादिभिर्व्याधिभिराक्रान्तानीति विस्तरोऽत्र
तु रुद्रकोपाद्धि स्रवति प्रवृत्तिराख्याता। प्रवर्त्तनं प्रवृत्तिः।
प्रथमं जन्म यदि तन्नाम भविष्य दपकृत्स्यत। ग्रन्थस्तु
स्पष्ट एव तेन नव्याख्यायते।

शिवं शिवाय भूतानां स्थितं ज्ञात्वा कृताञ्जलिः।

उक्तवान् ज्वरं किं करवाण्यहं।

तमुवाचेश्वरः क्रोध ज्वरो लोके भविष्यसीति।

अनपराधिनि मनुष्यलोके केन क्रोधव्रतमास्थित इत्येतच्च
विरुद्धम्। उच्यते भगवता— योगबलेन भ्रष्टा प्राणिनो लो-
भजेनाऽधर्मेण परिगृहीतास्तेषां ज्वरोत्पत्तिः भाविनी दृष्टा।
ज्वरं नियुक्तवान्। उत्तीर्णव्रताभिधानात् ति जन्मादौ
निधने च तथापचारान्तेषु चापरचारान्तराणि तन्निदानानी-
त्यर्थः। उक्ते, प्रकृतिप्रवृत्तिप्रभावस्यावसरः। अथ कोऽयं प्रभा-
वः। भवनं भाव उत्पत्तिरात्मलाभो जन्मप्रकृष्टो स जन्म-

सामर्थ्यं, शक्तिसाधारणापूर्वज उत्पत्तिविशेष एवाऽयद्भुत-
स्तथालक्षणकार्यानुमेयः प्रभावशब्देनोच्यते। यथा सन्ताप-
स्याऽरुचिरिति छेदः। तृष्णा साङ्गमर्दा हृदि व्यथा च साङ्ग-
- यत्र योज्यते, ऊष्मावैत्यन्तकाले, स आह - निधनेच
महत्तम इति। प्रभावोऽयं ज्वरस्य सन्तापोऽन्यथा यदि पित्त-
स्यायं केवलस्य धर्मः स्यात्, वातश्लेष्मारब्धयोर्न स्यान्ननु
देहेन्द्रियमन ... किमत्र सन्तापोऽनापिधायाया,
ऽपि तापवाचित्वाचत आह -
वैचित्र्यमरतिर्ग्लानिर्मनसस्तापलक्षणमिति।
कथमेतदवसेयम्, ज्वरस्यैवायं प्रभावो न कारणकृत इति।
आमलक्षणेऽपि प्रदर्शनात्, ज्वरप्रत्यात्मिक
लक्षणमिति सर्वभूतोपतापात्, ज्वरेणाविश-
ताभूतं नहि किञ्चिन्न तप्यते, भूतं मानुष इत्यभिप्रायः। तदा-
रम्भकाणि भूतानि वा सर्वप्राणिन इतिवत्, न
भ्रमरकवारकसन्निकर्षाणामतापलक्षणत्वान्ना-
न्तःसन्तापादिति ब्रूमः। यदि पीडाऽत्र सन्तापशब्देनाभिहिता स्यात्,

तस्मादत्रेष्टानि प्रभावामलक्षणयोः

को विशेषः, उभयत्र सन्तापस्याविशिष्टत्वादुच्यते, विशि-

ष्टलिङ्गसहचरितत्वादन्यत्वं तृष्णादिभिः प्रायणकाले च

तमोरूपत्वात्, अन्ये च रोगाः शरीरं मनो वा पीडयन्ति, अ-

यं पु- इति साधु, त्रिः सङ्ग्रहप्रणयनं किमर्थमित्यस्य

प्रकृतिं प्रोक्तेत्येकः सूत्रस्य प्रकृतिश्च प्रवृत्तिश्च प्रभावश्च

निदर्शित इति प्रकरणस्याऽध्यायस्य यथाक्रमं यथाप्रश्नं

उक्तं ज्वरं चिकित्सितमिति स्य- प्रदर्शिताव न्निवेशतन्त्रं

च संस्कृतमाचार्येणेत्यदोषः। अथ किं कारणमित्याह-

निदाने कारणान्यष्टौ पूर्वोक्तानि विभागशः। इति,

ननु प्रकृतिकारणयोरन्यतराभिधानाविशेषात् प्रक्रियते, -

स्मादिति प्रकृतिः कारणशब्दस्तव्युत्पादितैः करोतेरपेक-

र्तृत्वे दीर्घत्वं शास्ते, शौनकीरित्युभयो र्हेत्वर्थस्याविशि-

ष्टत्वादत्र समाधिमाहुः, कार ~~मान्तव्यथावातात्पित्तात्~~

~~कफाद्वातपित्ताभ्यां वातश्लेष्माभ्यां पित्तश्लेष्मभ्यां वातपि-~~

~~त्तश्लेष्मभ्य आगन्तोरष्टमात्~~ ष्वभिप्रेतं प्रकृतिलं च सकार्ये-

षु दोषेष्वेवमपौनरुक्त्यमेतच्च नोपपद्यते। यतो ग्रन्थोऽव्या-
ख्यायते, ग्रन्थ एवं व्यवस्थितोऽष्टाभ्यः कारणेभ्यो ज्वरःस-
णान्नव्यथा वातात्पित्तात्कफात् वातपित्ताभ्यां वात-
श्लेष्माभ्यां पित्तश्लेष्मभ्यां वातपित्तश्लेष्मभ्य आगन्तोरे-
ष्टमात्कारणात् रूक्षादिष्वशब्दे कल्पना आर्षीभविष्यती-
ति चेद्यतो रूक्षादीन् यन्दोषाणाम् मलाश्च इति
तन्न इह वातादयो विश्वस्य व्याधिगणस्य कर्त्तारो न ज्वरस्यै-
वैकस्य तस्मादन्यथा व्याख्यायते। प्रकृतिश्च द्विविधा व्या-
ख्याता। औत्पत्तिकी स्वाभाविकोञ्च। तत्र संभ-
वमात्रं व्याख्यायते। कारणं त्वनन्तरोत्पादकम् सम्प्राप्यन्तं
यतोऽनन्तरं कार्योत्पादो ज्वरपूर्वरूपस्य निदानं, उक्तत्वान्मु-
खवैरस्यमनन्नाभिलाष ते, तेषां कदाचित्तत्कत्वान्नि-
दानेरितानामेषां अवश्यं तयाभावः, वैकृत मत्पश्चैत्यनेनो-
न्मादपूर्वरूपव्युदासं करोति, देवगोब्राह्मणानां हिंसारु-
चित्वादेः अरिष्टम्यु निमित्तत्वादस्य पुनः सनिमि-
त्तत्वमधिष्ठानद्वयं व्याधीनां प्रतिपादितमेव, किमिह पु-

गुरुकेत्याः, अस्य द्व्याश्रयत्वादन्येषां पुनरेकाश्रयत्वमि-
ति बलकालोऽपि निदाने प्रदर्शितो दिव - इत्यादि। नि-
दानस्थानमनिदानस्थानमनिदानशब्देनेष्टं, किन्तु यत्र य-
त्र निदानोक्ति र्यथा वातप्रकोपनोक्तान्यासेवमानस्य क्षि-
प्रं वातप्रकोपमापद्यते। न तथे - पित्तश्लेष्मणो-
रप्युदाहार्यम्। एतदुक्तं भवति - तस्मात् प्रकुपिता दोषाःस्वे-
षु स्वेषु कालेषु व्याधिं विदधाति, बलं वा कुर्वद्भिः। आम-
लक्षणं तु व्याख्यातः। प्रभावव्याख्याप्रसङ्ग

त्यस्यावसरः। विधिः प्रकारो भेदो विशेषः। विविधो
विधिभेदेन ज्वरः शारीर इत्यादि। यावत् भिन्नः कारणभे-
देन। पुनरष्टविधौ ज्वर इत्यादिश्च व्याकरोति। द्विविध-
ग्रहणम - कालबलादित्यस्या-
यमर्थः। दोषश्च कालश्च दोषकालौ तयोर्बलाबलान्न पुन-
र्व्युत्क्रान्ताभिहितं दोषज्व - त्वे यथावसरं प्रति-
पादयिष्यति॥ भाष्ये सुप्रणीतसूत्र - मानद्वयश्च दोष-
बलात् स्रोतोभिर्विसृता दोषाःगुरव इत्यादि। निदाने च

विस्तरोक्तमबलत्वं च प्रकृतिदूष्याद्यथा
वे च यथावसरं प्रतिपादयिष्यति। भाष्ये सुप्रणीत
सूत्रसङ्ग्रहभाष्ये चेदं तन्त्रम्। अन्ये त्वाचक्षते, दोषभेदात्
समसम्प्राप्त्यानिदाने विषमविभेदभिन्नो ज्वरस्‍ क्लिष्टक्लेश -
तो व्याख्यातो दोषोत्कबलाबलत्वेन च सन्ततादिभेदात्
पञ्चविधो भवति 'न वातादिजातिं जहाति' अत्रोच्यते- ए
ते ज्वरादयो वृद्धैर्दोषैरारभ्यन्ते न क्षीणैः क्षीणानान्तर्ज -
ननाशक्तेः ... ष्णमुष्णेन संवृद्धं पित्तं शरदि कुप्यति।

तथा द्विश्लेष्मौषधीभिश्च मधुराभिश्चितः कफः।

हेमन्ते सूर्यसन्तप्तः स वसन्ते प्रकुप्यति ॥

तथा- संवृद्धिं बलकालं च प्राप्य दोषस्तृतीयकः।

... त्यादि। ननु चैवं व्याख्यायमाने व्याहन्यते, इदं यथा
वृद्धैस्तथा क्षीणैर्व्याधयः पञ्चविंशतिरिति, तन्न क्षीणानां
स्वकर्महानिरेव व्याधिः। क्षयवृद्धी दोषाणां दो ... नि -
त्याम्नान ... ने समसम्प्राप्त्या विषमसम्प्राप्त्या चेति। तत्र न -
नु सन्ततादिव्यतिरेकेणको ऽन्यो ज्वरो यस्य समसम्प्राप्त्यो -

पादः स्याद्विपर्ययज्वर इति चेद्विषमज्वर एवान्यच्चातुर्थ
कविपर्यय इति सोऽप्यत्रैव निर्दर्शिता । ब्रूमः
स्रोतोभिर्विसृता दोषा इत्यारभ्य यावत् त्रिविधो धातुरेकै
को द्विधातुस्थः करोति यमित्येतच्च बालिशजनाविप्रका
शनमात्रम् । दोषबलाबलको ... दस्य । ननु प्रकृतिदूष्य
योरपि कार्यः परिग्रहः दोषकालवदुच्यते । दोषकालादिबला
दादिशब्दो लुप्तनिर्दिष्टः । स्यान्तिच्चादिमध्यान्तकोपाः । व्याख्ये
च प्रदर्शनात् कालदूष्यप्रकृतिभिर्दोष स्तुल्यो हि । सन्तत
मि ... लग्रहणादवरोधं वर्णयन्ति - तेषां गम्भीरोऽभि-
प्राय इति न शक्यतेऽनुसर्तुमिति । सन्ततसततयोरेकार्थत्वं
किल, व्याकरणे - सम्भश्च वा हिततयोरित्युच्यते । तत्र विकल्पेना
लोपो दर्शितः न पुनरर्थः । पदात्पदात् वैद्यव्यवहारात्
स च संज्ञातः परिभाषातः प्रकृतिप्रत्ययविभागात्तन्त्रान्तर
तो रूढेश्चात्र स्वतन्त्रपरिभाषातो, बगतिरहोरात्रे सन्ततको
द्वौकालावनुवर्तते । न च स्वतन्त्रपरिभाषा न व्याप्ति -
बहुलादिगादयो विकल्पवाचकाः, व्याकरणेन च लोके

बद्धेकादीन्विकल्पे प्रयुङ्क्ते । तस्मात्सन्ततसततयोः भेदो ऽनेका-
र्थत्वे ऽप्येकशब्दप्रयोगः समानो रोगशब्दो दोषेषु व्याधि

चेदेतत्तृतीयकचतुर्थकयोः समासकरणं विषम-
ज्वरख्यापनार्थम् । वक्ष्यति- कर्मसाधारणं जह्यात्तृतीयकच-
तुर्थकौ । आगन्तुरनुबन्धो हि प्रायशो विषमज्वरः । इति ।

वाताद्दोषे
क्रमं दर्शयति -दे अष्टमं पूर्यति । कारणभेदादेवं
ऽपि इति शारिरमानसावुक्तेनाकिन्तयोरन्य व्याधिवत्
व्यवस्थापि । उतान्यथेत्येत आह-

शारिरो जायते पूर्वं देहं मनसि मानसः इति ।

क्रमं दर्शयति -देवे मानसश्च । पश्चाद्देहमनुब-
ध्नाति । वैचित्र्यमरतिरित्यादि । सामान्यमानसस्य लक्षणं ।
वैशेषिकं तु वक्ष्यमाणकं पूर्वरूपावगतिर्यथास्य विशेषो-
क्ता तथापि शीतवैकृतमल्पमित्येतन्मानसस्य

व्याख्यं वातपित्तकफात्मक वातकफा-
त्मकं तु तीति विरामं गच्छति वा, अथवा पूर्वोक्तन्यायेन
निग्रहवत्त्वावदोषाद्द्वयं । व्यामिश्रलिङ्गः इति । वक्ष्यमाणल-

क्षणस्य लिङ्गपर्यायत्वात् व्या   त्मक इत्य-
र्थः। सौम्याग्नेयत्वं च सर्वज्वरेषु यथासम्भवं योज्यम्।
कुतः जातिद्वयानतिक्रमात्, आहवोयो योगवाहत्वमयु-
क्तं, शीतत्वान्नान्यसिद्धान्तवदनुष्णशीतत्वमुच्यते- आ-
प इव प्रकृतिशीतलो यो   दन्यत्वं सुरभित्वादि-
त्वं बिभर्ति। विजिताश्रयात्यर्थशीता भवति। योगवाहव-
चनादेतत्ख्याप्यते, योगवाहः परं वायुरित्यादिना। दान्त-
र्वेगबहिर्वेगव्याकरणमन्तर्दाहादिश्लोकद्वये   केचि-
त्पठन्ति, तच्छ्रसनमिति पठनीयम्, कस्मात्तन्त्रान्तरे च-

गम्भीरस्तु ज्वरो ज्ञेयो दाहेन तृष्णया।

धून - त्वेन चात्यर्थं श्वासकासोद्भवेन च। इति।

इदानीं प्राकृतं वैकृतं   याह- प्राकृतः सुखसाध्यस्तु
वसन्तशरदुद्भवः। इत्यादि, ननु च साध्यासाध्यलक्षणं
वक्ष्यमाणकं कस्मादत्राभिधीयते- उच्यते, बहिर्वेगस्य
साध्यत्वाभिधानेनान्तर्वेगस्य कृच्छ्रसा-   नात्तदनुष-
ङ्गात् प्राकृतस्यापि वातजस्य कृच्छ्रसाध्यत्वं ख्यापितं व-

ध्यति च प्रायेणानिलजो दुःख इति। कस्माच्चायं प्राकृतं यत आह— कालप्रकृतिमुद्दिश्य निर्दिष्टः प्राकृतः। इति। काल इत्यर्थः। तु शब्दोऽवधारकः। प्राकृतो वसन्तकश्शरद्भवः साध्यं वा। योगव्यवच्छेदोऽवोत्सर्गश्चायं तत्रापि यदि हेतुभिर्बहुभिर्जातो बहुभिः लिङ्गैः बहुलक्षणो भवति। नासौ साध्य इत्यपवादः॥ द्विविषयमुत्सर्गोऽभिनिवेशते। वैकृतः पुनरल्पहेत्वादिजोऽपि कृच्छ्रसाध्योऽसाध्यो वेति ख्यापितं भवति। किमर्थमिदमुष्णमुष्णेन संवृद्धमित्यादि। यावता कालस्य मिथ्यायोगायोगातियोगाः व्या दुःखानां कारणमिति व्याहंसि। तदयं विहितव्यत्ययाचारात् प्रत्युच्यते, अन्यथाऽस्य नैरर्थक्यं स्यात्। विहितस्वस्थवृत्ताचाराणां प्रायशः कर्मजा व्याधय उत्पद्यन्ते। त आह- जितेन्द्रियान्नानुपतन्ति रोगास्तत्का न्ते। दैवमित्यादि। प्राक्तनं च कर्म दैवशब्देनोच्यते। तस्मान्न व्याघातः। विहितव्यत्ययाचारतामेव ख्यापयन्नाह— उष्णमुष्णेन संवृद्धं पित्तं शरदि कुप्यति। चितःशीते कफश्चैव वसन्ते

मुदीर्यते. इत्ये - स्वम्लपाकाभिर्रित्यादि भाष्यम्। ननु
च प्राग्वसन्तस्य सूत्रितत्वात् कस्मात् प्रागभिधानं शरद
उच्यते ।व्याधेरस्य पित्तात्मकत्वेनाम्नानादूष्मा पित्ताद्द-
ते नास्ति ज्वरो नास्त्यूष्मणाविना। प्र - स्यात्प्रकाराद्वेत्यन-
वद्यं उष्णं पित्तं सवृद्धं सञ्चितमित्यर्थः। उष्णेन खरतराकि-
रणसन्तापेन कुप्यति। समानगुणत्वात् कोपश्च विलयनं
कार्यारम्भादिमुख्यं वेति केचित् तन्न - र्यदर्शनाद्यथा-
ह सुश्रुताचार्यः- सञ्चितानां दोषाणां स्तब्धपूर्णकोष्ठता,
पीतावभासना मन्दोष्मताचाङ्गानां गौरवमालस्यंचेति लि-
ङ्गानि। तत्र प्रथमः।क्रियाकालास्तस्माद्विलयनं कोपः स-
न - विपत्यर्ककिरणप्रविलायितपित्तं।पैत्तिकान्व्या-
धीन् जनयतीति ज्ञापितत्वाच्चेतः शीते कफो वसन्ते समुदी-
र्यते - कानादग्राहिसूत्र - नचैवशब्दाभ्यामुष्णेन भा-
स्करसन्तापेनेति दर्शयति- कुतः समान - नच
नशीतेन - दर्शयन् भाष्यमाह-
वर्षास्वम्लविपाकाभिरोषधीभिः सञ्चितं पित्तमिति न पापा-

मम्लपाकित्वं अन्यत्र ज्ञापितम्, वर्षासु पुनराग्निमान्द्य
मधिक- शालमापा
पाकस्य सम एवाग्नौ भवति, अत्यर्थोऽन्यथौन्कं च वर्षास्व-
ग्निबले हीने कुप्यन्ति पवनादयः इति, वचनात्तस्मादिहि-
तन्यत्ययाच्चाराणांम मानगुणमीरकं, शरद्यादि-
त्यतेजः प्राप्य विलीनमुत्क्लिष्टं ज्वरं जनयति सन्ततं, कुतः संश-
ब्दासञ्जनादाश्वासितद्रागिति नान्यत्तीविवकालं प्रतीक्षते
आचार्यकं हि, वर्षाशीतोचिताङ्गानां सहसैवार्करश्मिभिः,
चितं पित्तं प्रायः शरदि कुप्यति, अत एवातपत्यां शर-
दि विधन्ते धाराधारात्यये कार्यमातपस्य च वर्जनमिति, त
स्य च पित्तस्यानुबलं कफोनुशब्दस्यायमर्थः, यथाप्रवृत्त-
क्रियस्य स्वतन्त्रस्य पि पश्चात् बलमनुबृंहयत्येव, श्लेष्मा
प्रकृत्यैव सविसर्गस्य स्वभावेनैव दक्षिणायनस्याप्यायना-
त्मकत्वात्तत्र नानशनात् भयं, तपनं हि पित्तश्लेष्मणोः प्रत्य-
नीकं, शरच्च विसर्गमियो श्चैकमुरवैव चिकित्सेति, येपि प्रकृत्य-
तिविसर्गश्चैवं पमति तेषामपि परमार्थतो नार्थभेदो, अत्रो-

त्किभेदात् । अद्भिश्चैवौषधीभिश्च मधुराभिश्चितः कफः ।

सामान्याद् र्यसन्तप्तः स वसन्ते प्रकुप्यति ॥

विलयं यान्तीत्यर्थः यतः कार्योन्मुखीभूतः तस्माद्धितत्य-

त्यशाचाराणां वसन्ते कफजो ज्वरो जायते । नचैवं कर्त्तव्यं

कफाज्जायते यो हि कफात्सं नातं कुर्वन्नेतज्ज्ञापयति-

स्वतन्त्रश्लेष्मैव चितो नान्यौ दोषाविति । ननु च सामान्यं व-

र्धकमुक्तं सर्वदा सर्वभावानां सामान्यं वृद्धिकारणं तथा

समानगुणाभ्यासो हि धातूनां वृद्धिकारणं तद्व-

गतस्तयो भास्करस्य श्लेष्मणस्त्वसमानाः कोपहेतवः । कथं

अथाऽसमाना अपीष्यन्ते ऽकोपका एवमन्येभ्योऽपि तीक्ष्णो-

ष्णादिभ्यश्चित्रकमरीचादिभ्यः कोपं प्राप्नोति । नचेष्यते अ-

तिचेत्तन्न- रसवीर्यविपाकानां सामान्यं यत्र लक्ष्यते ।

विशेषः कर्मणां चैव प्रभावस्तस्य स स्मृतः । इति ।

आम्नानाद्वयं ब्रूमः समानैर्वृद्धिराधीयते । अपितु विलयनमा-

त्रं क्रियते यावन्न प्रपञ्चतां उपय र प्रवृद्ध्यामभिर्हविर्व-

दग्निनेद्धेन क्षयमेव नियतेन वृद्धिं तस्माद्विलयनमात्रमेव

कोपः नापि विलीनं प्रसह्य स्वावस्थामास्कन्दति, ननु च
वायोरपि कोप उक्तस्तस्य कथं विलयन   वयवक्षोभ-
लक्षणं ब्रूम इत्यनवद्यमादानमध्ये तस्यापि वातपित्तं प्र-
वेदित्यादानमध्यो वसन्त एव न कर्तव्यमादानग्रहणं तत्
क्रियते ज्वरव्यवच्छेदान्न च ज्वर एवायं विधिः   च
मध्ये च ज्ञात्वा दोषबलाबलज्वरस्य प्रतिकारयेत् किं
वसन्त एव न शरद्वसन्तयोस्सर्वत्र विद्वानिति . पण्डितैर्वेद-
नीयं च दोषबलाबलं नन्वत्र लङ्घनात् क्षयं कस्मान्नो-
क्त-   मादानत्वादादानं हि क्षयहेतुः यतो
वातपित्तयोश्चानुबलत्वं तस्मिन्नन्वयसञ्चितयो र्वातपित्तयोः
कथं प्रकोपः . स्निग्धाम्ललवणाद्युपयोगात् पित्तस्य शै-
त्यात् वातस्येति चेत्तन्न प-   केण च श्लेष्म
-        नातिभूतत्वात् पित्तं न हीयेत . उक्तं च-
विरुद्धगुणसंयोगे भूयसाल्पमव   जियतेत्यन्तमि-
ति वायोः पुनर्यथोचितेन्धनात्मकेन प्रकोप उक्तो न चयः .
कथ-   प्रकोपश्च यः पूर्वकोप-

चयपूर्वकिश्च। अन्यथा प्रावृड्विध्या सेविना शरदि द्वे-
स्याग एव प्राप्नोतीति सञ्चयोपहता दो- -
- रित्याम्नानात्। शर ध्विन्त्वे विध्यंच वर्णयन्ति शा-
स्त्रकाराः। संशोधनं संशमनंच संशोधनं चयपूर्वकं प्रकु-
पितस्य तिक्तस्य सर्पिषः पानं विरेको रक्तमोक्षणमिति।
कालस्वभावाद् ~~विध्यं प्रदर्शितम्। काठिन्यान्यूनभा-~~
~~वाद्दोषोऽल्पःकुपितो~~ कोपस्तदपजयार्थं संशमनं विधिमु-
पदिष्टवान्। तत्रान्नपानं मधुरं लघु शीतं सतिक्तकम्।
पित्तप्रशमनं सेव्यमित्यादि। वृद्धवत्साचार्येणापि उक्तानु-
क्तं विधिं समुच्चिन्व- विध्यं प्रदर्शितम्। काठिन्या-
न्न्यूनभावाद्दोषोऽल्पःकुपितो महान् पथ्यै मृद्वल्पतां नीतो
मृदु दोषकरो भवेत्। अस्यायमर्थः। काठिन्यात् कुपित-
श्चयादित्यर्थः। पथ्यै न भावादप्रचयात् कुपितोऽल्प-
तरत्वं नीतो मृदु दोषकरो भवेत्। ये हि लिखितानुसारिणः
तान् प्रति चिन्तैव नास्ति। तस्मादादानस्य शोषणात्मकत्वा-
दाग्नेय पित्तयोरल्पीयान् कोपोऽत एवाऽनुबन्धान्त्वम-

न्यथा यदि स्वतन्त्रौ प्रकुपितौ स्याताम्। स्वयमेव ज्वरं कुर्यातान्। अत्र केचिदाहुः—य आदौ वसन्तस्य सङ्क्षेपम —   नयोर्मध्ये ते वासोऽन्यथादानसामर्थ्यादल्पबलत्वं श्लेष्मण उत वा। य आदौ जायते ज्वरः। न तस्य बलीयस्त्वं। कुतो यस्मान्नहि मानी मृदुमात्रो भास्वान्वि -   नमादिदिवसेषु यदोत्तरोत्तरं पटीयसी मध्ये ऽन्ते वा विलयनशक्तिर्भवति। भास्वतस्तदा विलीनः प्रसारणादिसमर्थौ वातासौ बलीयांसं ज्वरं जनयत्यत ए-व ऋत्वृतुसन्ध्यौ वसन्ते च   तेनायमेकान्तः पक्षद्वयेपि प्रकृतिदूष्योपचारविशेषादाहितशक्तिर्यथोक्तान्न्यायात् विपर्ययेणापि दोषो ज्वरं करोत्यमुं चार्थमवगमयंश्चा-स्त्रकारो निहितपानादावन्ते च मध्ये च ज्ञात्वा शरद्वसन्तयोर्विद्वान् ज्वरस्य प्रतिकारयेत्। एवा च परिभाषाऽन्येष्वप्यातङ्कान्तरेषु द्रष्टव्या। कस्माच्चायं प्राकृतोऽत आह—प्रकृतिमुद्दिश्य निर्दिष्टः प्राकृतो ज्वर एको विशिष्यते -   पावधारणार्थमाह— प्रायेणानिलजो दुःखहेतुत्वात् दुःखकृ-

च्छ्रसाध्य इत्यर्थः तस्मान्नैकमुखत्वाच्चिकित्सायाः ज्वरा-
स्तु प्रायशो ऽस्थामाशयसमुत्थः तत्समुत्थानां व्याधीनां
शस्तानि तानि च वायो नेष्यते। वर्षासु चादानदुर्बलदे-
हानामग्निमान्द्यं भूयो दोषैः क्रियते तन्निमित्तः सर्वदो-
षप्रकोपो ऽतो ऽनेकमुखप्रतीकारत्वाद्दुःखप्रा - पित्ता-
तजो दुःख इत्याह - किं स एव वर्षजो दुःखो ऽत आह - का-
लेष्वन्येषु वैकृतः प्राकृतयोः शरद्वसन्तयोः कारणमभिहि-
तम्। सुखसाध्यत्वं चास्य वैकृतस्य को हेतुरत आह -
ते सम्प्रदर्शितम्। रूक्षोष्णगवदियो यथावत् सम्य-
क् प्रकाशिता इत्यर्थः। साध्यासाध्यलक्षणायाह - बलवत्स्व-
ल्पदोषेषु ज्वरः साध्यो ऽनुपद्रवः इत्युपद्रवास्तन्त्रे न ज्ञापि-
तास्ते ज्ञात मूर्च्छा-
ङ्भेदपिपासारोचकाः कृच्छ्रविट्कता चेति दशोपद्रवाः ज्वरमु-
पद्रवन्तीत्यारभ्यायासाध्यमाह - हेतुभिर्बहुभिर्जा -
प्राणान्तकृदिति छेदः ननु यो हेतुभिर्बहुभिर्जा-
तः स बहुलक्षणा एव भवति किन्तदुक्तयोच्यते - रोगाणां सम्प्रा

त्युत्पत्तिविशेषानुबन्धादिभ्यो वैश्वरूप्यं स्वैः स्वैर्हेतुभिः प्रकुपिता वाता   गणस्य न कर्त्तारो भवन्ति। प्राक्तनकर्मापेक्षाद्यदा विशिष्टां यथोक्तां सामग्रीं सम्प्राप्तिलक्षणां आस्कन्दन्ति तदा ज्वरमभिनिर्वर्त्तयन्ति. ते च नाऽवश्यं न च बहुलक्षणं कुर्वन्ति। कदाचिद्वायुरेक   चित्सर्वाणि दूष्यादिसहकारिकारणसान्निध्याभ्यां बहुबहुलक्षणका अनैकान्तेन बहुलक्षणा एवोत्पद्यन्ते। तथाहि– तत्रान्तरवचः, एकद्वौ त्रीन् बहून् वापि देहे ध्यात्वा विकारांस्तु कुपिताः पवनादयः, एवं पित्तश्लेष्मणोरपि संसार्यम्। यश्च शीघ्रमिन्द्रियानाशनः, सोऽप्यसाध्यः शीघ्रं य उत्पन्नमात्रः चिकित्स्यमानोऽपीन्द्रियशक्तिरूपादिग्रहण लक्षणपक्षया अन्येऽपि रोगा उपेक्ष्यमाणा असाध्यतामारोहन्त्युक्तं हि। अणुप्रथमं भूत्वा रोगः पश्चाद्विवर्धते इति। एतदुक्तं भवति– आदावेव बहुलक्षणो यश्च शीघ्रमिन्द्रियनाशनः   यमपरः सप्ताहाद्द्वादशाहाद्वा दशाहात्तथैव च। सप्रलापभ्रमश्वासस्तीक्ष्णो हन्याज्ज्वरो।

नरमिति, न चोत्तरेण सप्ताहं दशाहद्वादशाह एवेत्यनेन पुनरुक्तशङ्का, तस्य ... श्यात्वन्त्य ... नियमेन मारयति सप्ताहात्सप्रलापो वाताधिक: सभ्रमो दशाहात्पैत्तिक: सश्वास: कफाधिको द्वादशाहात् कस्माद्व्यवस्थितविकल्पश्चायम्। क्षिप्रमध्यचिरकारित्वाद्वातादीनां यद्येव - दशाहेन पवनाद्य: प्रलापभ्रमश्वासविशिष्टा मारयन्ति। उच्यते। वाशब्दप्रणयनादयमर्थ:, सप्ताहादर्वागपि दशाहात्पूर्वमपि द्वादशाहात् परेणापीत्येषो;र्थो विवक्षित:, तन्त्रकाराश्चामुमर्थं प्रदर्शयन्ति।

नवम्येकादशीञ्च या।

एषा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय वधाय च। इति।

यच्चोक्तं वातपित्तकफा: यथासंख्यं प्रलापभ्रमश्वासै: मारयन्तीति. तन्न वातेनापि भ्रम: पठ्यते, दण्डक - नापि प्रलापस्तन्त्रान्तरे पठ्यते-

प्रलापो वक्त्रकटुता मूर्च्छादाहो मदो भ्रम:।

पीतविण्मूत्रनेत्रत्वमुपैन्ति ... के शोष एव च। इति।

श्वासस्तु त्रिभिरपि तस्मावितयमपि प्रकापादिकं वाता-
धिके श्लेष्मादिके पित्तायोज्यम्। तीक्ष्णत्वं चेति। नात्र
हेतवः क्रमन्ते। शङ्खकरोहिण्यौ त्रिरात्रानतः सन्यासोनु-
पक्रमात्। सर्वो हन्तीत्येवमादि। स्वाभाविकं शास्त्रादनुस-
र्त्तव्यं ज्वरक्षीण ... न्यर्थातुस्थं यथा त्वङ्मांसाश्र-
यमुत्तानं गम्भीरं त्वन्तराश्रयमथवा गंभीर इव यस्य नश-
क्यते निश्चय आघातुं, वातादीनामन्यतमस्य। तथान्ये
व्याख्यानयन्त्यन्तर्वेगस्तन्त्रान्तर प्रामाण्याद्यथाग --
... -दैवेन च हतप्रभेन्द्रियं क्षाममरोगनिपी-
डितं गम्भीरं तीक्ष्णवेगात् ज्वरितं परिवर्जयेत् इति।
दैर्घ्यरात्रिको दीर्घकालानुबन्धः
विनते भ्रुवौ, लुनन्ति चाक्षिपक्ष्माणि सोऽचिराद्याति मृत्यवः।
इति दोषकालबलाबलात्। पञ्चज्वरसन्ततादय उक्तास्तेषां
यन्नाह- स्रोतोभिर्विसृता इत्यादिकैः।
स्रोतोभिरसवाहिभिः हृदयप्रतिबन्धाभिर्धमनीभिरित्यर्थः।
विषमं सृता विविधं विपरीतं वा सृता गुरवो विवृत्ते इत्यर्थः।

यदि सर्वं देहमनुयान्ति सामास्तदा सन्ततज्वरं अ-
न्यज्वरं सततादिकं व्याध्यन्तरं वा जनयन्ति। स्तब्धा इ-
त्यन्ये पठन्ति। स्तब्धाः अप्रचलितधर्माणः गुरवः सा-
मास्ते व्याख्यानयन्ति। तत्र दोषबलात्सन्ततो भवति।
तस्मात्पूर्वोदित एवार्थः। पाठश्च दृष्टा

सप्ताहं वा सुदुःसहः।

सशीघ्रं शीघ्रकारित्वात् प्रशमं याति हन्ति वा।

इति। कश्चोक्त एव चात्र भेदः प्रशमं याति हन्ति वा। सपुन-
श्च प्रलापादिविशिष्टो मारयत्येव। नन्वविशिष्टविशिष्टसा-
मग्र्युत्था यतु वा। किमिदं वैचित्र्यं। उच्यते। धातुम-
लपाकात् कथं वचनद्वयमन्तरा प्रतिपत्तुमशक्यं। तन्त्रान्तरप्र-
मास्यात्। पित्तानिलकफवृद्ध्या दशदिवसद्वादशाहसप्ताहा-
द्धन्ति। विमुञ्चेद्वाऽशु ज्वरोष्म। तथान्ये प्राहुः-

दशद्वादशसप्ताहैः पित्तश्लेष्मानिलाधिकः।

दह्यधोष्मणा धारमलान् हन्ति मुञ्चति वा ज्वरः। इति॥
अन्ये तु व्यवस्थिताद्वा न्द्विकं सान्निपातिकानामन्यस्य त-

क्षणस्याभावात् सर्वे · शेषेण त्रिविधं बलं मध्य-
हीनाधिकं प्रागुक्तन्यायाद्दशद्वादशसप्ताहैर्हन्ति वा मु-
ञ्चति वा क्लिश्यतां स्वेन कर्मणेत्याह- क्रमभेदः कस्मा-
द्दशद्वादशसप्ताहादित्युच्यते क्रमं भिन्दन्नेतज्ज्ञापयति-
कदाचिदपि · नवाहादावर्वागपि हीना द्वाद-
शाहात्परेणापि स्वभावश्चैकदोषाणां षड्भिः षड्भिरात्रि
पाकवत्, न केवलं तन्त्रान्तरप्रामाण्यादस्माच्च सन्ततसूत्र-
व्याख्यान् प्रतिपादयिष्यत्याचार्यः - षां
चानिलादय इत्यादि, वक्ष्यमाणन्यायाद्धातुमलपाकाव-
गतिरिति तस्मात्सूक्तम्, आह- पञ्चविधज्वरानुपपत्तिः
दोषदूष्यतुल्यत्वात् दोषा हि वातादयो विशिष्टा दूष्यश्च
रसः, आचार्यकं हि - - पादाय यावदाद्यमाहारप-
रिणामधातुं रसनामानं वेष्टा सप्रस्वेदवहानि स्रोतांसि
विधायैवं पित्ते श्लेष्मणि च संसार्या, साधिष्ठानत्वं च रस-
प्रदोषजेषु ज्वा - श्चेत्यारभ्य यावत् ज्वरस्तन्द्रेति, स्रोतो-
भिर्विविधा दोषा इत्यादि, सन्ततज्वरं कुर्वत इति, विशेषकारण-

णवचनमयुक्तं सन्ततस्य तस्मादेक एव ज्वरो दोषा-
दिबलाबलादिति चेत् तारतम्यमतोऽतिप्रसङ्गदोषा-
न्न मुच्यामहे इत्येतदाशंक्याह- कालदूष्यप्रकृतिभिः दोष
स्तुल्यो हि सन्ततं निष्प्रत्यनीकः कुरुते तस्मात् ज्ञेयः स
दुस्सहः, इति एतदुक्तं भवति- दूष्यं मेदः कालो व-
सन्तः श्लैष्मिकी प्रकृतिः यदाऽसमधिष्ठानं प्राप्नोति तदा
सन्ततमभिनिर्वर्त्तयन्ति शरदि दोषः, पित्तं दूष्यम् रक्तं पै-
त्तिकी प्रकृतिरसमधिष्ठानमेवं वर्षा वाति-
की निरधिष्ठानं रस एवं नीकलमनी-
कनाम बलसमूहस्तस्य प्रतिपक्षभूतं विरोध्यनीकं प्रत्य-
नीकं तन्निर्गतं यस्य दोषस्य स निष्प्रत्यनीको निष्प्रतिद्व-
न्द्वो ब्यादीनाम-
न्यतमत् प्रत्यनीकं दोषस्य विद्यत इति पञ्चविधोपपत्ति-
र्यद्येवं शरदिवातेन सन्ततज्वरेण स जेषु निष्प्रत्य-
नीकत्वं कृतेवसन्ते च मेदसि दूष्ये श्लेष्मप्रकृतेऽन्तर्जन्यज्व-
राभावः पित्तश्लेष्मणोरेवं विकल्पस्तथा द्वन्द्वसन्निपाताभ्यां

कालादियुक्त्यनुपपत्तेः पूर्वोदितेषु वातपित्तश्लेष्मज्व-
सहजेषु निष्प्रत्यनीकत्वं सम्भवति । द्वन्द्वसन्निपात-
योः कालतुल्यमेवं दूष्यप्रकृति अविपि विकल्पनीयैस्त-
स्मात् सन्ततज्वराभावः । द्विदोषजत्रिदोषजयोः कालो वि-
द्यत इति चेद् - थं शरदि पित्तश्लेष्मप्रकोपस्तस्य चा-
नुबन्धः कफ इत्याम्नानात्तथा त्रयाणां प्रकोपो वर्षावसन्त-
योः वर्षासु कुप्यन्ति पवनादयः । आदानमध्ये तस्यापि वा-
तपित्त - तस्मादतत्त्वाभिनिवेशोऽयमिति तन्नानुब-
न्धलक्षणाभावात्तान्त्रिकं हि अनुबन्ध्यलक्षणसमन्विता-
स्तत्र यदि दोषा भवन्ति । तत्रिकं सन्निपातमाचक्ष्महे द्वयं
वा - षां वर्षाशरद्वसन्तात्तुल्या भवन्ति । तस्मादेकत्रिदोष-
जसन्तताभाव इत्यत्रोच्यते । गुर्वभिधानान्निष्प्रतिद्वन्द्वोक्तेः
परमेश्वरवत् स्रोतोभिर्विसृता दोषा गुरवो ब - तास्तेच
दोषाः कालमतुल्यमपि तुल्यं कुर्वन्ति । यथा राजातिबली-
यस्तान् कश्चिदन्तर्विरूपं वशीकृत्यानिच्छन्तमपि स्वकार्ये व-
स्थापयति । एवं दूष्यप्रकृती अप्यन्यथा वैकृतज्वर

दूष्यप्रकृतिभिर्दोषस्तुल्यो हि सन्ततमित्युक्ते र्लब्ध्वा प्रतिद्वन्द्विता, यदयमाचार्यो निष्प्रत्यनीक इति करोति, तज्ज्ञापयत्येते प्रक- वो समाना अपि तान् बलवन्तो दोषा एकशो द्विशःसम - स दुःखसहो भवति, तित्ति- रिवद्यथा गुरुष्णमधुरो नातिधन्वानूपनिषेवणा तित्तिरिः स जयेच्छीघ्रं त्रिदोषाननितोल्बणान्, स एव धन्वानूपनि- षेवी, 'नान्य एवं नान्यो ज्वरः सन्ततो दुःसह इति, तन्त्रान्त- रं हि क कारणं"

एकदोषो द्विदोषो वा स्वल्पोपद्रवलक्षणः।

अतुल्यदूष्यप्रकृति कालदेशीनिलादिजः॥

सुसाध्य एव मन्तव्यः सन्ततोऽन्योऽपि वा गदः।

अतोऽन्यथा तु दुःसाध्यो वान्योऽपि वा -

सन्तत उक्तः, इदानीं कालादिबलाबलात् सततकादय उच्यन्ते-

रक्तधात्वाश्रयः प्रायो दोषः सततकमित्यादि, रक्तमेव धातु रक्तधातुः तदाश्रयो दोषः सततकं करोति, नन्वन्य - रक्त- स्य इत्युच्यते, रसाधिष्ठानत्वात् सर्वज्वराणां प्राधान्याद-

च रक्तधातुः प्रायोग्रहणान्मांसमप्यधिष्ठाय प्रवर्तते।
यद्येवमन्येऽपि मेद आदयः कस्मान्नाश्रया भवन्त्यु-
च्यते- अन्ये दुष्क - . . हन्च दोषो मेदोप-
हारध्वानाकीरन्येध्रुकमित्यादि। सप्रत्यनीकः कुरुते। स
प्रतिद्वन्द्व इत्यर्थः। 'कालवृद्धिक्षयात्मक इति। काले वृद्धि-
क्षयौ कालवृद्धिक्षयौ तावात्मा यस्य स तथा - . -
. न्द्रियः कालो विपर्ययेण च काल . . प्रयोज-
नीयः। अहोरात्रे कालद्वयमनुवर्तते। एकद्वन्द्वसन्निपाताद-
ध्यस्तेषां कालादीनां प्राप्य बलं लब्ध्वेत्यर्थः। दोषो मेदो-
पहारुध्वानाकीरन्येध्रुक
कालेऽनेककालं चेमौ वर्तते। व्याधिस्वाभाव्याद्विचित्रा हि
व्याधीनां स्वभावाः। शंखकादिवदित्युक्तम्। विषवेगवद्वा
यथा . . . 'काले ज्वरयति स्रो-
तोवशाद्वै विषमज्वरप्रस्तावे वक्ष्यामः। ननु च रक्तधात्वा-
श्रयः सततकं करोतीत्युक्तमन्ये। एके तु मेदोव - -
- . . कथं मेदस उच्यते। अन्योन्यानुविधानात् स्रो-

तांसि स्वधातुव्यवस्थितानीत्यभिप्रायः। इत्यनन्तरं स्रोतोभि-
र्विसृता इत्यस्य भाष्यम्-

यथा धातूंस्तथा मूत्रं पुरीषं चाऽनिलादयः। इत्यादि।
सर्वदेहानुगा इत्युक्तं देह - मनो देहश्च सेन्द्रि-
यः न च पुरीषादयः क्वचित् आश्रयत्वेनोक्ताः। पक्वाशयाद्या-
श्रया व्याधय उक्ता इति चेत्तन्न। देहैकदेशः सोऽभिप्रेतो
देहमनसी केशलोमनखाग्रान्न मलद्रवगुणैर्वि-
- धान्येन रसाधिष्ठानः सन्ततस्तथापि सर्वाश्रयो
यथा धातूंस्तथा मूत्रं पुरीषं चानिलादय एककालमेवा-
नुपपद्यन्ते अनुगच्छन्ति। आश्रयश्चात एव- द्वादशैते
समुद्दिष्टाः सन्ततस्येति क - - कालेषु प्रशमं याति
हन्ति वेत्याह-स शुद्ध्या व्याप्यशुद्ध्या रसादीनामशेषतः।
शुद्ध्यामलपाकलक्षणया शमं याति धातुपाकलक्षण-
या अशुद्ध्या मारयति। यदा शुद्ध्यशुद्धी नातिरक्त -
- दशेऽहनि दीर्घकालमपि अनुबध्यते। एवं बुद्ध्वा प्रा-
गेवोपाचरेद्युक्तः अवहित इत्यर्थः। अग्निवेशतन्त्रं चर-

काचार्येण संस्कृतस्तथाहि- तद्वचो धातुमूत्रशकृद्वाहि-
स्रोतसां व्य-   ]तनुं सर्वां तुल्यदूष्यादिवर्धिताः।
बलिनो गुरवः स्तब्धा विशेषेण रसाश्रिताः। सन्ततं नि-
ष्प्रतिद्वन्द्वज्वरं कुर्युस्सुदुःसहं।

मलाज्वरोष्मा धातून्वा सशीघ्रं क्षपयेत्ततः।

सर्वाकारं रसादीनां शुद्ध्याशुद्ध्या -   ।

धदश द्वादशवासरात् प्रायोऽनुयाति मर्यादां
विमोक्षाय वधाय चेति. तथाऽन्ये प्राहुः-

दोषान् धातून् मलान् प्राहुराश्रयान् सन्तते ज्वरेण.
तथापि चाश्रयसंशुद्धावशुद्धावपि सन्ततः सप्ताहादिषु
शुद्धस्शुद्धौ ज्वरः कालदीर्घमप्यनुवर्तत इति.

तस्मादार्षो ग्रन्थ इति तृतीयकचतुर्थकयोरवसरस्त-
योराश्रयः, तस्मादाचार्येण नोक्तम्. पारिशेष्यादस्थि
मज्जा नावशिष्यते. ज्वरद्वयं च तृतीयकचतुर्थकम् -
कृतास्पदत्वान्नृतीयकम   चतुर्थकं च मज्जनिऽयवास्थि-
नो दोषः करोति. कालश्च नाम्नैव लब्धः. कालप्रयोजनाद्वो-

ग इत्यत्र व्युत्पादितात्तृतीये बहिर्भव इति। तथा च जातू-
कर्णवचः सन्तत ... चतुर्थको ज्वराः पञ्चरसनाडीस्थे
दोषे सन्ततो निष्प्रतिद्वन्द्वः सप्तदशद्वादशाभिः दिनैर्हन्ति।
विमुञ्चति वा नक्तं दिने द्विः सन्ततको ऽसृङ्मांसदूष्या-
त् भवति। सकृदन्येद्युर्मेदस्थः प्रतिद्वन्द्व - - -
स्थानि तृतीयकः स्यात् चतुर्थको मज्जनीति। अपरं
च क्षारपाणीयं वचः अस्थीनि संश्रित्य तृतीयकस्तु मे-
दः समाश्रित्य च केचिदन्ये मज्जानमाश्रित्य च चतुर्थक-
स्तु प्रवर्त्तते तेन स दुश्चिकित्स्यः। कस्मादथैक - -
स्रोतोवशादित्युक्तम्। स्रोतांसि मूलस्थानान्युत्त-
रोत्तरं तन्वानि सूक्ष्मसूक्ष्मतरमुखानि पात इव का-
लद्वयं सन्ततकस्ततोऽन्येद्युष्कस्तृतीयो हि तृतीयक-
स्तस्मादपि विप्रकृष्ट ... दीप्यण्या-
कत्या प्रतानसदृशानि च वीरुधामिव मूलेषु स्थूलान्यग्रे
तनूनि। पटरवाहे च पठ्यते-
सूक्ष्मसूक्ष्मतरास्येषु दूरदूरतरेषु च। रक्तादि

यत्तेन विच्छिन्नः सन्तापो कथ्यते-

ज्वरे दोषो ज्वरयति कुद्धश्चिराच्चिरतरेण तदङ्कुरवत्त्वा।

इति' शास्त्रकार आह-यथा-

अधिशेते यथा -

दोषि कालेन्च कुप्यति ॥

एतदुक्तं भवति - कारणसान्निध्येऽपि सति कस्मान्न सर्वदा जनयति यावदतिशयं कालं न प्राप्नोत्यमुमेवार्थं प्रकट-यन्नाह- सवृद्धिं स्वहेतुभ्यः प्राप्य बलकालंच

कुरुते प्रत्यनीकंच बलक्षयात् प्रत्यनी-केन बलक्षयादित्यर्थः ।

कृत्वा वेगं गतबला स्वे स्वे स्थाने व्यवस्थिताः।

पुनर्विवृद्धा स्वे काले ज्वरयन्ति नरं मलाः॥

मलिनीकरणाद्दोषा मला इत्युच्यते ।

सामर्थ्यं यथाविषस्य वेगकरणसामर्थ्यं कालबलादित्यत्र तन्त्रान्तरवच :- भूमौ स्थितं जलैः सिक्तं कालमेव प्रतीक्षते।

बीजं यथाङ्कुरोत्पत्तौ दोषस्तद्वज्ज्वरोदये ।

य - यत्क्षीयतो बलं प्रकुप्यत्यबलं भूयः काले दो-
षविषं तथा। इतीत्थं चैतदवगम्यताम्। एवमसौ परां का-
ष्ठामापन्नः प्रत्यनीकबलक्षया दात्मीयकालबलाच्च पूर्वा-
ह्णादौ यस्त्वेन रसाश्रितः तुल्यदूष्यादित्वेन निष्प्र-
तिबन्धः सन्ततं रक्तमांसयोरन्यतरयाश्रितः सप्रतिपक्षः
सततं करोति। मेद आश्रितस्तद्वदन्येद्युष्कमस्थ्याश्रि-
तस्तथैव तृतीयकमज्जा रोत्येवं चैते वातादयो वृ-
द्धा येन परस्थाने तृतीयकचतुर्थकौ कुर्वन्ति प्रत्यनीक-
बला दाक्षिप्तशक्तयोऽन्यथा सततमेव प्रवर्त्तयेरन्। त
पित्तात्त्रिकग्राही पृष्ठाद्वात रौ ग्राहीति वास्तिः
पुरीषाधानं कटी स कल्येवमादि वातस्थानमेव त्रि-
कं तत्र कफश्चिपित्तं व्यवस्थितमपरस्थाने दुर्बलं येन
तृतीयकं नान्यं सन्ततादिकमप्रत्यनीकबल स्था-
ने तृतीयकं करोत्येवं पृष्ठे शिरसीव योज्यम्। अप्रकृति-
स्थानां दोषाणां स्थाननियमः प्रकुपितानामनियमः स-
र्वशरीरचरास्तु वातपित्तश्लेष्माण इत्याम्नानादेवं शिर-

श्लेष्मणः परस्थाने श्लेष्माण्यवस्थितोवातश्चतुर्थकं तनोतीति पूर्ववद्योज्यम् । अत आह चतुर्थको दर्शयति - प्रभावं द्विविधं ज्वरम् । या

शिरस्थोनिलसम्भवः इति । पैत्तिकचतुर्थमाद्युक्तानुपपत्तिर्न सम्भवति । तेन नोच्यते यथा - एक ऊरुस्तम्भ - स्त्रिदोषजो नैकद्विदोषजो नानात्वजश्च यथा - ननु हा -

चतुर्थको दर्शितः स किमिति नातितुल्यं च प्रामाण्यं सर्वेषामग्निवेशादीनामग्निवेशश्च भेलश्च

जातूकर्णः पराशरः ।

हारीतः क्षारपाणिश्च जगृहुस्तन्मुनेर्वचः । इत्युक्तेः ।

तथा - दारुणो विषमज्वरः ।

शोषणः सर्वधातूनां बलवर्णाग्निनाशनः ।

त्रिदोषजो विकारः स्यादस्थिमज्जागतोऽनिलः ।

कुपितं पित्तमेवं तु कफश्चैव स्वकालतः ।

शीतदाहकरस्त्री -

यः पूर्वं सोऽनिलात्मकम् ।

पूर्वं ग्रहात्यधःकायं श्लेष्मावृद्धश्चतुर्थकः।
कस्माच्चतुर्थकस्यापि प्रकोपस्त्रिविधः स्मृतः। इति॥

हारीतस्यापि तदनु-

बक्तत्वेन तल्लिङ्गदर्शनादनेनाऽभिप्रायेणाह- तन्त्रकार-

चतुर्थको दर्शयति- प्रभावं द्विविधं ज्वरम्।

विषमज्वर एवान्यश्चतुर्थ यकचतुर्थयोरभिप्रेतं

चतुर्थक आद्यन्ते अहनी ज्वरयति। द्वे अहनी मध्ये मुञ्च-
त्ययं पुनर्मध्ये ज्वरयत्याद्यन्तयोरपैत्येषा विपर्ययः। सर्वे-
षां सन्ततादीनामधिष्ठानमुक्तमस्याऽश्रयकथनायाह-
धातुस्थं करोति। यं धातुशब्द आद्यो दो-
षेषु वर्तते। दोषा अपि धातुशब्दं लभन्त इत्याम्नानात्
वातादीनामन्यतम एकैको धातुद्वयस्थोऽस्थिमज्जस्थ इति।
कृतो येन मध्येऽहनि धौरसादीनामन्यतमौ।
तन्त्रान्तरमप्येतदर्थं ज्ञापयति-

अस्थिमज्जोभयगते चतुर्थकविपर्ययः।
मध्ये द्व्यहं ज्वरयति आद्यन्ते तु विमुञ्चति।

विषमज्वर एवायं प्राग्वद्धेतुबल

शिवसैन्धवा आषाढवर्मप्रभृतयोऽस्य व्याख्यानयन्ति।

वातादीनामन्यतमो द्वयोर्दोषयोर्वातपित्तयोः श्लेष्मपित्तकफयोर्वायुर्वातश्लेष्मणोः पित्तं व्यवस्थित। सौश्रुतं दर्शयन्ति-

कफस्थानेषु वा दोषस्तिष्ठन्द्वित्रिचतुर्ज्वा।

विपर्ययाख्यां कुरुते विषमां कृच्छ्रसाधनाम्॥

परो हेतुस्वभावो वा विषमे कैश्चिदीरितम्।

उदाहरणं चेदमेव। व्या। रात्रिज्वरादयं व्याख्यायमाने न्यूनतादोषो न भवति। यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचित्। इति वचनाद्व्याख्याद्वयबलाबलं वृद्धा विवेचयिष्यन्ति। ननु च सन्ततादयः पञ्चज्वर-पति सूत्रितम्। साध्ये वधिको ऽपरो व्याख्यातः। वक्तव्यात्रोपपत्तिः। उच्यते अत्रैवावरुद्धत्वात् कदाप्युदरमदादिवत्। अन्यथा नचोदराणि मदाश्च षट् स्युरिति नोत्सूत्रम्। ननु च यदि पञ्चविधो ज्वरः सान्नि-व्यपदेशः कथमित्यत आह-

प्रायशः सन्निपातेन दृष्टः पञ्चविधो ज्वरः।

सन्निपातेतु यो भूयात् स दोषः परिकीर्त्तितः॥

अथवा प्रायोग्रहणा देकदोष द्विदोषजा अपि भवन्ति। अन्ये त्वन्यथा व्याख्यानयन्ति। वि ... ... वसन्ततादयः सन्निपातजास्तेषामयं भूयस्त्वेन व्यपदेशो ये पुनर्निदानेरिताः प्रकृतिसमसमवायारब्धा स्त एकद्विदोषजा अपि भवन्तीति साधुः। ननु शुक्रमपि प्रधानधातुः। तत्स्थेदोषे अनियतकालत्वादत्यन्तसूक्ष्माणि तद्वहानि स्रोतांसि यावता कालेन यान्ति दोषास्तावतांगमर्द्दप्रायं नैव वा ज्वरस्यत्पत्वात् कदाचित्पञ्चाहादिभिः कदाचिद्दशाहादिभिरिति। ननु हारीततन्त्रस्थे—

तस्मान्मरणमाप्नोति शुक्रस्थानंच गच्छति।

शेफः स्तब्धमित्यादि। तस्माद्व्याख्याना विरुध्यन्ति। टीकाकृताः अनियतकालत्वान्नोक्त इत्येतदेववरम्। अन्येत्वभावमेव पठन्ति। अतिल ... ... पञ्चम असाध्यलक्षणानि व्यावर्णितान्येव। शुक्रस्थज्वरलक्षणमपार्थमिति। शुक्रादिविसृ—

ष्टि कथमरिष्टे पतिष्यन्तीति साधु । ननु च दृश्यते ।
ज्वराणां व्यतिरेकः करः सन्ततोपि स्वरूपमुज्झित्वा सतता-
दीनामन्यत   त्यस्य कथनायाा-
ह- अत्वहोरात्रदोषाणामित्यादि । अस्य कोऽर्थः । इमे ब्रूमः ।
अत्वहोरात्रदोषाणामिति द्वन्द्वे पुनः अत्वहोरात्रदोषाणामि-
ति द्वन्द्वो   च्यते । ज्वरोऽर्थव-
शाच्चेति । एतदुक्तं भवति -
हेतुत्रयस्यास्य बलाबलाभ्यां व्यतिकरः मनसो विच्छि-
द्याध्ययनं शारीरमानसयोर्युत   .
रोपि मानसमनुविध्यत्ते । मानसोऽपि शारीरं । पृथगध्ययनमर्थ-
स्य शरीरमनसोश्चार्थवशत्वरव्यापकमर्थशब्देनात्र प्राक्तन-
कर्माभिधानम् । पुनः शब्दादिप्रयोजनाभिधानं कुतः श-
ब्दादीन्मिथ्याहीना   णां बलाबले नस्तः । अर्थे
च कर्मलक्षणे । प्रयोजनस्याभिशापदेवताराधनादेरनुप्रवेशः
अन्ये मनःशब्देन बुद्धिं व्याख्यानयन्ति । कारणे कार्योपचा-
रात्तस्याश्च किं बलाबलमुच्यते ।   ज्वरीप्रज्ञा-

पराध्याद्देवादीनवमत्याहि तान्याचरन्ति तदा तृतीयक-
पूर्वेषामन्यतममाप्नोति यदा शुद्धसत्त्वोत्कर्षाद्विवेकि-
न्या बुद्ध्योपेतो भवति शुभानि देवताराधनेष्विव-
ति तदा सन्ततज्वरी सततादीनामन्यतममुत्तरं प्राप्नोति।
यद्येवं प्रयोजनाभिधायिनोऽर्थेन व्याख्यानेन नितरां
नार्थ इति अथेदानीं व्याख्यायते। ऋतुबलाबलादहो
रात्र बलाबलाद्यदा निदाघसमयो वातप्रधानश्चातुर्थ-
को वर्षासमयं प्राप्नोति तदा तेनर्तुनाप्यायितबल-
स्तृतीयकपूर्वेषामन्यतमं प्राप्नोत्युत्कर्षादेवं वर्षास-
मये प्नोति तदा तयाऽपकृष्टबलः सन्ततादीनाम-
न्यतमत्वेन परिणमत्येषोऽपकर्षः एवं पित्तश्लेष्मणोर-
प्युत्कर्षापकर्षावार्त्तवौ योजयितव्यौ। अहोरात्रशब्देन
कतिपयदिनरात्राणि परि- न्नकस्मिन्नहोरात्रे सन्त-
तादीनामुत्कर्षापकर्षाभ्यां चतुर्थकपूर्वेषांञ्च भावाभा-
वतोऽनुपपत्तिरहोरात्रप्रक्रिया व्याख्यायते। मासद्वयमृ-
तुरविच्छेदेन गृह्यते नैवं दिनरात्राणि यदा वि-

कमारभन्ते अबलत्वात्तदा मध्यानि कतिपयानि दिनान्यवाप्य स एव तृतीयकपूर्वकत्वेन परिणमत्यु- त्कर्षात्, अपकर्षात्तु यदान्यन्यानि दिनान्याप्नोति तदा सन्तत - तस्य वातश्लेष्मारब्धः प्रतनुकत्वात्स- न्ततादीनामन्यतमत्वेन परिणमते, अथैवमाशंक्यते- अहोरात्रत्तोरन्यत्वात् भेदाभावः, तदस्मिन् व्याख्याने- नावतरति, अप्रयोजकत्वादेकस्या . . . . च्येत, यथा संवत्सरभागेष्वृतुषु चयप्रकोपप्रशमः दोषाणां तथाहोरात्रावयवेष्वपि पूर्वाह्णादिषु स्वतन्त्रपरतन्त्र- योः ज्ञापितत्वात्-

पूर्वमध्यापराह्णाश्च रात्रियामास्त्रयश्च ये।

ये . . . ये रोगास्ते च कालजाः। इति।

तथा परतन्त्रेऽपि पूर्वाह्णे वसन्तलिङ्गं मध्याह्ने ग्रीष्म- स्यापराह्णे प्रावृषः प्रदोषे वार्षिकं शारदमर्धरात्रे प्रत्यूष- सि हैमनमुपलक्षयेत् वर्षमिव शीतोष्णवर्षदोषोप- चयप्रकोपशमैर्जानीयादित्युक्तः। एतत्तु युक्त्यान - ग-

ते विरोधादेककालजन्मनां चयप्रकोपप्रशमानामे -
कस्मिन्नेवाहोरात्र . . . . सोचितः कुपितः शान्तश्च ।
नह्यहोरात्रपद्धतिव्यतिरेकेण वा ऋतुर्विद्यते । ततश्च हे -
मन्ततौ श्लेष्मणश्चयाभावप्रसक्तिर्विरोधादेककाले
क्रियानिष्ठे कथं स्यातां । . . . ऋभागजः स -
एव सन्तः कुपितः शान्तश्च यदृतुजः सोऽनुवर्त्तत एव ।
एवं चाहोरात्रपद्धतिव्यतिरेकेणत्तोरन्यस्याऽसम्भवः ।
एवमृत्वोरुत्तरयोरपि वातपित्तचयाद्यभावं प्रत्युक्तम् ।
अन्तराळचय . . . . . . कालः प्रसक्तो
न शक्यन्ते पाकर्तुमाहोरात्रिकेणातपेन विरोधिनाभि -
मानीव न हि महद्भिमतपीयसा विरोधिनाप्यातपे -
न विलापयितुं शक्य . . . . -
. . विवक्षितः । पूर्वाह्णे श्लेष्मणो मध्या -
ह्नकालेनापि शान्तैव कालस्वाभाव्यान्महान् चयोऽनु -
वर्त्तत एव । अन्यथार्त्तवश्चयो न स्याद्दृश्यन्ते च सर्व -
स्य काष्ठ . . तस्मान्नैककाले क्रियानिष्ठे यद्येवं

तस्याहोरात्रे संवत्सरातिदेशस्य किं प्रयोजनमुच्यते।
गूढलिङ्गव्याधिप्रसिद्ध्यर्थं स्थेषु कालेषूत्पातादि-
जन्य व्याधय आप्य - धमातादिना क्रि-
याकालावधारणार्थं च यानि वसन्तादिषु वमनादीनि
कर्माणि कार्याणि तानि पूर्वाह्णादिषु कार्याण्युक्तं च -
पूर्वाह्णे - न्धितुविरो नकिञ्चिदावर्त
दिवसे द्वादस्थापनमभिषगतिकालं स्वाभाव्याद्य
दोषां बलकालावस्थाऽभ्युपगन्तव्या। अन्यथा -
भागात्पित्तस्य बलकालाभावः स्यान्नचैवं कुतो यस्मान्न -
ह्यनुमानेनागमा बाध्यन्ते। विशेषतो, दृष्टफलाः तस्माद् -
ज्वरे क्रियोगतिभेदादन्यथा परस्परविरुद्धं कार्यद्वयं
सर्वदा कथं स्यात्, प्रधानगुणभावादृते, त एव कोप -
शमौ गुणभूतौ सिध्यतः अनेन चापि - कतिप -
येष्वहोरात्रेषु पूर्वोदितेन न्यायेन मध्यान्तादिवसेषूप -
चयक्षयान्यथानुपपत्त्या, होरात्रक्रमं योजयन्ति। तथा
दोषबलाबलाभ्यां यद्गासतता समसम -

समवायारब्धानामिहोक्तानि विकृतिविषम समवा-
यारब्धानां लक्षणानि। न शक्यतेऽत्र कारणान्वितत्वं
वक्तुं सास्रवनेत्रकलुषत्वादीनामवयव - र्यक्तं हि।
न हि वि । तिविषमसमवेतानां नानात्मकानां पर-
स्परेणाहतानामन्यैश्च विकल्पनै र्विकल्पितानामव-
यवप्रभावानुमानेन सन्मु च प्रभावतत्वमध्य-
वध्यातुं शक्यन्त । समुदयप्रभावमेवोपलभ्य ततो
द्रव्यविकारप्रभावतत्त्वं व्यवस्येदित्येतदूर्ध्वशब्देन
ख्याप्यते। ऊर्ध्वं य व्यवस्थितो नात्र दोषाङ्ग-
बलाबिलविकल्पो । निदानेरितानां तु दोषांशक-
लविकल्पोऽवधारयितुं शक्यते। तेन वाक्येन निदाने
त्रिविधाचोक्ते चान्यानि दिनैतद्दर्शयन्ति। दोषजत्वे-
पि सत्ये व न। इदानीमिवयवार्थो व्याख्यायते-
निगता भुग्नता। ययोस्ते निर्भुग्ने विस्फारिते इत्यर्थः।
तन्द्रापरतन्त्रादवगन्तव्या। इन्द्रियार्थेष्वसंप्राप्ति । नि-
द्रान्तस्यैव। यस्यैते तस्य तन्द्रां विनिर्दिशेत्। सा च त-

मो वातकफात्तन्द्रेर्कमको ध्यानां दर्शनमिति तोऽन्धस्या-
पि भालुकीये लक्षणमुक्तं अवरटीदंशानिकाशा
क्षणिकोऽत्यायविनाशं कोठ इति 'निगद्यते, तद्वैरि-
ति, तस्यासाध्यकृच्छ्रसाध्यत्वसाधकश्लोको दोषो-
वबन्धः इत्यादि दोषशब्दः कैश्चि व्याख्यातो
नास्मान्मतोऽत्र दोषशब्दः सुखं विरिच्यते जन्तु-
र्दोषप्रस्थमनामय इति मतप्रवृत्तिरत्रेष्टा नष्टेऽग्ना-
विति, यद्यपि सर्वज्वरेषु मन्दाग्नित्वमत्र विशे-
षणोऽग्निहानिरिति सर्व यासि लिङ्ग-
नि भवन्ति, वदा तदा साध्योन्यथान्य मुदुखसाध्य-
इत्यनन्तरश्लोको व्याख्यातः, आगन्तोश्चतुर्विधस्या-
ऽवसरः प्रस्तूयते 'तत्राभिघातजो वातः नि-
ति प्रयोगग्रहणादेतत् ज्ञापयति, विशेषणस्तमन्ये-
पि धातवो दूष्यन्ते, ननु निदाने अभिघातजा वायु-
रसृक्स्थाधिष्ठान उक्तः, तत्राभिघातजो वायुना दुष्टशो-
णिताधिष्ठाने भूताभिषङ्ग-

र कुप्यन्तीति किमिदमुच्यते· कामाद्यभिषङ्गजः प्रा-
यो भवति· सर्वेषां तत्र प्राधान्यं विवक्षितम्· न च त-
त्रावधारणम्· वातपित्ताभ्यामेवान्वाचयशिष्टस्तत्रा-
भूता · भूतप्रभावात् भूतसामान्यलक्षण-
इति· कोऽर्थः। उच्यते- यस्य भूतस्याभिषङ्गात् कुप्य-
न्ति दोषास्तेन भूतेन सामान्यं लक्षणं येषां ते भूत-
सामान्यलक्षणाः। कानि पुनस्तानि ह्रासप्रला -
भूताभिषङ्गज इति [अस्येभिशापाभिचाराभ्यां सि-
द्धानां यः प्रवर्त्तते।] सन्निपातज्वरो घोरः स विज्ञेयः सुदुःस-
हः इति· तत्राभिचारो नाम विशिष्टमन्त्रजपद्रव्यहो-
मपूर्वः · · बलिति सिद्धाजन्यौषधिमन्त्र
तपःसमाधिसिद्धास्ते पूर्वमागन्तवो भूत्वा केवलाः शु-
द्धाः पश्चान्निजै शारीरैः दोषलिङ्गैर्व्यामिश्रलिङ्ग इत्य-
र्थो हे लौषध · तादिकः श्रमादिभ्यो विशि-
ष्यते· औषधं च लङ्घनादिभ्यो रसभोजनादिकं का-
मादिज्वराणामिष्टलाभाश्वासनादिकं कामा क्रोधज्वरो

नाशनमित्यादि विरोध्यवशिष्ट दनजपहोम
देवताराधनादिसंसृष्टाः सन्निपतिता इत्याद्यस्य ग्रन्थ-
स्य कोटिसम्बन्धो द्वन्द्वसन्निपाता गत्वा कृत्यनन्तरं सा-
मन्निरामज्वरः लक्षणापदेशे न्योत्सूत्र-
मिव लक्ष्यते न सर्वशेषत्वात् सर्वेषामेव शारीराणां ल-
क्षयैवाऽनुपूर्व्या निष्पत्तेरिदमपि ज्वराणां प्रातिस्विकं ल-
क्षणं यद्वक्ष्यज्वरित इत्युच्यते तस्मान्नोत्सूत्रं संसृष्टास्स-
न्निपात षारसारव्यं धातुमनुगम्य पङ्क्तिनि-
रस्य पङ्क्ति हेतुत्वात् पङ्क्तिर्जाठरोग्निस्तद्गतमूष्माणं प्रति-
क्षिप्य कार्ये कारणोपचारात् स्वस्थानाज्जाठरं स्वेनोष्म-
णा वक्षारव्येन तेन च जठरे तूष्मण इति
याव न्ननु पित्तस्योष्मा विद्यते वातश्लेष्मणोः कुतः ऊष्मान
शक्तयारव्येनोक्तत्वादथवा तयोरप्यूष्मा विद्यते सौमाद्याग्ने-
यवायव्याः पञ्चोष्माणः सनाहसा इति वचना न्त्र-
स्य कर्त्रा यथा स्वेनोष्मणा पाकं शारीरा यान्ति धातवस्तथा
धातूष्मणां चापिचयात् सप्तभिर्देहधातार इति च स्रोतांसि

रूक्षा संयाताः समन्ताद्व्याताः। केवलं देहं सकलमित्यर्थः।
उल्बणावृद्धाः सन्तापमधि   भवत्युष्णास्पर्शाङ्गो ज्व-
रितस्तेन चोच्यत इति स्रोतसां संविबन्धत्वात् पुस्वेदना
पुरुषस्वेदं नाधिगच्छन्ति। विबन्धस्रोतस्त्वात् प्राय इतिवा-
क्यशेषः। कुतोऽपवादात्। मुहुर्दाहो मुहुः शीतं स्वेद इत्यपि।
चाग्नाबित्यनु च सामलक्षणमाह- प्रायशो विशेषे-
ण तरुणे ज्वरे अरुच्यादीनि भवन्ति। ज्वरो विसर्जी विसर्जनं
विसर्गः सोऽस्यास्तीति विशस्तु विसर्गः। अविसर्गिनं मुञ्च-
तीत्यर्थः। दोषाणामप्रवा   पुरीषं पक्वमि-
त्यर्थः। न च ग्लानिर्ज्वरस्येत्यामलक्षणम्। निरामलक्षणमा-
ह- क्षुत्क्षामतेत्यादि। आह- क्षुदादयोऽष्टाहश्च किमेकः लक्ष-
णमाहोस्वित् भिन्न उच्यते। क्षुदादयोऽष्टाह   व्यष्ट-
ह्नात् भवन्ति। तदा नैराम्यं असत्स्वपि क्षुदादिषु अष्टाहेन
नैराम्यमाह- न नैराम्यमाह क्षुदादयः। किं व्यस्ता उत समस्ताः। उच्यते, न व्यस्ता अपि कुतो समासकरणान्न हि क्षुदा-
दीनां बलीय   स्तं लक्षणं करुणात्माचा-

न पाचनशक्तिर्लंघनशक्तिर्लंघनं स्वेदनमिति निराम-
ज्वरलक्षणे कालोऽष्टाह उक्तः - न पुनरिह उत्तर उच्यते-
उत्तरत्र च त्रयोदशविधास्वे .
परोऽस्ति । सोऽत्रापि द्रष्टव्यो । नचैवमाशंकनीय-
मन्यत्रावस्थायां सन्निर्दिष्टोऽत्रापि लेशतः सूचितवान्
तृष्यतः सलिलं चोष्णं दद्यात् दीपनपाचनयोरु-
चिस्वेदावहमिति के . . भामविरोधी
स्वेदः सर्वकाल इष्यत इति । तिक्तकस्तु रस आर-
भादष्टाहमप्यपचार्यः । शृतशीतजलपचनात् शीत-
लतिक्तकैः शृतं दद्यात्तृष्यत इत्यपि पक्वाभिधानात्
पाचनान्य . . चर इति । ननु च तरुणे
ज्वरे अविपक्वा एव दोषा भवन्ति । अविपक्वग्रहणं किं
तं कुर्वन्नेतज्ज्ञापयति । उत्तरकालमप्यामता न निवर्त्त-
ते । न चाष्टाहोगत इति । भिषक्शमन .
पक्वानामिति वक्ष्यति च –
पाचनं शमनीयं वा कषायं पाययेत तम् ।

ध्यः कृतो भवति। एतदुक्तं भवति। अनवस्थितत्वाल्लङ्घनस्य पेयायाश्च स्व- अनियतत्वादत एवाचार्येण लङ्घनस्यावधिर्न कृतः। प्राणाविरोधिना चैनं लङ्घनेनोपपादयेदित्यतं ध्यवर्ज्यानां तावल्लङ्घनं, यावल्लङ्घितलक्षणानि ततो यवाग्वोपचरणीयम्। पेयाद्विस्त्रैरहोभिर्नोचेत्तदा षडहं प्रतीक्ष्य ततः पक्वापक्वलिङ्गान्यवधार्य पाचनं शमनीयं वा वार्यमत एव विचक्षणग्रहणमकारि शास्त्रकारेण। सुश्रुतेनाप्युक्तम्।

अचिरज्वरितस्यापि देयं स्याद्दोषप-
लङ्घितं तस्माद्वमितं वा ज्वरादितः तत्सात्म्यत्वादतस्ताभिरादौ ज्वरमुपक्रमेत्। यथादोषं यवागूभिः षडहं यावदाचरेत्।

श्लेष्मस्थानगते पित्ते ग्रीष्मे चोत्बणयोस्तयोः।
पे।
ज्वरे पेयान्न शंसन्ति तस्यादौ तर्पणं हितम्।
तद्दोषशमनं तृष्णा श्रमच्छर्दिज्वरापहम्।

जीर्णे तु तर्पणे ऽश्नीयाल्लघुयूषरसौदनम् । इति ।

इति षड्रात्रिकः प्रोक्तो नवज्वरहरो विधिः ।

ततः परं प　　　　　　कषायं ज्वरितो लघु ।

यूषरसाशन इत्यादि । तस्माल्लङ्घनषडहो नज्वरषड-

ह इति स्थितं । नवज्वरे दिवास्वप्नस्नानाभ्यङ्गान्नमैथुनम् ।

कोपप्रवातव्यायामकषायांश्च

कषाय इति । तद्दोषाभिविधित्सया ऽह-

स्तभ्यन्तेन विपच्यन्ते कुर्वन्ति विषमज्वरम् ।

दोषाबद्धाः कषायेण स्तम्भित्वात् तरुणे ज्वरम् । इति ।

स्तभ्यन्त इत्यप्रचालितधर्मा　　　　कोष्ठमनापन्ना

न पच्यन्त एव लभ्यत एव तत किमुच्यते । न विपच्यन्त इत्यु-

च्यते । उत्तरकालमपि दुःखेन पच्यन्ते न केवलं तदाले । हारी-

तस्तमुमेवार्थं ज्ञापयति -

　　　　　　　　णे ज्वरे ।

कषायेणाकुलीभूता दोषा जेतुं सुदुस्तराः ।

किं कुर्वन्त्यत आह — कुर्वन्ति विषमज्वरम् । दुःसाध्यमथवा तृती-

व्यवस्थितविकल्पश्चायमवस्थावशादुभयमपि साधु ।
न चात्र शंकनीयम् । क्रोधप्रपातव्यायामकषाया-
कल्पकान्तर्भूतत्वात् सर्वप्रतिषेध इति यतो
वक्ष्यति । नहि कल्पनमुद्दिश्य कषायः प्रतिषिध्यते -
यः कषायकषायस्तु सवर्ज्यस्तरुणे ज्वरः । इति । एतद्वि-
स्तरेण तत्रैव व्याख्यास्यामः । एतानि पञ्चपाचनानि ना-
त्र रेकत्र समावेशाभावात् अन्येषाम-
वस्थावशादौपद्येम क्रमेण प्राप्तिर्लङ्घनस्वेदतिक्तकाना-
मविरोधात् पेयादिभिः सह तिक्तकापचारणमिष्यते । तृष्यतः
सर्वकालं पानमनिषिद्धं नामव्युत्कृष्ट ।
कफानां निषिध्यन्ते । कृतवमनानामपि कस्यांचिदवस्था-
यां नेष्यते । सर्वथाऽत्र वैचित्र्यम् । येनान्ते तिक्तं शृतमुप-
दिष्टवांस्तच्छृतमादावपि पीयते ना-
मनुग्राहकः सर्वदा पानीयपानमप्रतिषिद्धम् । सूत्रस्य भा-
ष्यं वातश्लेष्मदोषापेक्षया विधीयन्ते -
तृष्यतः सलिलं चोष्णं दद्याद्वातकफज्वरे । इति ।

कः समासार्थः । किं वातकफज्वरे द्वन्द्वसमुत्थ एव नेत्य-
ज्वर इति कुतः आचार्यप्रवृत्तेः यथा स्वेदसा-
ध्याः प्रशाम्यन्ति गदा वातकफात्मकाः इति । एतत्सूत्रम् -
अस्य भाष्यं वातश्लेष्मक्षणिनाकवौष्णौ हितौ । तयोः पृथक्
समुदितयोः अप्युष्णमविरोध पैत्तिके वाते
शीतकं तिक्तकैः शृतमिति -
दीपनं पाचनं चैव ज्वरघ्नमुभयं च तदुष्णं तिक्तकशृ-
तं शीतं च द्वयमपीत्यर्थः । यथा चेदसाध्यात् प्रशाम्य-
ति स्रोतसां शोधनं बल्य भावनमेतान-
नु तिसृषु ज्वरव्यक्तिषूष्णजलपानं कथं वातपैत्तिके -
पित्तं श्लेष्मिके सान्निपातिके च किं पेयमित्युच्यते उ-
ष्णमेव । कस्मादाचार्यवचनात् किं नु खलु भगव -
च्छन्ति भिषजो भूयिष्ठज्वरो ह्यामाशयसमुत्थः ।
आमाशयसमुत्थानां च व्याधीनां पाचनवमनापतर्पण
समर्थानि भवन्ति । पाचनार्थं च पानीयमुष्णं तस्मादेतत्
ज्वरितेभ्यः प्रयच्छ दीत्यग्निं चोदर्यमुदीरयेत् ।

श्लेष्माणं च परिशोषयति । स्वल्पमपि पीतं तृष्णां प्रश-
मनायोपकल्पते । तस्मात् सर्वेषामुष्णोदकमिष्यते । त-
था युक्तमपि शैत्यमात्यर्थोत्सन्नपित्ते ज्वरे सदाहप्रक-
यान्ति · · धारा भूयोऽभिवर्धन्ते । शीतेन
चोपशाम्यति । एतदुक्तं भवति – यत्रात्यर्थं प्रकुपितं पित्तं
तत्र प्रतिषेधोऽयं यत्र तु नात्यर्थं तत्रेष्यत एव । अन्यथो-
त्सन्नमित्यस्य विशेषणस्यानर्थक्यं स्यात् । · ·
दोषानुत्क्लेदयति । क्षिप्रं स्रोतांसि विवृणोति – वामागतं
चापि पित्तमाशु नियच्छति । तस्मादुष्णं जलं देयं पत्त्यर्थं
दोषशान्त्यै । इति । शीतलतिक्तकैः शृतमिति । तिक्तकब-
हुला- · · दिव्यनागरैरिति । ननु नागर-
स्य कटुकत्वात् कथं प्रयोगः । उच्यते – आमाशयसमुत्थ-
त्वात् ज्वरस्येष्यत एवान्यद्रव्यसंयुक्तस्य जलसंस्कारार्थ-
मातापो रक्तपित्ते · एषोऽभिप्राय आ-
चार्यस्येति गम्यते । ह्रीबेरचन्दनोशीरमुस्तापर्पटकैः शृ-
तमिति । न चात्र बहलकषायप्राप्तिराशंकनीया । जलवच्च-

नात् । शृतशीतं जलं दद्यात् पिपासाज्वरशान्तये ।

च्छेदो यावत् पातुं शक्यतेऽस्ति चात्र तन्त्रान्तरम-
नुग्राहकं । द्रव्याणां चिरसंस्थितानामपि नात्युद्वान्तरसा-
दीनां षोडशभिरपां भागैरुपसंसृज्यार्धशेषं कारयेत् ।

रसरागषाडवयवागूभक्तादिषु प्रयोक्तव्यास्तथा-
न्येति निश्चिताः पठन्ति । यच्चास्य शृतशीताम्बुषडङ्गानि
प्रयुज्यते - कषमात्रं ततो दत्वा क्राथयेत् प्रास्थितेऽम्भसि ।

पाने पयादिसंविधौ वृद्धवैद्याश्च पलद्रव्या-
णामावाप्योद आपके क्राथयन्ति । शेषं चार्धाढिकं शेषय-
न्ति । तस्मान्निष्प्रकम्प्यो वृद्धवैद्यव्यवहारः । जल -

चेति । लङ्घनादितिक्तरसान्तं पञ्चविधं पाचन-
मुदितमिदानीं दोषापसेचनमपसर्पणं प्रवृत्तो वक्तुं हारी-
तस्त्वादावेव वमनमुपदिष्टवान् । पित्तश्लेष्मविशुद्ध्य-
र्थं कुर्याद्वमनमादितः । विशिष्टायामे-
वावस्थायां दोषमध्ये वा वामाह -
कफप्रधानानुत्क्लिष्टान् दोषानामाशयस्थितान् ।

बुद्ध्वा ज्वरकान् काले वम्यानां वमनैर्हरेत्।

एतदुक्तं भवति -   प्रधानां

स्वातन्त्र्येणावस्थितो भवति, अनुबलत्वेन वात-

पित्ते भवतः, तदा वमनेन हरेत्, वमनं श्लेष्महराणामित्या-

म्नानात् ते च   उत्कृष्टा या भवन्ति विषण्णहृल्ला-

सकफ   क दर्शयिन्त्यामाशयव्यवस्थिताः, तत्रामाश-

यो नाभिस्तनान्तरं तद्यदि शाखाभ्यः प्रसृत्य पिण्डिताः

कोष्ठगता बहिर्निर्यासिवो, स पुनर्देहलीना

ज्वरकान् काले तस्यामवस्थायां यदि ते ज्वरिणो वमना-

र्हा भवन्ति, नावम्यां क्षतक्षीणातिस्थूलादयः तदा वमनै-

र्हरेत् ज्वरकरानिति। किं ज्वर एवात्रोपक्रान्तः, उच्यते

परिभाषो   विधायामेवावस्थायां वामयेदेवं

स्थानपरिग्रहो दोषविशेषपरिग्रहश्च ख्यापितो भवति।

वमनैरिति बहुवचनं किमुच्यते, न सकृद्यावन्निर्हृतदोष-

इत्यश्च -   मदनैः पिप्पलीभिः कलिङ्गैर्मधुकेन

च, इत्येवं देशकालवयःप्रकृत्याद्यवस्थासु यद्यस्मै यो-

गिकं स्यात् तत्तस्मै देयम्। विपर्ययेणानर्थकारित्वमत-

वमनं तरुणे ज्वरे। हृद्रोगं श्वासमानाहं

मोहं च कुरुते कृतम्। किंच सर्वदेहानुगा स्सामा धातु-

स्थाद्यसु निर्हराः, नैते सुखेन निर्हर्तुं शक्यन्ते। यस्मा-

च्छाखास्ववली दुःखनिर्हराः सूक्ष्मासिरास्रोत

स्नायुमांसपेश्यन्तरव्यवस्थिताः सामाः घनीभूताश्चावली-

नाश्चाथवा असुनिर्हराः प्राणहरा ज्वरकारिणो दोषा इत्यर्थः

किंवदिति दृष्टान्तमाह- यथा फलानामामा

विनाशकरा भवन्ति। तद्वत्साम्यया दोषा देहनाशकरा भव-

न्त्यप्राप्तकालाश्चातीतकालाश्च सामा अनुमुखीभूताः अ-

प्राप्तकालाः परिशुष्का अतीतकालाः दुःखनिर्हरा भवन्ति।

इदानीं पेयादी याह- वमि कालेयवागू-

भिरुपाचरेत्। नात्र क्रमो विवक्षितोऽवस्थावशात् कदाचिदा-

दौ वमनं भूयसा लङ्घनमेव प्राग्विहितत्वानत्र वमनं नि-

र्दिश्य ततो लङ्घितकाल इति चोल्लंघितकाल कदा-

चिद्वमितं कदाचिल्लङ्घितं विचित्राहि दोषावस्थां तद्वशा-

दन्ये तु व्याख्यानयन्ति वमिं यस्मिन्नहनि तस्मिन् क-
ल्पितं काल अवस्थायां च निर्देक्ष्यति क्षुद्रानलपाग्नि-
रादितो यवागूभिरुपाचरेत् -- नेन क्षयं नीते दो-
षे सन्धुक्षिते ऽनलेऽपि ज्वरत्वं लघुत्वं च क्षुच्चैवाऽस्यो
पजायते। प्राणाविरोधिताचैनं लङ्घनेनोपपादयेत्।
बलाधिष्ठानमारोग्यं प्राक्चोक्तं पा - - ।
- - - विसर्गेनात्र लाघवे।
कृतं लङ्घनमादेश्यं निर्र्यर्थेन्चाऽन्तरात्मनि।
तथा वमितस्यापि। अथैनं सायाह्ने परे वाऽह्नीत्यादि।
यावन्मण्डपूर्वां यवागूं पाययेदित्येषकालोऽथ कि-
यानन्या - - यावज्ज्वरमृदुभावः पक्वदोषतेत्यर्थः।
कुतः निरामलक्षणेऽवधृतोऽयमर्थः।
क्षुत्क्षामता लघुत्वं च गात्राणां ज्वरमार्दवम्।
इति। तच्च निराम~~लिङ्ग~~ज्वरलिङ्गं प तन्न स्यात् तदा
षडङ्गं वाऽपि च - - क्रमस्य पचनं पाययेत्ततो वक्ष्य-
न्ति: पाचनं शमनीयं वा कषायं पाययेत। तज्ज्वरितं

यं महर्षि महान्तमपचारदोषा त्पश्यन्दिवास्वप्नादीनां ऋत्वादी-
न् कालं चोपदिष्टवान्. न च निरामजीर्णशब्दयोरर्थभेदा-
शंका एकार्थवाचकत्वा न्ननु कस्मादवक् - - -

हरिश्चन्द्र आह - आसप्तानां रसादीनां सप्तरात्रेण पाकादह्ना-
हेन नैराम्यं कात्र युक्तिर्वचनं वा. येन लोकश्रद्धदध्यादुच्य-
ते. तस्यायमभिप्रायः. पित्तानिलकफावृत्या दशादिवसद्वाद-
शाह . . - -चार्यं सुश्रु-
तोपि क्लेशोक्त्या सूचितवान् 'लम्बनाम्बु यवागूभि र्यदा दोषो
न पच्यन्ते तदा सम्मुखवैरस्य तृष्णारोचकनाशनैः कषायैः
पानलेहाद्यैः - - केचिद्दातव्यमिति निश्चिताः. तस्यायम-
भिप्रायः. तरुणा मताष्टाहादपैति रसामता परेणाऽपीति. तत्
पाकार्थः. -पाचनमिदानीमौषधक्रियाक्रमप्रश्नव्याकरणं नव-
ज्वरो दिवास्व - · · नाशयेत्स्मृतिम्. इति.
प्रतिषेधविरोधारम्भः प्रस्मात् सातिशयानर्थजनकत्वात्तथा
च हारीतं वचः - व्यायामाज्वरसंवृद्धि र्व्यवाया त्स्तंभमूर्च्छनम्.
मरणं स्ना - · · स्कम्भो दोषकोपनम्. शीतवारी

षडहेति ते लङ्घनप्रतिभोजितमेतच्च विस्तरेणानन्तर-
मेव व्याख्यास्यामः। कीदृक्षाभिर्यूषाःस्वौषध-
भेषजं तद्यथा स्वं तासिद्धाभि र्यथा स्वौषधासिद्धाभिर-
थवा यवागूनां प्रतिस्वं संस्कारकं। पिप्पलीनागरश्र-
तमित्यादि। यद्वक्ष्यति तत्साध्यिताभिरित्याह च सुश्रुता-
चार्यदीपनी पाचनी लङ्घितज्वरार्त्तानां ज्वरापह- - य-
थास्वं पाचनैः कृता स्ताभि र्मण्डपूर्वाभिरादितं, आदौ
मण्डः पूर्वो यासां ताः मण्डपूर्वाः, एतदुक्तं भवति -सि-
क्थनिरहिताः प्रागवाचस्येदिदानीं तत्फलावधारणं ता-
श्च भेषजसंयोगा दीपने तत्र पुरुषाणां वातादीनां चानु-
लोमिकाः · बात्स्वेदार्थं कुर्वन्ति · द्रवत्वात्तृड्च्छम
माहारात्मकत्वात् बलमादध्यति · सरत्वाल्लाघवं विदध्य-
ति ज्वरसात्म्यत्वाज्ज्वरघ्न्यः ज्वरप्रत्यनीकत्वादित्यर्थः।
आचा- · · नाय विपरीतगुणं गुणैः सात्म्यमिच्छन्ति।
सात्म्यज्ञाश्चेष्टितं चाद्यमेव चेति। न च सात्म्यार्थोऽप-
शयार्थोऽत्राशङ्कनीयः। यस्मादेवं तस्मात् पूर्वमुपाचरेत्।

यवागूभिर्ज्वरानिति भेदो, यमुत्सर्गो ऽस्यापवादः क्वचित् -
मद्यनिदानो यो ज्वरो मदात्यये सत्यन्यनि -
मित्तो ऽ य एवं मद्यनित्ये ग्रीष्मे च यो ज्वरः पित्तकफाधि -
कः पित्तकफाधिकप्रकृतिरत्र गृह्यते, तस्मिन् यो ज्वरः
ऊर्ध्वगे कफपित्ते समुदिते गृह्यते, न विमु -
~~च्यते तत्र न हिता यवागूः~~ यस्मिन् ज्वरे, एतदुक्तं भव -
ति - कफपित्तं वमेद्य इति, कुतः केवले यवागूपदेशा
लाजपेयां सुखं जराः पिप्पलीनागरैः शृतां
कफजे पैत्तिके वाऽथ शीतां मधुयुतां पिबेत्।
तस्मात्समुदि - - ह्यते, तत्र नहिता
यवागूरिति प्रतिषेधप्रस्तावादन्येष्वपि शेषु नेष्यते
यवागूस्तानेकवर्गीकृत्य निर्दिष्टवान्। मदात्यये मद्यनि -
त्ये ग्रीष्मे पित्तकफाधिके च पुरुषे व्याधौ - श्च -
न्द्रमतानुसारिणोऽन्ये त्वन्यथा, नायं पाठः, ऊर्ध्वगे रक्त -
पित्ते चेत्यर्थस्तु क इत्युच्यते, पित्तकफमधिकं यस्मिन् ज्व
रे स पित्तकफाधिकस्तस्मिन्न हिता यवागूरूर्ध्वगं वा व -

कषायाश्च दोषविष्कम्भनाहिते ।

अग्निसादः खरत्वं च स्रोतसां वायुवर्धनम् ।

तस्मादामज्वरी सर्वान् विषवत्परिवर्जयेत् ।

प्रतिषेधोऽत्रादितोपाधरीतिवचनं च ज्ञापकश्चि-

कित्सितस्यौषधपरिभाषणात्-

चिकित्सितं व्याधिहरं पथ्यं साधनमौषधम् । इति ।

लङ्घना ज्वरे लङ्घन-

मेवादावुपदिष्टमित्यादि यद्यपि लङ्घनं दशसु परिभाषितं

लङ्घनबृंहणीत यत्र पुनरुपवासे वर्तते कुतस्तेषामवस्था-

वम्यानां वमनैर्हरेत् ।

पित्तं वा कफपित्तं वा पित्ताशयगतं हरेत् ।

स्रंसनं त्रिमलान्वस्ति हरेत् पक्वाशयस्थितान् ।

गौरवे शिरसः शूले विबन्धे षि ।

योर्निषेधः कृत एव आतप-

स्य स्वेदविरुद्धत्वाद्वितीर्णं एवोपदेशः । तन्त्रान्तरे विहितेवात-

पसेवावस्थायां तन्त्रानुपानं त्रपुसमुप

लब्धः पारिशेष्यादभोजनमेव लङ्घनमितस्य प्राणाद्विरो-
धिना चैनं लङ्घनेनोपपादयेदिति। ननु ज्वरे लङ्घनमेवा-
दाविति नियमाद्व्याहन्यत ति
तन्न दोषावस्थाविशेषव्यवस्थापनादुपदिष्टवचनाच्चैतत्
प्रकाशयति - यदा ज्वरपूर्वरूपाणि प्रादुर्भूतानि न च हेतुनि-
श्चयस्तदा किन्त रणत्वान्न
हि तस्माद्वाताद्यवगतिर्जातिर्बुभूषामात्रमेव तेन यदि
निश्चयः स्यात् पूर्वरूपरूपयोरविशेषः स्यात् तस्माद्वाति-
कस्योत्पित्सो त्पत्तिकद्वन्द्वसान्निपातजाना-
मपि न वृद्धिर्न प्रशमस्तस्मात् पूर्वरूपदर्शने लघ्वशनम-
पतर्पणं वाथवा पूर्वरूपदर्शनादनन्तरं रूक्षादिहेतूपयोग
- मलोपलभ्येतामप्रदोषहेतुं तथापि पूर्ववदस्य-
वा व्यवस्थितविकल्पोऽसौ पूर्वरूपदर्शने लघ्वशनज्वरा-
दावपि तर्पणं व्युत्क्रान्ताभिहितमपि यथा
र्थमिदं ज्वरे लङ्घनमेवादावित्याभिप्रायः यदि
सामं दोषावस्थाविशेषं पश्येत्तदा लङ्घनमेव कुर्यान्निलघ्व-

शनं तथोपदिष्टवचनादेतत् प्रकाशयति – कष्टं नं कार्यमे-
नमिति न व्याघातः। उत्सर्गश्चायमयं चा(प)पवादः। क्षया-
निलभयक्रोधकामशोकश्रमोद्भवाद्दत इति क्षयशब्द-
स्याविशेष्योक्तेरष्टादशानामपि प्रत्युपस्थानं न च तज्जो-

अपि व्याधय आम्नाताः –

यथाकृष्टै स्तथा क्षीणै र्व्याधयः पञ्चविंशतिः।

न च तत्र ज्वरोपोद्धारः। तस्मात् क्षयज्वरप्राप्तिः।

अन्ये तु वृद्धा नेच्छन्ति। कस्मात्क्षीणानां ज्वर (विशे-
तज्जो ज्वर आम्नातशास्त्रे टीकाकारास्तु व्याख्यानयन्ति-
क्षयजा अपि व्याधय आम्नाताः) करणसामर्थ्यभावात्
न प्राकृतज्वरकरणे सामर्थ्यं नापि वै स्त्र-
मुष्णामुष्णेन संवृद्धं पित्तं शरदि कुप्यतीत्येवमादि सर्वं
प्रत्यतद्द्रष्टव्यम्। उपपत्तिरपि न ह्यप्रकुपिता प्रसरन्ति। नाप्रसृ-
ताः कृत्स्नदेहमनुयान्त्यननुगताश्च न ज्वरं कर्तुं शक्नुवन्ति।
यद्येवं स्तै क्षीणैर्जन्यन्ते। स्वक-
महानिः। क्षीणा जहति लिङ्गं स्वं समास्वं कर्म कुर्वते। इति।

वचनात् क्षयवृद्धीन्च दोषाणां दौर्बल्यं वैकृते प्येषैव यु-
क्तिरनुसर्तव्या। तस्माद्यक्ष्मणा
तत्रज्वरश्च सम्बन्धस्य इति। तस्यच चिकित्सोक्ता -
ज्वराणां शमनीयो यः पूर्ववर्ग उदाहृतः।
यक्ष्मणां ज्वरदाहेषु ससर्पिष्कः प्रशस्यते।
इह च संशमनमेवावसरे विधास्यति। ननु वातजस्य
कभयःश्रमजेभ्यः तस्मादन्यतरोत्पौ-
व सिद्धेः उच्यते - ज्वरः कामादिभिरुत्पन्नः पश्चाद्दोषैरनु -
बध्यते। तत्राभिघातजो वायुना दुष्टशोणिताधिष्ठानेना-
भिषङ्गजं पुनर्वातपित्त क्तमवव्य-
वस्थां दर्शयति -
कामशोकभयाद्वायुः क्रोधात्पित्तं त्रयो मलाः।
भूताभिषङ्गात् कुप्यन्तीति। वातजस्तु स्वतन्त्रेणैव
वायुनारब्धो मानसाद्भिन्नस्तेषां चाभिषङ्गजानां व्यव-
हितमेव। सम्प्रतिप - क्रोधाज्ज्वरो नाश-
यात् कामसमुद्भव - कामजेभय -

शाकयोः आश्वासनं हर्षणंच। तस्मादुत्पत्तिचिकित्से-
त भेदात्वातजः पृथगधीतः। तस्य पाक्षिकं लङ्घन-

चराश्रये लङ्घनं लङ्घनीयोक्तमिति वातज-
स्य तु यत्र नेच्छति लङ्घनं तत्र भिन्नमेव चिकित्सां ब्रूते

वातजे श्रमजे चैव पुराणे क्षतजे ज्वरे।
लङ्घनं न हितं तस्मात् शमनैस्तानुपाचरेत्।

तन्त्रान्तरं हि वचनेन स पच्यतेति-
तश्रृताम्बुपानां च सामे वातेऽपि लङ्घनम्।

कुर्यादिवामपत्त्यर्थं युक्त्या न तु यथा कफे।
पित्ते वातौ द्रवौ दोषौ क्षमेते लङ्घनं महत्।

आमक्षयादूर्ध्वमपि वायु-
पित्तस्य पक्षेऽपि लङ्घनं नेच्छन्ति। कृतापोद्धारस्य पुनः
प्रसवात्केरेतच्च विस्तरेण प्रस्तावागतमेव। निर्लोठयि-
व्यामः। लङ्घनफलोद्भावनं, लङ्घनेन क्षयं नीत इत्यादि।

परिपाकाद्वा कर्तव्यम्। यथाद्यः पक्षस्तदा बहुवि-
शेतामुपक्रमाणामानर्थक्यमुत्तरो महत्यामेच्च केवलपरि-

हास्यैव सम्पद्यते । अत आह— प्राणाविरोधिना चैनं लङ्घनं .... मारोग्यं तदर्थोयं क्रियाक्रमः । तत्रान्तरमप्ययमुमर्थं प्रदर्शयति - यस्माद् बलं तत्र क्रिया प्रवृत्तिस्तस्मात् बलमेव प्रधानमधिकरणानामिति । ननु च ज्वरे लङ्घनमेव .... क्षयं नीत इत्यादि । पुनर्लंघनाभिधानं । किं लंघनस्वेदनं काल इत्याद्यत्र ब्रूमो विमानस्थाने पाचनमग्र्यमुपादिष्टम् । ज्वरोह्यामाशयसमुत्थः प्रायशो भेषजानि चामाशयसमुत्थानां .... प्रधानलङ्घनमेवावोचत् । अनयोर्लंघनपाचनयो र्भेदोपतर्पणं अपि च त्रिविधं लंघनं पाचनदोषावसेचनं तेन स्याद्विमर्शो विमानेषूपादिष्टात्पाचन .... इत्यत इदमादले लंघनस्य पावनत्वख्यात्यर्थं लंघनमुभयार्थं कार्यं तर्पणंच पाचनंच तन्न पूर्वोत्तरव्याघाताशङ्का । यद्येवमिदमेवाऽस्तु किमन्येन ज्वरे लङ्घन .... क्तिः ख्यापिता । लङ्घनेन क्षयं नीत इत्यादिनाने-

त्यनूर्ध्वग बध्यः ऊर्ध्वगे वमनमेव, यतो विहि-
तवान् कफप्रध्यानानुत्कृष्टान् दोषानामाशयस्थितान् इत्या-
दि' तस्यामवस्थायां यवागूप्राप्तिरेव नास्ति, तस्मात्
सर्वत्र प्रतिषेध्यः, यथाह— कफपित्ते विशुद्धेऽल्पे मद्यपे वा
त दिक्रमं कुर्यात था विष्यं दयेतुमि-
ति' यथा मद्यप इति, मद्यहेतुकस्य मद्यनित्यस्य मदा-
त्ययस्य ग्रहणमेवं कफपित्तशब्देन सर्वकफपित्ताधि-
कग्रहणमिति संशोध्यं प्रत्येतादिति चेन्न, नहि संशोध्य-
प्रतिविशे ग्वातस्मात् कफपित्ताधिक
ग्रहणेन प्रकृतिग्रहणमनूर्ध्वग्रहणसिद्धं न च कफे पि-
त्ते चाऽनधिके यवागूप्रतिषेध्यः, कुतस्तन्त्रान्तरवचनात्
कफजेऽपि यदा क्षीणो लङ्घनातिक्रमात् कफ स्तु
तत्र पित्तेऽप्ययं [कफपित्तघ्नभैषज्यसंस्कृतां तदाचरेत्'
पेयां पित्तकफोत्थेऽपि नलेवोदिक्रयो स्तयोर्नद्य एव
मदार्त्तौ च मद्यनित्ये च, नैवाहि शस्ताया वागव इत्यादि-
हारीतस्त्वाह —पांसुपाने त्यतिकर्द्दमं तथा श्ले-

कन्चतुर्थकविपर्ययज्वराणामन्यतमं दोष - - स्तम्भ-
कारि स्तम्भनशीलं वा स्तम्भि तद्भावः स्तम्भित्वं । तस्मा-
~~तरुण~~त्तरुणेज्वर इति । ननु कल्पनाकषायस्यापि मधुरति-
क्तादेः स्तम्भनात्मकत्वं कुतः आचार्यकाः-

स्वादुतिक्तं कषायं वा स्तम्भनं सर्व - ।

वर्ज्याः कषायं

लवणस्य सत्यपि पाचनत्वे ज्वरे यौगिकत्वं नास्त्येवं सर्वक-
षायप्रतिषेधो माभूदित्यत आह- न हि कल्पनमुद्दिश्य
कषायः प्रतिषिध्य - नेष्यते ।
इतरस्तु संज्ञित इष्यत एव । तस्य विनियोगात् शृतशीत-
तिक्तकैर्मुस्तादिभिस्तच्च निरूप्यमाणं तेष्वेव पञ्चस्वन्तर्भव-
स्तम्भि न भवत्येव

कषायस्तम्भनः शीतः सोभया यामतोऽन्यथा ।

साञ्चावस्थायां विशिष्टायां विनियुक्ता त्रिफलां त्रायमाणां
वा पयसा ज्वरितः पिबेत् । न चामावस्थायां पयसः प्रयोगः ।
तथापि - येत् । एतस्यापि नामावस्थायां प्रयोगप्राप्ति-

पूर्विकाहि प्रतिषेध्या भवन्ति, आशंकाभावात् कस्मात् प्रति-
षिध्यत इत्येवं चोदयन्ति, अन्य आषाढवर्मप्रभृतयो
व्याख्यान प्रियङ्ग्वनन्ताम्बष्ठकीत्यादि।
सार्वरोगिकोऽग्निर्वापणः पित्तहरस्तस्य कस्माद्भूत प्राप्तिस्तो
निषिध्यत इत्येतदपि यत्किञ्चित्तस्मात् स्वादुतिक्तक-
षायाणां स्तम्भनत्वमुक्तम्, माधुतिक्त
तरकाले पाच्ये प्रतिषेध्य इति मुख्यं स्तम्भ-
नत्वं कषायस्यैव विनियोजयन्ति शुक्रवानित्यदोषः।
ननु चोक्तम् :- भोजयेत्तनुना मुद्गयूषेण जाङ्गलानां
वापि च दर्शयन्नाह-
यूषैरम्लैरनम्लैर्वा जाङ्गलैर्वा रसैर्हितैः।
दशाहं यावदश्नीयाल्लङ्घनं ज्वरशान्तये। इति।
व्यवस्थितविकल्पोऽयम्।
अम्लैर्वायौ कफे ननु वितथा अम्लस्य
स्निग्धत्वादुक्तं चाम्लो रस उष्णः स्निग्धो लघुश्चेति, उच्यते-
रूक्षाणां वृक्षाम्लादीनां डाडिमादीनां चातपस्नेहानां सम्भ-

वात्तेषां संस्कारार्थमुपचरणाददोषः, आङ्का - - -
वातप्रकृतेर्दुर्बलस्य काले च वात्तिके, कृशस्य वा
कीदृशैरन्नैः कस्माद्यच्चोष्णं लघुदीपनं च तदामपाक्लेश-
कं ज्वरश्चामाशयसमुत्थः, कियन्तं कालमित्याह — दशाहं
यावल्लघ्व - शस्ता: पुरा-
णाद्य इत्यादि, एवमपि कुर्वतो यदि ज्वरानुवृत्तिः स्यात् त-
दा किं कुर्यादित ऊर्ध्वं कफे मन्दे वातपित्तोत्तरे ज्वरे परिपक्वेषु
दोषेषु सर्पिष्पानं यथामृतं सर्पिषोऽभ्यङ्ग -
यपानममृतप्रख्यं नियुक्तवानिति, ननु च ल-
ङ्घनादिभिः कषायपानान्तैः काले न च नैराम्यस्य संवृत्त-
त्वात् कस्माद्दशाहोर्ध्वं सर्पिष्पानपरिपक्वेषु दोषेषु सर्पि-
ष्पानं यथामृतं स्यात् पि तान्नि-
वारणाय पानममृतप्रख्यं नियुक्तवानिति, ननु च लङ्घना-
दिभिः कषायपानान्तैः काले न च नैराम्यस्य संवृत्तत्वात्
कस्माद्दशाहोर्ध्वं सर्पिष्पानमुच्यतेऽत्र न केवल
- पिकस्यापि, नेष्यते यस्य तु श्लेष्मप्र-

कृते श्लेष्माधिको ज्वरो न च लङ्घितस्तस्य कर्त्तव्यं निर्दि-
दिक्षुराह— निर्दिशाहमपि ज्ञात्वा कफोत्तरलङ्घितं न सर्पिः
पाययेत्। यो बुध्यते अवस्थां सः कषा-
यैस्तमुपाचरेत्। यावल्लघुत्वं सञ्जातमित्यर्थ। किन्तस्य भो-
जनमाह— अशनं दद्यान्मांसरसेन च बलकृच्च तदशनं
मांसरसेन बल याति। अथ क्षीरावस्थामाह-

दाहतृष्णापरीतस्य वातपित्तोत्तरज्वरम्।

तत्प्रधानं पयसा जयेत् बन्धमलं वा प्रच्युतमलं वा नि-
रामयो बन्धदोषं तस्य प्रवृत्त्यर्थं कं प्रव-
र्त्तन्ते मलास्तस्य सम्यक्प्रवृत्त्यर्थं पयो वितरणीयम्। ननु
वातपित्तज्वरी बन्धमलो वा स्यात्। प्रवृत्तमलोपानतृती-
यापराग निन्ति कस्मात् बन्धप्रच्युतविशेषणमुच्यते।
अबद्धप्रच्युते दोष - याहि द्वयमपि वि-
बद्धं प्रवृत्तिंच शमयति - यथा हरीतकी कुष्ठं गुल्ममुदा-
वर्त्तमतीसारमरोचकं चेति। विरेचनावसरायाह — क्रिया-
भिराभिर्लङ्घनादिकाभिः यदि प्रशमं न प्रयाति ज्वरं अ-

क्षीणबलस्य ... रामस्येत्यनुवर्त्तते।

विरेचनैरिति। बहव ... कुर्वन्नेतत् ज्ञापयति - यद्य-
स्मै यौगिकमिहोक्तं कल्पोक्तं च तत्तस्मै विदध्यात्। विरेच-
नं यदि पुनर्ज्वरक्षीणः स्यात्। वमनविरेचना।

तस्य किं कर्तव्यमित्यत आह - ज्वरक्षीणाय न हितं
वमनं न विरेचनं। कामं तु पयसा तस्य निरूहैर्वा हरे-
न्मलात्। निरूहस्य फलावधारणायाह - निरूहो बलमग्नि
च विज्वरत्वं मुदा रुचिं। कस्यामस्य ... त्रावहेत।
न केवलं विरेचनं पित्तहरमपि तु। कफहरमप्यत आह -
पित्तं वा केवलं कफपित्तं वा हरेत्। क्वाप्यवस्थितं शाखा-
भ्यः पित्ताशयमागतं प्राप्तं अधःपतनधर्मिशि -
वमनं कफपित्तस्य आमाशयाधोऽव्यवस्थितं कफ-
पित्तं हरेत्। स्रंसनमिति छेदः॥ त्रीन्मलान्वस्तिं निरूह
इति। द्वौ त्रीन् दोषान् पक्वाशयस्थितान् हरेत्। इत्युपस्कारः।
ननु पित्त ... वातस्थानं कुतस्तत्र कफपित्ते-
न सर्वशरीरचरास्तु वातपित्तश्लेष्माणः प्रकुपिताः सर्वत्र

कार्यदर्शनादनुपासनावस्थाप्रदर्शनं-ज्वरे पुराणे संक्षी-
णे कफपित्ते · · · अग्निदार्ढ्ये सञ्जाते रूक्षब-
न्धपुरीषाय प्रदद्यादनुपासनं । नावनावस्थाप्रदर्शनं-
गौरवे शिरसः शूले च शिरसो विबन्धेष्विन्द्रियेषु च ।
कः पुनरिन्द्रिय · · · · · वृत्तिः किं सर्वदाऽनेने-
त्याह- जीर्णज्वरे किं तत्करोति । रुचिं यतोऽतो दद्यान्मूर्ध-
विरेचनं । उत्कमन्तःपरिमार्जनं । बहिःपरिमार्जनमाचष्टे-
अभ्यङ्गांश्च प्रदेहांश्च सस्नेहादितिच्छेदः · ·

ताचार्यः-

प्रदेहस्तूष्णशीतो वा बहलो मुहुर्मुहुरविशोषी च ।
सावगाहनात् प्रदेहान् जीर्णज्वरे दद्यात् कीदृशान् ।
शीतोष्णवीर्यद्रव्यकृतं द्रव्यशब्दलोपोऽत्र दद्यात् कथं
विभज्य क · · तद्द्रव्यक · · णोरु-
ष्णद्रव्यकृतान् । अथवा शीतोष्णसमुत्थान् ज्वरान् विभ-
ज्याभ्यङ्गादीन् प्रदद्यात् । यथा शीतेनोष्णकृतान् रोगा-
ञ्छमयन्ति । भिषग्विद इत्यादि । वक्ष्यति च । अभ्यङ्गांश्च

षमणी सन्दुष्टे यवागूः श्लेष्मवर्धनी सन्दुष्ट उत्क्लिष्टेनेष्य-
ते । अल्प इष्यत इति । यदि चोर्ध्वगते रक्तपित्ते चेति मा-
ठो न स्यात् । ततस्तज्ज्वरे यवागूप्रतिषेधो न स्यात् । ऊ-
र्ध्वगे रक्त : विहितो तर्पणस्य तत्रानुज्ञानादूर्ध्वगे तर्प-
णं पूर्वं पेयां पूर्वमेध्यागम इति विधिरयं न प्रतिषेधः ।
तदभावात् तस्मिन् सति यो ज्वरस्तदपेक्षया ऽनुज्ञा स्या-
द्यथा : तमन्यतर्पणादिविधिरुक्तः । स्वादुशीतमृदु
स्निग्धमन्नपानं तदाहितमित्यादि । लवणाम्लकटूष्णानि
व्यायामं चात्र वर्जयेदिति । न च ग्रीष्मे पेयादिप्रतिषेधो
न च मदात्यय : निषेधो नास्तीत्यनुबन्धोपचारणा-
र्थं पेया भविष्यति । तद्यथा -

कफानुबन्धे पवने कुर्याद्वातकफापहाः ।

पित्तानुबन्धयोर्वापि कुर्यात् पित्तविनाशनीम् ।

इति । ज्वर पेया प्राप्तिर्मा ऽभूदित्यतोऽध्येयमूर्ध्व-
गे रक्तपित्त इति । तत्र किं विधेयमिति तत्र तर्पणबन्धोपा-
चरणार्थं पेयों भविष्यति । तद्यथा —

कफानुबन्धे पवने कुर्याद्वातकफापहाम् ।

देवाग्रे प्रदेयं लाजसक्तुभिः ज्वरापहैः फलरसै-
र्युक्तं। समधुशर्करमिति। कानि पुनस्तानि ज्वरापहा-
नि फलानि येषां रसै र्युज्यते द्राक्षाडाडिमखर्जूरपि-
कर्तव्यम्। तर्पणम्। ज्वरनाशनमिति। त-
तः सामबला जयेज्जीर्णतर्पणं तर्पणस्थं भोज-
येत्। यथा सात्म्यं तनुना। मुद्गयूषेणेत्यादि। इदानीं लङ्घ-
नाद्यनु मानन्तरदोषप सन्तत्वञ्चाधिकृत्य सा-
मता निकामता च प्रदर्शितप्रायशः यथाह-ज्वरो विसर्गी
बलवानिति। तस्य निष्प्रतिद्वन्द्वित्वादितरेषां च सप्रतिप-
क्षत्वादल्पदोषबलत्वं तस्याविसर्गिणः सन्ततस्यातिमात्र
दे तम्यविशेषव्यवस्थया। किञ्चित् पाकः पाको वा
यत्रापाकस्तत्र पाचनमितरत्र शमनमित्यत आह- पाच-
नं शमनीयं वा कषायं पाययेत्तत्र पच्यते ऽनेनेति पाच-
नं अग्निः पचति जयति तत्पाचनं पक्वे ऽप्यामे य-
दि ज्वरानुवृत्तिः स्यात् तदा शमनं व्यवस्थितविकल्पश्चायं

यच्चान्यैरुच्यते श्लेष्मपित्तावजयनं प्रति यथासंख्यं
पाचनशमनीययोः ·· पित्तस्य कुतः तस्याग्निसह-
शत्वादत्यन्तेद्धस्य तस्य निर्वापणमग्निसधर्मित्वात्।
पित्तस्येति। तन्न सर्वेषामेव दोषाणां पाचनत्वात् पाच-
नं द्रव्यविशेषो नाम भव - · वज्याय: कियतार्थका-
लेन ज्वरितं पाययेत। अत आह- रूक्षान्नप्रतिभोजितं
षडहेति। इति किं पेयादेरुत ज्वरस्येत्युच्यते चरकाचा-
र्यस्य पेया षडहोभि · हः कुतः पचन · [वमितं ल-
ङ्घितं काले यवागूभिरुपाचरेत्। यावत् ज्वरमृदूभावात्
षडहं वा विचक्षणः। इति। एतदुक्तं भवति- पक्वलक्षणेज्व-
रमृदुत्वं लिङ्गं दर्शितम् क्षुत्क्षामलालघुत्वं च गात्राणां
-· संभव · द्वे षडहं वा। अत एव विचक्षणग्रह-
णं करोति। यो हि विद्वान् स एव दोषबलाबलज्ञः प्रविभागं
शक्नोति कर्तुमन्यथा पाचनकाले शमनं ददच्छमनकाले
वा पाचनमनर्थे नातु - · · ग्येण वा गरीयान् ··
यमर्थ इति। भूयश्चोक्तानुक्तविषयावधारणार्थयोक्तवान्।

दिनानुरौषध्यव्याधिजीर्णलिङ्गत्वपेक्षणमित्याद्युक्त्वाऽह –

ज्वरे पेयाः कषायाश्च सर्पिः क्षीरं विरेचनम्।

षडहे षडहे यस्य तमित्यस्य

व्याधेरयं स्वभावो येनेयता क्रमेण लङ्घनादिना पेयाद्यन्ते-

न कषायपानावस्था सम्भवति। अकारप्रश्लेषश्च तत्र द्रष्टव्यः।

षडहे अषडहेऽपि देयं इति कुतः। येनात्रैवोक्तयम् विधि-

मृदूक्तावात् षडहं वेति द्वयं विद्यते। सुश्रुताचार्यस्यापि

नैव ज्वरषडहोऽभिप्रेतो यत आह –

आनद्धस्तिमितैर्दोषैर्यावत् कालं तु मानवः।

तावत् कालं तु नाश्नीयात् ततो लघ्वन्नमाचरेत्॥

हिता पेया यथास्वं पाचनैः कृता।

लङ्घनाम्बुयवागूभिर्यदा दोषो न पच्यते॥

तदा तं मुखवैरस्यतृष्णारोचकनाशनैः।

कषायैः पाचनैर्हृद्यैः ज्वरघ्नैस्तैः।

पाचनीयविषयोऽयम्।

संशमनीयविषयश्च। मृदौ ज्वौ लघ्वौ देहे प्रचलेषु मलेषु

च पक्वदोषं विजानीयात्। यदायं तदौषधमिति। तथा दो-
षप्रकृतिवैकृत्य   सप्तरात्रात्परं केचिन्मन्यन्ते देयमौ-
षधम्। दशरात्रात्परं केचित् पातव्यमिति निश्चयः।

पैत्तिके वा ज्वरे देयमल्पकाले समुत्थिते।

तस्मात्संशमनीय कालोऽयमिति नि   नराम्ये सतिपा-
चनानर्थक्यं पाक्ये सति पाचनं प्रयुज्यते। अन्वर्थश्चायं
पचन्तमपाचयतीति। तस्माच्छमनीयविषये पैत्तं दोत्क्लि-
रामदोषस्य भैषज्यं भूयो ज्वलयति ज्वरं। पाचनीयं तु
लङ्घनादिभिर   पाचनं किं पाचयेत्। आचार्य-
हारीतस्यापि नैव ज्वरषडहोऽभिप्रेतः। कुतो यस्माल्लङ्घना-
वधिमुन्चिवान्। लंघनं लङ्घनीयानां कुर्याद्दोषानुरूपतः।
त्रिरात्रमेक   त्रिरात्रमुक्ते   रात्रं
ब्रुवद्वक्त्यत्यासादेतत् ज्ञापयति। दोषापेक्षया बहून्यपि
लङ्घनान्याचष्टे - नहि प्रतीतिबाधा शक्यते कर्तुं तथा द-
र्शनात् आग   वान्। षड्रात्रादेः कुतो ज्वरषड-
हप्राप्तिरितश्च नज्वरषडहः। यस्मात् लङ्घनोष्णोदकमुस्ता-

विस्तृत जलपानपेयानामनन्तरमाह—

एताः क्रियाः प्रयुञ्जीत षड्रात्रं सप्तमेऽहनि।

पिबेत्कषायसंयोगात् ज्वर

आचार्यस्यापि नैव ज्वरषडहोऽभिप्रेतः कुतः यत आह—

आमाशयोत्क्लेशभवो भूयिष्ठ ज्वर उच्यते।

तस्मादभिनवाः सर्वे लङ्घनीयाः ज्वराः स्मृताः।

लघ्वन्नप्रतिसम्भुक्ते काये दोषे मले गते।

कुर्यात् भैषज्यानि चिकित्सकः। इति।

अस्यायमभिप्रायः। लङ्घनोत्तरकालं पेयादिसम्भुक्ते देहे दोषमले गते लाघवं दर्शयति च न तादृश एव पाचनं पाययितव्यम्। किन्तु लघूभूते देहे स्यात्तस्याविशिष्टस्य पाचनार्थं पाचनं पाययेतान्यथा पाचनस्य पाचनत्वमेव हीयेत। भूयोऽपि पठति। तीव्रज्वरपरीतस्य दोषोत्क्लिष्टस्य देहिनः। अपच्यमानं भैषज्यं अ-त्रापि भैषज्यमिति ब्रुवता भवता न कषायकषायस्य। किं तर्हि सर्वस्य सामान्येन पाचनस्य शमनस्य वा प्रतिषे-

थः कुतो भवति एतदुक्तं भवति अनवस्थितत्वाल्लङ्घनस्य पेयायाश्च स्व अनियतत्वादत एवाचार्येण लङ्घनस्यावधिर्न कृतः प्राणाविरोधिना चैनं लङ्घनेनोपपादयेदित्यलं ध्यवज्र्यानीं तावल्लङ्घनं यावल्लङ्घितलक्षणानि ततो यवाग्वोपचरणीयम् यो द्वित्रैरहोभिर्नोचेत्तदा षडहं प्रतीक्ष्य ततः पक्वापक्वादि ङ्गान्यवधार्य पाचनं शमनीयं वा वार्यमत एव विचक्षणग्रहणमकारि शास्त्रकारेण सुश्रुतेनाप्युक्तम्

अचिरज्वरितस्यापि देयं स्याद्दोषप

लङ्घितं तस्माद्वमितं वा ज्वरार्दितः तत्सात्म्यत्वादतस्तावदादौ ज्वरमुपक्रमेत् यथादोषं यवागूभिः षडहं यावदाचरेत्

श्लेष्मस्थानगते पित्ते ग्रीष्मे चोल्बणयोस्तयोः

पे

ज्वरे पेयान्न शंसन्ति तस्यादौ तर्पणं हितम्।

तद्दोषशमनं तृष्णा श्रमच्छर्दिज्वरापहम्।

जीर्णे तु तर्पणेऽश्नीयाल्लघुयूषरसौदनम् । इति ।
इति षड्रात्रिकः प्रोक्तो नवज्वरहरो विधिः ।
ततः परं प . . . कषायं ज्वरितो लघु ।
यूषरसाशन इत्यादि । तस्माल्लङ्घनषडहो नवज्वरषड-
ह इति स्थितं । नवज्वरे दिवास्वप्नस्नानाभ्यङ्गान्नमैथुनम् ।
कोपप्रवातव्यायामकषायांश्चा
कषाय इति । तद्दोषाभिधित्सयाऽह-
स्तभ्यन्तेन विपच्यन्ते कुर्वते विषमज्वरम् ।
दोषाबद्धाः कषायेण स्तम्भित्वात् तरुणे ज्वरम् । इति ।
स्तभ्यन्त इत्यप्रचलितधर्मा . . . कोष्ठमनापन्ना
न पच्यन्त एव । लभ्यत तत किमुच्यते । न विपच्यन्त इत्यु-
च्यते । उत्तरकालमपि दुःखेन पच्यन्ते न केवलं तदाले । हारी-
तस्त्वमुमेवार्थं ज्ञापयति-
. . . णे ज्वरे ।
कषायेणाकुलीभूता दोषा जेतुं सुदुस्तराः ।
किं कुर्वन्त्यत आह - कुर्वते विषमज्वरम् । दुःसाध्यमथवा तृती-

प्रदेहांश्च परिषेकांश्च कार - - - - - ष्णं विभज्य द्वि -
रमिति। धूपनाञ्जनयोगैश्च यान्ति जीर्णज्वराः शमम् ॥

तन्मात्रशेषा येषांच भवत्यागन्तुरन्वयः।

तदुपक्रमसाध्यत्वात्तन्मात्रशेषा इत्यर्थः। अन्ये तु पठ -
न्ति। लङ्मात्रशेष इति। एतदुक्तं भवति - य एवं जीर्ण -
त्वा - - - - एव धूपनाञ्जनयोगैः शमं यान्ति न
केवलं ते येषां चागन्तुरन्वयो भूतादिरनुबन्धं सद्भूति -
र्वा इति। क्रियाक्रमसिद्धो ज्वरघ्नः सम्प्रकाशितः। इति
शब्दः समाप्त्यर्थः। नास्त्यन्यः क्रियाणां भेषजानामानुपू -
र्व्य - - - तः ज्वरघ्न इति। एतावति क्रियाज्वरस्य लं -
घनादारभ्य यावदञ्जनं सिद्ध इत्यव्यभिचारी येषांचे -
यमानुपूर्वीक्रमः - वमनयवागूभोजनकषायसर्पिःक्षीरवि -
रेचननिरूहानुवासनशिरोविरेच - - परिषेचनावगाह
धूपनाञ्जनान्तः। तेषां द्रव्याणि यैर्वमनादयः सम्पद्यन्ते
तानि शृणुवेति - रक्तशाल्यादयः शस्ताः पुराणाः षष्टिकैः सह।
अन्ये तु पठन्ति - शालयः षष्टिकैः सह ते पौनरुक्त्यमाशं -

पल्लवा गृह्यन्ते । तद्वदिति । पूर्वापि निर्दिशि

प्रनिर्दिष्ट इत्ययमपरो योगः. दुरालभा पित्तश्लेष्मो-

पशोषणानामिति विच्छिद्य पाठेनैषा शीतकषायत्व-

मुत्तरेषां त्रिफलां त्रायमाणां

दोषोज्वरितं कषायं सगुडं पिबेत् । विबन्धे सति पित्त-

श्लेष्महांत्वेष कषायोह्यानुलोमिक इति फलावधारणं,

त्रिवृता शर्करायुक्तः स एव पित्तश्ले-

ष्मज्वरापहः इति । काश्मीरसैन्धवभेषज्याशय्यादि.

बृहत्यादियोगौ पठतोऽस्मिन्नुपदेशे तौ चानार्षौ स्मर-

न्ति । वृद्धवैद्याः सन्ति पातक सति

कषायाश्च यवाग्वाश्च पिपासाज्वरनाशनाः ।

निर्दिष्टा भेषजाध्याये भिषक् तानपि योजयेत् ।

कः पुनरत्र भेषजाध्यायः, अद्य चतुष्क इति ब्रूमः. कुतः

आचार्य प्रव- चतुष्कद्वयमध्येत-

दध्यायद्वयमुच्यते । इदं चाऽपरं वचो संख्येयत्वं पुन-

र्यथा महति रोगाध्याये एव -णसमुत्थान.दीनामपरि-

संख्येयत्वं

चतुष्टयं महारोगा

यवागूषु तानपि योजयेत् इति अध्यायग्रहणं न गृही

तवान् आद्यं चतुष्वं भेषजाध्यायशब्देनाह त

हराण्युक्तानि कृष्णानि

ग्रहणानि चान्ये तु सत - - स्यायशब्देन ब्रुवते त

स्मिन्नर्थे इत्यध्यायेषु ज्वरश्रुतिकषाये -

न्तरं कोऽभिसम्बन्धो लङ्घनैः स्वेदैरित्यादेः

श्लोकद्वयस्योच्यते निदाने चिकित्साबीजप्रस्तावा

त् उक्तं - जीर्णज्वरेषु सर्वे

पयास्वौषधासिद्धस्य सर्पिर्हि स्नेहाद्वातं संस्कारा-

त् कफं शैत्यात्पित्तमूष्माणं चोपशमयति इत्याद्यस्मि-

ज्वरे परिपक्वेषु दोषेषु सर्पिष्पानं यथामृतमित्यस्य

सूत्रस्य व्याकरणाय सप्रपञ्चहेतूपदर्शनेन विशि -

लङ्घनैः स्वेदैः कषायैर्लघुभो-

जनैरूक्षस्य येन शाम्यन्ति एतदुक्तं भवति - लङ्घना-

दिभिर्व -

पाद्या ननु चल -

च लङ्घनादेः पाचनकर्माम्नातमहेतुकस्य रूक्षत्व-
स्य कुतः प्राप्तिः, उच्यते- आचार्यक -

नारौक्ष्यमादध्यातिनाहेतुकं रूक्षणं तस्य रू-
क्षितस्य तस्मान्न शाम्यत्युक्तं च -

लङ्घनेन क्षयं नीते दोषं - - /

म्यति, नस्त इत्यनन्तरश्लोकाख्यात विशिष्टदोष
सन्निवेशाः तेषां सर्पिर्विषजगाविजितं भेषजमित्यर्थः,
तस्मात्सर्पिर्विषगवि - - - वर्जनमर्था-
त्स्थापितं भवत्यप्रत्यनीकत्वात् तेषां स्वतन्त्रपरतन्त्रेषु
अनियुक्तत्वान्ननु च शरीरगुणानां समवायिन - . .

. - यो पृथग्भावो भूम्यादीनां गुणैर्मतम्,
सन्निधौ यत्र हि द्रव्यं न तत्राभिधीयते परिणामित्यत्व
मित्यप्वी च - . - रेष्वन्येषु चर-
केषु वाय्योरिदमात्मरूपमपरिणामिकर्माणं च स्वलक्षणं
यदुपलभ्यते तदवयवं वापि मुक्तसन्देह - . -

. . गतिरदृत्तत्वं चेति, एवं पित्तश्लेष्मणोरपि यो-

ज्यम् । एवं च सति यो भावो यत्स्वभावः स तत्स्वभाव
एव रूक्षस्निग्धादि वा वैय
र्थ्यस्योदवस्थितस्वभावत्वात् शरीरे रौक्ष्यानुपपत्तिर्गु
णोत्कर्षापेक्षं चेद्यः शरीरे रूक्षो गुणस्तस्योत्कर्षावि
शो रूक्षं प्रायेणापि
नवं गुरु। तच्च नापेक्षितस्य परमार्थतोभावात् यस्या
पकर्षो रूक्षस्य स्निग्धस्य वा तस्य पूर्वमपि पश्चादपि
तावस्वास्थ्य योजकं नुतः अनु
क्ते युक्त्यभावाच्च । एतावदेव वक्तुं युज्यन्ते । कम्पनादयः
शक्ताः । एकैकश्येन सामस्त्येन वा शमायन्ते सत्यरौक्ष्ये
वा स पामपूर्वकर्मतायां सर्पिष्पान
व्यपेक्षाः शमयन्ति नान्यथा । तस्माद्यत्किञ्चित् एतद
च्चोक्तं अपरिणामित्वात् शरीरकौक्ष्यस्यानुपपत्तिरवो
पुनरात्मादिवत् कूटस्थनित्यत्वमरूक्षव पुनरपूर्वोत्पाद
एव कालरसवचसश्या पूर्वोत्पन्नस्वभावेषु द्रव्येषु प्रति
कालमन्यो पूर्वोत्पन्नस्व

भावानवस्थानं द्रव्याभ्युपदेशवैयर्थ्यं वा परिणामित्वं कार्यवैयर्थ्यं वा। अन्योत्पत्ते विरोधिकारणात्

दिभिः शरीरस्रौ क्षयं उक्त उत्पत्तौ च

कारणापेक्षितत्वमुच्यते मिष्यते विनाशे नेष्यते। एतच्च चिकित्साप्राभृतीये शास्त्रस्य च कर्ता विस्तरे प्रतिपादितं। ननु यते। नित्यगस्यैव कारस्यात्यय कारणमित्यादि, न च चिकित्सावैयर्थ्यं। विरोधिकारणासामग्र्या अपूर्वस्वास्थ्य प्रादुर्भावि स्तिक्तकषायकटुकांश्च पानाय प्रत्युतविहित एव पूर्वरसरूक्षादिप्रादुर्भावश्च तस्याशितीये तत्र रविर्भाविरादहानो जगत्स्नेहं वायवश्च तीव्ररूक्षाश्चोप दयन्तो रूक्षान् रसांस्तिक्तकषायकटुकांश्चाभिवर्धयन्त इत्येवमादि गुणोत्कर्षापकर्षापेक्षोपचाराद्वा। अथवा लङ्घनादिभिर्यो रूक्षो गुणस्तस्यो नत्व पारमार्थिकदोषाभ्यागमः। यच्चोक्तम्- रूक्षस्य ज्वरान् -

पशमनवचनमयुक्तमत्रोच्यते, युक्तं तनुवर्तनिस्वभावा-
द्यथा द ज्वरविशेषहेतुत्वात् य-
थोक्तकौक्ष्येणैकेन चाप्येको ज्वरः समुपजायते रूक्ष-
स्यातितरमग्निन्धनत्वं यथा दर्वी - -
- र्हि शुष्कं कक्षमिवानलं, अग्नेश्च ज्वरसन्ता-
पस्वात्कक्षण्यात्तस्य रूक्षेणाभिवृद्धिर्भवति यतो य-
तोऽतः सर्पिभिः भिषक्जितं तथाचो -
एवमाशङ्कनीयम् सत्यपि शीते ग्निवृ-
द्धिर्दृष्टा, बहिः शरीरे चाग्ने हेमेव परं विद्यादुर्बलान-
लदीपनमित्याद्याश्रयादि विशेषणद्रव्याणां कार्यवि-
देशशरीरसात्म्यां वाप्यपथ्यमपि व्या-
धिप्रशमकं भवति तथा मात्रा कालक्रियाभूमि देवदोष-
गुणान्तरं प्राप्य तद्धि दृश्यन्ते के ते भा -
यवागूंसमध्वृच्छिष्टां घृतं वा क्षुधितः पिबेदित्ये-
वमघृतमप्राशमनं, किंच रूक्षस्यानिलादुर्बलता भ-
वति तस्मात् ज्वरानुवृत्तिर्भवति यथा ह्यापि -

श्लेष्माणि निर्जितेच यद्रक्तपित्तं प्रशमं न याति तत्रानिलादनु, तत्र कार्यमित्यस्य चार्थस्य सप्रपञ्चस्य ज्वरानुवृत्ते:ऽव्यापकः श्लोकः-

रुक्षं ते. ज्वरकरमित्यादि, यच्च

- - - - सति पित्ते दाहकृत्तेजसायुक्तेनतके पृथिव्यप्तेजोवायुराकाशं ब्रह्मच्याव्यक्तमिति स्नेहमयूरवैजगतस्तेजोग्रीष्मे जस्य नश्याति शक्तौभवति, तस्याशपी स्नेहोग्नितेजसा अन्तरूष्माणि समैर्दोषैः समो मध्ये देहस्योष्माग्निसंज्ञकं, तेजोनित्य - -

बद्धोनेकवृत्तिरपि तथापि पित्ते वर्तते, कुतः ज्वरवचनात्, नहि वातादीन् प्रत्याख्याया, न्येषां ज्वरकारणकारणत्वमकार भावमप्रतिपद्यन्ते कारणत्वं तु पित्तस्यैव तेजो ज्वरकरं पित्तमित्यर्थः, किं विशिष्टं तद्रूक्षं ननु च तत्स्निग्धं सस्नेहमुष्णं तीक्ष्णं च द्रवमम्लरसं कटु - किं च पित्तस्येदमात्मरूपमपरिणामि कर्मणश्च स्वलक्षणं यदुपकल्प्यं.

तदनयवं चापि मुक्तसन्देहा पित्तविकारमेवाध्यवस्यन्ति।

कुशलो तच्च - · · विध्यं पित्तं स्नि-

ग्धं रूक्षं च यदाप्यन्तर्निषिक्तस्निग्धं यत्तैजसं तद्रूक्षं

पचनादुष्णतीक्ष्णसूक्ष्मलघुरूक्षविशदरूपगुणाब-

हुकान्याग्नेयानि त्रितत्र्च - · तं

पञ्चमहाभूतविकारसमुदायात्मकत्वात् तत्तैजसोत्कृष्टे

नाद्भिश्चैवारब्धं तस्मिन् द्रवत्वमाप्यमौष्ण्यं च तैज-

सं नह्यनुत्कृष्टं भूतं द्रव्यान्तरार

कस्माच्छीतता नारब्धा उच्यते - दृष्टाहि बाह्येनाग्नि-

नाभूक्तस्य सलिलस्योष्णता न तु द्रवत्वाभिभवोऽथ

सर्वात्मनाभिभवस्याद्द्रवत्वमेव हीयेत।

- द्रव्यारम्भकानि क्वचिच्च गुणान्तरारम्भकाण्येवं

द्रव्यारम्भेणाभिभवः शैत्यारम्भोऽभिभवः। एवं तर्हि यदि

न द्विविधं पित्तमेकत्र कस्मात्सस्नेहं प

व * रूक्षस्य येन शाम्यन्तीत्यस्य व्याख्यायाम

न्यदेव कालरसवदपूर्वमाविर्भूतं विरोधिकारणान्तर

सामग्र्याद्रौक्ष्यमामपरिपाके सत्यलपस्य स्नेह - -

· · ·यद्येवं गुरुस्निग्धोष्णाद्यभ्यासान्मा-
तरिश्वनः स्निग्धत्वादय आधीयेबलासस्य च रूक्ष-
कटुकादिभि रौक्ष्यादयः ·न चैवं तस्या -

तदुच्यते- पित्तविधर्मिसलिलानलारब्धं यदोष्ण-
स्निग्धानि समानानि कारणान्युपयुज्यन्ते ·तदा स्नेह-
गुणस्य प्रादुर्भवः यदा तु रूक्षोष्णादयो हेतवो

- - · · कुङ्कुमादि हेतुसमवधानात् अपूर्व-
रागोदयः ·न च सर्वात्मनोच्छित्तिरेकदेशबाधात्, पुनः
क्षारं यादिभिः शुक्लताप्राप्तेः· अत एव शरीरगुणानां
बाह्य - · · पजनोनारतं विरोधिहेतू-
पधानात् नह्यहेतुक उत्पातः, आचार्यश्चान्यत्राप्यमुम-
र्थं दर्शितवान्· स्निग्धोष्णमुष्णरूक्षं च रक्तपित्तस्य कारणं।
तथा स्निग्धोष्णे · - - · ष्णे न तु सम्भवते स-
र्पिः प्रशमनं परमिति, नन्वैवं ब्रुवाणो भवान् परस्परविरु-
द्धं धर्मद्वयं पित्ते मन्यन्ते ·रूक्षं स्निग्धं च, न च परस्पर-

विरुद्धयोः शी - . . . क्षणेन विरोधेनारब्धत्वं दि
तत्वादुच्यते । सुयानविज्ञो भवान् पृथग्व्यवस्थितानां
भावानां परस्परपरिहारलक्षणः सहानवस्थानलक्ष -
रूपतयाऽव्यवस्थितानां यथा शिलाज -
त्वादीनां । उक्तं चानम्लं चाकषायं च कटुपाके शिलाजतुना
त्युष्णशीतमित्यादि तथा । स्निग्धत्व -
मुष्णत्वं च नात्यर्थं स्निग्धोष्णं कटुकाः रसत्वो मधुरपाका -
श्चेति वचनादनुभवाच्च । नात्र युक्त युक्तमन्ते अभ्युपगम
वादश्चा - - ग्धं यदा ईषत्यादि · ·
· - धानादिविशिष्टमेवान्यं विरुद्धसन्निपातानु -
क्षमप्रादुर्भूतं प्रागुक्तान्यायादामपाकाच्च ; सुश्रुताचार्यो -
ऽप्याह — दोष - - - ज्वरयाति क्रोधोत्थ -
शास्त्रकारोपलम्भनं निवारितवान् , क्रोधशोकश्रमोद्भव
वाहत इति । प्रसाधितमेतद्दृक्षन्तेनः पित्तमिति · ·
त्वा देहोष्मणो बलमिति · च रूक्षतीक्ष्णमुष्णं सूक्ष्म
लघुरूक्षविशदगुणबहुलान्याग्नेयानीति वचनादेतेन

न्ति। सिद्धेऽपि रक्तशाल्यादीनां शालित्वे पुनः शालिग्र-
हणाय वक्रादिपरिहारार्थं तेऽपि शालय इत्युपचर्यन्ते।
ये तु पुराणा इति पठन्ति तेषां विस्मृतो ग्रन्थः।

शुकधान्यं शमीधान्यं प्रश ... मुतज्वरीणामिति।
यवाग्वोदनलाजार्थे ज्वरितानां ज्वरापहाः। इति।
इति ज्वरितानामिति किं। तेषामेव प्रकृतत्वादुच्यते। अ-
न्येषामपि व्याधीनां तत्साध्यानामासञ्जनार्थं परिभा-
षेयं। सर्वव्याधीनां ज्वरारव्येत्यदोषः। वाजपेय ...
वृक्षाम्लको वाम्लकलशीधावनीशृतामिति दशयवाग्वो
व्यारव्यानयन्ति। हारिश्चन्द्राः-

लाजपेया सुखजरा: पिप्पलीनां शरैः शृताः।
क्षुद्वान् बुभुक्षितः आदितः आदौ श्लेष्मण्येषा प्रथमाः।
अम्लाभिलाषिताःके ... षो वा ते द्वितीया।
सनागरा ... पाकरोति। पित्तदोषपरिहारार्थं
सृष्टविट्पैत्तिकोऽथवाऽथ शीतां मधुयुतां नागरमधुर-
पाकित्वात् पित्तेन विरुध्यते। आमपाचनार्थमिष्यत एव।

तत्सम्भूतयः सहकारित्वेन व्यवस्थितं नायम्भूय
 णाभ्यो वातादिभ्यो ज्वरः सञ्जायत इ-
त्यादि। तथा संसृष्टां सन्निपतितां पृथग्वा कुपितामत्कां
रसाख्यां धातुमन्मेत्यव तिक्तं स्थानास्सं
 ष्मणो बलं स्त्रोतांसि रुद्ध्वा संयाता केवलं देह-
मुल्बणा ज्वरयन्तीत्याशङ्काभावः। तेजसा तेन च रुक्षि-
तस्य पित्तेनैवेत्यर्थः। रूष्मातूस-
मानं तत्र क्षारपाणीयवचनमनुग्राहकमस्ति। नान्तरूष्माणं
स्वतन्त्रं परतन्त्रं वा। तथा च क्षारपाणीयम् - योज्वरो-
ष्मणा रूक्षि - नुबन्धं विषमज्वराणां बाहुल्यतम-
मापादयति। स तु स्नेहापचारणाच्छाम्यत्यग्निश्च दीप्यते।
बलाग्निवृद्धिश्च भवतीति तेन ज्वरोष्मणा रूक्ष -
 त भवेदनुबलो धातुष्वलं वमनो मारुतो ज्व-
रानुबन्धं विषमज्वराणां बाल्यतममापादयति। स तु स्नेहा-
पचारणाच्छाम्यत्यग्निश्च दीप्यते। बलाग्ना न चा - -

वयस्व-

चन्द्रपादाश्च शीता. इति. वायुभिरन्यैश्च भावैः शीतत्वं

सम्बध्नीमः. न चन्द्रकरैः, तेषां

त्वार्चित निर्धारणम्. न यस्य कस्यचिद्भावाः परे, नु -

क्ताः शीता इत्यथवा चन्द्रपादा अपि शीतत्वेन विशे -

ष्यन्ते कस्मान्नहि

शङ्का -

भावं. दाहज्वरापहा इति. किमर्थमुच्यते. तस्यैव प्रतान्त -

त्वादनुक्तेऽपि से तस्यत्युच्यते.

न्यदोषसंसृष्टे मुहुर्दाह इत्ये -

वमादि संसर्गे माभूदिति तद्वचनम्. अथोऽ[illegible]णाभि -

प्रायिणां ज्वरितानामभ्यङ्गादीन्

च्च -

संज्ञाप्रणयः कस्मान्न कृत इत्युच्यते. तुल्यकर्मकाणां एक -

त्रनिवेशितोऽन्यत्रापि रूप्यत इत्ययु च्चेन

क्षौमकं चोरकं वराङ्गं त्वदलं जातीत्रि -

कापत्रकमित्यपरे. भूतिकं कर्तृणं वृश्चीवं श्वेतपुनर्नवं. एर -

ण्ड शुक्लैरण्ड ऊरु

त्यपरे.

कण्डीरो द्विविधः. स्थलजो जलजश्च शिग्रुवत्वशाकं पूर्व -

पूर्वदेशे प्रसिद्धं मध्यदेशे शेहितपुल्पमसोभाञ्जन

स्पर्शो मद्यादीनां च-

न्दनादिभ्य इत्युच्यते 'अभिव्यञ्जककारणाभावात् स्व

स्यो हि मद्यादीनां विशेषवती शीतता

दि तदोपलभ्यत एव' मद्यादी-

नामधिक एव स्पर्शः। यथा जलाप्लुतकायानां व्यजनपव-

नानुग्रहादिति पौष्करेषु च पत्रादिषु दाहार्त्तः स

शीते धारागृहे मादीनां च

संस्पर्शानुरसहृदयेन स्पृशेदिति केदः 'स्रगादिभिश्चन्दनो-

दकवर्षिभिर्वीज्यं शीतवातकर

णाचारां प्रमदाश्चन्दनोक्षितां' इति' अत्र स्त्रीलिङ्गपुल्लिङ्ग-

योर्बहुवचने तुल्यरूपत्वात् प्रमदाग्रहणं 'प्र

क्ताः प्रिया इष्टाः। अथवा प्रच्चयम-

दां प्रमदास्तरुण्यस्ता एव दम्पती नान्याः 'अथवा प्रहृष्टाः

किं कुर्युः। सान्द्र नाक्षित्वेष-

त्वं मणिमौक्तिकभूषितत्वं च निरर्थकं स्यात् 'तथाभीष्टं अ-

स्य स्पर्शे घ्णं नेच्छन्ति सृष्टविट्त्वान्मच्चुनश्चोष्णावि-
रोध्यात् सृष्टविड्वस्य स सृष्टविट् पैत्तिकोवेत्येषा तृतीया।
पित्ते पेयां वा रक्तशालिनामिति चतुर्थी। ज्वरातिसारी
पेयामिति पञ्चमी। श्वतां विदारगन्धाद्यैरिति षष्ठी सवामिति
सप्तमी। कोष्ठे विबन्ध इत्यष्टमी। पिबेत् सबिल्वापेया-
मिति नवमी। अस्वेदस्तृषार्त्त इति दशमी। विषयाभि
देशस्तु शास्त्रस्य कर्त्रा कृत एव। अन्ये त्वेकादशव्या-
ख्यानयन्ति। वाजपेयां सुरबजरामित्येषा प्रथमः।
देकादशशेषस्तु पूर्ववत् व्याख्याक्रमम्।
पिबेत्सबिल्वां पेयां वा ज्वरे सपरिकर्तिके।
सह परिकर्तिकया वर्त्तत इति सतथा। केयं परिकर्त्तिका।
नाम। विशिष्टदेशव्यवस्थिता वातवेदनापरिकृन्तति
रोषु बाध्वा परिकर्त्तिकेति। यूषैरित्युक्ते तद्द्रव्य
निर्देशः। मुद्गान्मसूरानित्याद्यैते यूषा स्सूपाश्च कर्त्तव्यां
तत्साम्याच्चान्ये:। शाकार्थे पटोलपत्रं सफलं सहफलैः
कुलक ङ्का क्ष्किं पाठा कठिल्लको रक्तपुनर्नवः र-

सांश्चतकान्वादीनां शशान्तानां रसान् प्रदद्यात् मांससा-
त्म्यानां काले, वस्थायामीषदाम्लानम्लान्वा विचक्ष-
णो, वस्थावित् कुक्कुटादीन् वर्तकादीन्तान् नेच्छन्ति,
ष्णत्वात् तानपि मात्राविकल्पविद् दद्याल्लघ्वनेनाग्निनि-
लबरुम, यद्यधिकं भवेत् घर्माम्बु चानुपानार्थं तृषि-
ताय प्रदापयेत्]

मद्यं वा मद्यसात्म्याय यथादोषं यथाबलमित्यनार्षम्,
श्लोकमाचक्षते - व्याख्याकार - निबन्ध -
समण्डां पानार्थं सान्नं प्रभूतमद्यं वा पीत्वा वातदहः
स्वपेत्, घर्माम्बुचोष्णोदकमुच्यते, तच्चादौ विहितमि-
त्युत्तरत्र, किं पातव्यमिति, तदर्थं स्यान्नोत्तरकालमपि
प्रतिषेधनार्थो व्याचक्षते, मांसानन्तरमस्य निर्दे-
शोन्मांसानां चानुपानं मद्यमिष्यते,

मद्यं मद्योचितानां तु सर्वमांसेषु पूजितम्,
अत एव तत्सात्म्यानामिति, यथादोषं यथाबलमन्येषां उ-
ष्णोदकमेव, तथाहि - तन्त्रान्तरं वचः -

ज्वरी पिबेदनुष्णाम्बु मद्यसात्म्यस्तु यो भवेत्।
तस्मै दोषबलं दृष्ट्वा युक्त्या मद्यं विधीयते॥
गुरूष्णस्निग्धमधुरान् कषायांश्च नवज्वरे।

इत्यस्यारम्भो किं प्रयोजनम्। प्राङ्क्षिपिद्धत्वान्नवज्वरे
व्यङ्गान्नमैथुनम्।
कोपप्रपातव्यायामकषायांश्च विवर्जयेत्।

भेषजविषयोऽयमिति चेत् अन्नस्यापि त्वात् तत्र दोषोद्भवनं न कृतमत्र च दोषापत्तिः स्यात्स्यते। आहारादोषपत्त्यर्थं। ननु च दिवास्वप्नादीनामपि दोषोद्भावनं न कृतं तेषामपि कर्तव्यं स्यान्न च तेषामल्पदोष तं प्रतिपादितमेवाऽस्माभिः भेषजकषायस्य च दोषाबद्धः कषायेण स्तम्भित्वात् तरुणे ज्वर इत्यत्र दोषोद्भावनं कृतम्। न च प्रातिलोम्येन लघुशीतरूक्षकषायस्य विधानमेतत् प्र मात्रं प्रतीयते। न च कर्तव्यता प्रीयते। तस्याश्शाब्दत्वात्तस्मादारम्भभावः। अन्ये त्वैदंपर्यमस्य वर्णयन्त्याहारमन्तरा न स्थितिरनन्तरं चोक्तं कंपनेनाकिब-

ऊज्वरे यद्यपिकं ... ऽपि कुक्कुटादीन् मात्राविकल्पज्ञो-
पचारयेद्यदि पक्कावस्थामप्राप्तस्य सन्ततज्वरिणोऽनि-
लबलं स्यात्तस्य केवलमेतान्न दद्यादाहारानपि गुरू-
ण्यस्निग्धमधुरान्न दद्यादत्यन्तापथ्यकारित्वात् विरुद्धे-
च च कषायपाठस्तस्या - - हारस्यैवंविधस्य निन्दा-
तिशयं ख्याप्यते गुर्वादेराहारस्य वर्धकत्वमीरकत्वं च
न पुनर्गीतादेर्विपर्ययस्य प्राप्तिरवश्यं चाचार्यवचोऽनु-
मन्तव्यम् न चान्यागमानिकामगरीयांश्चायं दोषपाको
ज्वरिणां वै - - - - आहारविषयश्चा-
यमतोऽनन्तरमन्नपानक्रमः सिद्धो ज्वरघ्नः सम्प्रकाशितः।
पाचनं शमनीयं वा कषायं पाययेत्ततः।
तेषां - - पानायाह-
अतऊर्ध्वं कषायांस्तु ज्वरघ्नानुपदेक्ष्यति।
पाक्यं शीतकषायं वा मुस्तापर्पटकं पिबेत्।
पाक्यं क्वाथ्यं शीतकषायमनुक्वथितमेवोष्णोदके संस्थु-
च द्रव्यं यदा विपर्युषितं पीय - - के च स-

नागरं पर्पटकं मन्दाग्नौ पित्तकफप्राये स्दुरालभं
पर्पटकं दुरालभा पित्तश्लेष्मोपशोषणानामित्याम्ना-
नात् शीतप्राये किराततिक्तकं मुस्तं गडूची विश्वभे-
षजं दाहबहुले - - मिति। अन्ये व्याख्या-
नयन्ति; पञ्चाप्यमी सार्वयौगिकाः, कुतः व्याधिप्रत्य-
नीकत्वात्, यथा कुष्ठे खदिरं ग्रहण्यां तक्रं प्रमेहे हरि-
द्रेति। अन्ये तु षड्योगान् व्याख्यानयन्ति।

पाठामुशीरं सोदी - - पादान सामर्थ्यात् अन्य-
थैवं पाठः स्यात्, पाठोशीरौ दीच्यमित्यसमासकार-
णमत एव पाठायां यद्येवं किराततिक्तादिभिः प्रत्येकं
बालकस्य सम्बन्धः, कस्मान्न क्रियते, गडूच्य-
ग्या च व्यवहितत्वात् तस्मात् पाठामुशीरं वोदीच्य-
मुशीरमिति योगद्वयमगोडास्तु -

किराततिक्तकं मुस्तां गडूची विश्वभेषजम्।
पाठामुशीरं सोदीच्यमित्येक - - सप्तम इ-
त्येवं व्यवहरन्ति, तन्न येनाचार्यैरिदं पठति-

तन्वै नगिरभूनिम्ब गकूचीमुस्तकैः शतम्।
कषायं पाययेदामे पाचनज्वर नाशनम्॥

अन्ये तु - न्ति -

नागरमुस्ता - ततिक्तगकूचीक्वथितमम्बुपिबेत्।
ज्वरयुक्त इति। ज्वरघ्ना दीपनाश्चैते कषाया दोषपाचनाः।
दीपनाः अग्नेः पाचना दोषाणां तृष्णारुचि
नाशना इति फलावधारणमसारामता वेदनार्थं तरु-
णामदापगमेऽपि रसा मतानाग्निवर्तते। सातो सुश्रुता-
चार्योऽप्याह - रङ्कनां यवाग्राभिर्यदा दो
रोचकनाशनैः। कषायैः पाचनैः हृज्ज्वरघ्नैः समुपाच-
रेत् इति। कालिङ्गकादयो गकूच्यामलकान्तां पञ्चयो-
गा अर्धश्लोकसमापना यथासंख्यं उपदेशः समाना-
मिति प्रतिपत्तेः। तत्राद्यं - कलिङ्गकापटोलस्य पत्रं क-
टुकरोहिणीति। सन्तते कालिङ्गका इन्द्रयवाः पटोलं
शारिबा मुस्तं पाठाकटुक पर्लं त्रिफला मृद्वी-
कामुस्तबलसकौ मृद्वीषीका द्राक्षा, अयमन्ये लुष्कस्य

किराततिक्तकममृता चन्दनं विश्वभेषजं · चन्दनं तृती-
य कस्यायं गकूच्यकां मुस्त · · चापियथादोषं
पञ्चानामपि सन्ततादीनामिष्यते · विभज्य कषायाः
शमयन्ति पञ्च पञ्चविधं ज्वरम् 'इति' ननु पञ्चविध-
स्य चिकित्सोक्ता चतुर्थकि · · यकच-
तुर्थकियो योगद्वयमप्येकीकृत्य दद्यात् 'कुतः' दूष्यद्व
यमप्याधिष्ठायास्थिमज्जानं च यतः प्रवर्तते' किरा-
ततिक्तकममृता चन्दनं च विश्वभेषजं गकूच्यामलक
मुस्ता · · · यं धन्वयाषमूर्वा चोरस्नायु
धन्वयाषको दुरालभावचामुस्तमुशीराणि मधुकं त्रि-
फलां बलामि · · · कुतो विशोषितत्वात्
वाक्य · · ज्वरहरं नर इति' मधूकमुस्तमृद्वीका
काश्मर्याणि' परूषकं त्रायमाणां उशीराणि त्रिफलां
कटुरोहिणी ९ · · कतरस्य कुतः शीतक-
षायोपदेशात् पीत्वा निशिस्थितजन्तुज्वराच्छीघ्रं वि-
मुच्यते' जात्यामलकमुस्तानि' तद्वद्धन्वयवाषकं' जात्यां

नस्थानानां विषयाणां शब्दादीनां मनोज्ञ

यानां कमलकाकराणां मनोज्ञक-

का: शिशिराश्च सर्वा: कथा: सरक्तं शमयन्ति पित्तम् ।

किं पुनर्दशमानादिन्चन्द्रनोक्षितानां

गुल्गुकतिक्तवर्णीचोरकाहत्को मधुस्रवा

दूर्वेत्यपरे । पीलुपर्णिकास्ता भेदस्तस्य जातिद्वयं स्निग्ध-

च्छदा: धूसरपत्राश्च दन्तशठ:, वृक्षाम्ल

हिङ्गुपत्रिकाकालमालकाणमल्लिकाण-

मल्लिकावर्णा: ॐ उ स उत्पलपत्र:, कुठेक: क्षपको राजक्षप-

क:, कुहादग्ध्यरुहासमङ्गनामपरे रोहा अञ्जलिकारिका अ-

तिबलाकंकतिका रनाकुलिस-

पसुगन्धामन्ध्यगन्धनानाकुली सुपहात्तोक गोधावति श्वे-

ताश्वेतस्पन्द: अत्यन्ध्य अण्ड: कपिकच्छु: सोरवाक इत्यपरे-

ण रण्डोरुपूकबिण्डि स्थिकोग्रे

दो रसवीर्यविपाकप्रभावकृत:, एकजातीयानामपि अन्यथा

पदेशस्त्वेष्यं स्यादेतच्च। विस्तरेण दन्ती द्रवन्ती श्यामात्रिवृ-

न्प्रकृतीनां   एवंविधानां

रोगभिषग्जितीये भेषजाध्याये च परिपठितानां य-

थालाभं कषायं कारयेत् । तेन कषायेण तेन च कल्केन

सुरासौवीर-   थे इत्या-

दि । यावज्जातं सौवीरकं पिबेत् । ग्रक्षवसतुषानित्यादि

यावत् । पिबेत् जातं तुषोदकं मैरेयसुरामेदको जगकं कद्व-

पिष्टैः प्रदेहं कारयेत् ।

श्लक्ष्णशुक्लघनो लेपश्चन्दनस्यापि दाहकृत् । इति ।

वचनात् त्रयोदशविधः । स्वेद इति । स्वेद इत्येवासिद्धे त्र-

योदशस्वेदाध्याय

त्रयोदश स्वेदापरोधेऽपि पृथक् कल्पविधानमाशु

ज्वरप्रशमनस्सरव्यात्यर्थं शयनाच्छादनग्रहणं कुटीव्य-

तिरेके-   स्वेदः साग्निको निरर्थक-

श्च या कुटी साग्निका सा बलीयसी । शीते अनाग्निकातपे ए-

वं शयनाच्छादने अपि दोषवशादनेकमुखाः चिकित्सेति

देशीयं   व्यकृता इत्यर्थः । चारुरपचि-

तगात्यवातरुण्यो यौवनोष्मणा, श्लेष्महराणि च। शीत-
ज्वरं जयत्याशु संसर्गे बलयोजनात्] अस्या

श्लेष्महराणि च कथं जयन्ति तानि

संसर्गबलयोजनात्, संसर्गो वातकफयोः, अत्र नान्य-
योः, कुतो वातश्लेष्महर इति श्रुते स्वेदो हि वातश्लेष्म

दो गुरूष्ण स्नेहभ्यधिकं कुर्यात्

यद्यदा श्लेष्माणमुत्कटं तदा लघूष्णरुक्षाभ्यधिकं ननु भू-
यो भूय आशु ग्रहमेव क्रियते, न दाह-

स्यते उत्क्रमः एकधर्मकाणामेकत्रा-
प्युक्तो विधिरन्यत्रानुयाति, अथवा यथैते प्रयुक्ता द्रागि-
ति सन्निधिमात्रेणैव शीतं शमयन्ति, न तथा दाहज्वरोक्ता
विधयः जलं घनं निषिद्धम् प्राग्-
ते क्षतानिलत्यादिलङ्घनं न हितं इत्यनूद्य चिकित्सां विधत्ते
शमनैस्तानुपाचरेत्, शमनकषायैः सर्पिर्भिः मांसरसैश्चा-

सानिलजे ओदन

इत्यादि, सामानां शीतिकादीनां निरामाणां चान्येषां विद-

धदाहासामयसत्यादि सहामौत्वन्ति इति सामाके ते वाति-
का पैत्तिकाः वातपैत्तिकाः शमा अपि कफजाः
कफपित्तजाश्च निरामाः केवलं पैत्तिको न लंघ्य इति कफ-
पित्तद्वन्द्वारब्धा इति ज्ञापयति । कस्तस्योपक्रमः रक्षं
तेजोज्वरहरमित्यादि स्नेहवध्या इत्युक्तं । प्राक्प्रतिपादि-
त - न्तरा प्रदर्शितः । रसामे वातेऽपि लङ्घनं कुर्यादेवा-
मपक्वयर्थ्यं युक्त्या न तु यथा , कफे पित्ते वातौ द्वेवौ वात
क्षमेते लंघनं महत् ।

आमक्षयादूर्ध्वमपि वायुर्न सहते - ।
एवयं यच्चस्य पुक्तरूपं दशविध्याल्लङ्घनात्तादिति ज्वरा-
णामवस्थायां वमनादीनि विहितानि । कफप्रधानानुत्क्लि-
ष्टादोषान्वमनैर्हरेत् तथा पित्तं वा कफपित्तं वा

एत स्रंसनस्त्रिन्मतान् वास्ति हरेत् प-
क्वाशयस्थितान् इति । तत्र प्रधानं शब्दं कुर्वन्नीतत् ज्ञाप-
यति । अप्रधानोपेक्षया प्रधानन्यत्वं । अन्यत्रापि तत्र सद्-
भावो स्युच्यते ज्वर -

दोषजास्ततस्सन्निपातजाः वातात्पित्तात् कफाद्वानपि-
ताभ्यामित्यादि । तस्माद्द्वन्द्वाभिधानम् प्राक्
बद्ध्वा जयेदिति सम्बन्धनीयम् । कफं बुद्ध्वात आह
तरतमैः संसृष्टांस्तैस्सन्निपतितांस्तमैस्तमैरुभयान्
न विसंसृष्टान् सन्निपतितांश्च संसर्गेन च षट्ते एक-
वृद्ध्या समैः पातश्च त्रयोदशप्रकारोद्यात् वर्णैः कोत्कर्णे-
षट्स्य हीनमध्याधिकैश्च षट्समैश्चैको विकारास्ते सन्नि-
पाते त्रयोदशतांस्तमैर्बुद्ध्वा । कुतः परिभाषावशाद्
संसर्गसन्निपातं चैकं समेञ्जन्त्वा दोषान् ज्वरकारिणां किं
कुर्याद्यथोक्तैरौषधैर्जयेत् । यो विद्वान् दोषक्रमापेक्ष इति
कः समासः । किं ते क्रमौ तयोरपेक्षा यस्य स दोषक्र-
मापेक्षः । किं वा दोषस्य क्रमो दोषक्रमस्तस्मिन्नपेक्षा य-
स्येति । किं च्यातः आद्ये पक्षे । अयमर्थः- दोषापेक्ष
क्रमे संसर्गे सन्निपाते च कतरोऽन्नयोः दोषयोर्दोषाणां
वात्ययकरस्तमेवात्रावर्जयेत् । एकाधिके कृतय एव कुपित
तत्र स कुपिततमो वातमेव तावदादौ .. .. पेक्षः क्रमापे-

क्ष क्रम आनुपूर्विका । पुनरस्या ज्वरस्य जयाय यानु-
पूर्वी समाम्नाता लङ्घनादिकाच्च जनानातया दोषान्
प्रागपेक्ष्या । त एव दोषशब्दः प्रागभिनिहितः । कथं द्वय
क्ष्य तदपजयशक्त्य यौषध्यानुपूर्व्या तां जयेत् ।
अथवा पुरुषो क्रमापेक्षस्तदा । यमर्थो । यो द्वन्द्वे स-
न्निपाते वा कुपिततरं कुपिततमो वा क्रमशब्दः सम्भ-
ववाची । यस्तत्राधिकतम मपेक्ष्यातो यथानिर्दि-
ष्टैरौषधैर्जयेत् । अथवा दोषक्रमैः प्रागुपदिष्ट एव दो-
षाणां क्षणानां वर्धनं वृद्धानां ह्रासनमपि विरुद्धैः क्रिया-
विशेषैः । तथा प्रायस्तिर्यग्गता दोषाः क्ले तेषु
त्वरया कुर्यात् । देहाग्निबलवित् क्रियां प्रयोगैः क्षपये-
द्वातान् सुखं वा कोष्ठमानयेत् ।

ज्ञाला कोष्ठप्रपन्नांश्च यथासन्नं हरेद् भिषक् ।

तथा सर्वेषां च व्याधीनां हे तुतदर्थकरी क्रियात्रैवि-
ध्यमुपदिष्टम् । सर्वेषामपि च व्याधीनां निग्रहे हेतुव्याधि-
विपरीतमिच्छन्ति भिषजः । तथा संशोधनं वा शमनं निदा-

श्रीः

चरकनिरन्तरपदव्याख्या

कर्ता - जज्जटः

ग्रन्थस्वामी - नारायणन् मूस्स् · इळयिटत्तु · तैक्काट्ट् ·

ग्रन्थनम्प्र - 1768 ·

असमग्रतादि - · असमग्रा ·

पृष्ठनम्प्र , २२९ — ३०७

प्रतिपृष्ठं पंक्तयः — १६ ·

प्रतिरूपितसमयः , १७ - ६ - १०५ ·

लेखकनाम - ना. अनन्तकृष्णशर्मा

नस्य च वर्जनमेतावद् भिषजा - . विधीति

तथा संपृक्तेषु च दोषेषु सर्वजिच्छमनं मतं तथा कफे

च युषादिकमन्नपानं संसर्गजे सर्वहितं क्रमः स्यात्।

तथा त्रिदोषजे लङ्घनमादितस्स्याः स्यादन्नं तथा -

. . ध्यन्त्वमपेक्ष्य कुर्यात्त्रयाणामपि क्रमशस्तामि-

त्येवमादि दोषक्रममपेक्ष्य यथोक्तैरौषधैर्जयेत्। दोषक्र-

मापेक्षी वा पाठोपेक्षाणमपेक्षं स यस्य - - -

दोषक्रमस्यापेक्षी दोषक्रमयो: - क्रमापेक्षी शेषं पूर्व-

वत्। अथवा विशिष्टरोगारब्धजातिप्रत्यनीकक्रमापेक्षी

प्रतिव्याधिदोषक्रमः सामान्यो वैशेषिकश्च स - -

. . वै - तन्त्रादव-

गन्तव्यम्। तस्मादयमस्यार्थः। संसृष्टान् सन्निपतितान्

बुद्ध्वा तरतमैः समैः ज्वरं दोषक्रमापेक्षी यथो - -

. व्यवस्थित उत्तरस्य श्लोकस्यैवानारम्भः पूर्वोक्त-

स्याविशेषात् सकलं तन्त्रोक्तस्य विधेर्विस्तृतस्य संक्षेपे-

ण समुच्चित्य शास्त्रस्य कर्ता संशोधनसंशमनादेरनेनैव

निर्दिष्ट स्थानानुपूर्वीप्रापणार्थं सर्वनिक्षपणानु
वादेन विधानमिति तच्च न कफानुपूर्व्या प्रागेवोक्तत्वात
यथा ज्वरपूर्वं दर्शने ज्वरादौ वा हितं न ऊर्ध्वशनमप
तर्पणं यवाग्वास्तिक्तको रस इत्यादि तस्मा
त्र कफस्थानानुक्रमदर्शनार्थोऽपि नारम्भः उच्यते - वातानु
पूर्व्यप्यस्मिन्कारने स्थिता प्रदेशान्तरे वातस्यानुजयेत
पित्त - येत् कफपूर्वं यो भवेत बलवत्तरः
वातस्यात्यायिकत्वात तस्मादपूर्वकमप्रपणार्थः आरम्भः
अवासंसृष्टान सन्निपतितान बुद्ध्वा तरतमैर्धर्मैः
यथोक्तैरौषधैर्जयेदित्यत्र क्रमश्च प्रदर्शितो भेषजं च न
त प्रकारः कथितः केन प्रकारेण तत्प्रदर्शनार्थमारम्भः।
सर्वेनैकदोषस्येत्यादि स धा चतुर्धाप्यु
ल्बण एकोल्बणो हीनमध्याधिकः समश्च तत्राप्युल्बणो
द्विदोषाधिक एकहीनस्त्रिप्रकारः एकाधिको द्विहीनस्त्रि
धा हीनं - धाधिकदोषः ष सः एक एव तास्मिन्सर्व
ने - कश्लेष्मणामन्य - दोषस्य

एकश्चासौ दोषश्चेति कर्मधारयो न बहुव्रीहिः.. एको दोषो यस्येत्येवं निगृह्यमाणे सन्निपातस्य प्रवर्धनं प्राप्नोत्येकवर्ध - यतः हीनमध्यो कृष्टदोषाणां कस्य वर्धने सर्पण प्रवामी वृद्धारव्या यथा वृद्धै ज्ञात्या क्षीणे -रिति वचनान्न च क्षीणानां ज्वरारम्भकत्वमिति प्रतिपा-दितम्। प्राक् सत्यमेवमेतदापेक्षिक -- वृद्ध-वर्धनं तस्य वृद्धतमत्वान्नापि मध्यस्य पारिशेष्या हीनस्येति गम्यते तन्त्रान्तरवचनाच्च। न्यूनैकमत्क संवृ-द्धिरेकवृद्धिजयो विपाते सन्निपाते तु कर्तव्यः समे - पणवचनाद्यद्येवं वर्धनेनैक हीनस्य कपणेनो-च्छ्रितस्य चेति कस्मान्न पठ्यते, एवं विविधशिष्यहितं भ-वति। दोषश्चाधिकाराल्लभ्यज्वराद्दै न्दोष क्रमा -- - - क्रमस्मानिर्युषव्यम् तन्त्रान्तपतनादुच्छ्रितक्षपण-वचनाच्चेति दोषश्चाधिकाराल्लभ्यते, एवमपि व्याख्यानान-मुच्यां कृते, एवं तर्हि हीनैतदोषवचनम् - . - - दर्शनार्थमेतच्च समुत्कारप्रायमिति प्रतिपादयिष्यामः।

तस्माद्यथान्यायमेवास्तु । अथ वर्धनेनैको पस्यैति।
केष्ववकाशः.. वीलबणे त्रिषु हीन
क्षपणेनोच्छितस्य वेत्येवं द्वादशस्वर्धस्कोकेन विहिता-
ऽस्रो किंत्सव्याः स्थितिकल्पश्चायम्। न पुनर्वृद्धस्य वर्ध-
नेना वा क्षपणेन वा वृद्धस्य वर्धनानुपपत्तेरिति..ननु
च त्रिदोषह णेऽपि नदो-
ष इत्येवं चोदयेत्त्वाभिदध्यति - सन्ति खलु द्रव्याणि त्रि-
दोष जातिप्रत्यनीका-
नि तस्मादयमेव चिकित्साक्रमः द्वयोः क्षपणं वर्धनमे-
कस्य कुतः यस्माद्दोषद्वयपराभवाय स
न्यूने पित्तकफयो श्योरित्तक्कषायभेषजो-
पयोगः स तयो र्हन्तापपन स्को वृद्धः सुखं शक्यते जेतुं
तथा वातपित्तवृद्धे न्यूने श्लेष्माणि मधुरतिक्ताद्यवचारं-
योऽपि चैको बला स्रौ वृद्धः ससुखमुच्छेत्तुं शक्यते.
एवं वातबलासयोः वृद्धयोः पित्ते हीने च योऽयम् । अथैको-
ल्बणानां का चिकित्सा यदि द्वौ निपाते हीनया-

वृद्धया कुपितौ स्यातामेकश्च वृद्धतमस्तस्य क्षपणेन
चिकित्सा कार्या । तद्यथा वायोर्वृद्धे न्यूनयोः पित्तश्ले-
ष्मणोः हन्ति । पित्तश्लेष्मणोन चाप्याययः-
ति नन्वेवं वृद्धयोः वृद्धिमादधदनर्थमावहति । उच्यते
विज्ञो किञ्चिकित्सा क्रियते । न त्रयाणां सन्निपातो दु-
श्चिकित्स्यानां चिकित्सोक्ता । बुद्धोपरमैरिति ।
ननु च किमयं क्वचिदुपक्रमो दृष्टः सन्निपातस्य दोष-
वर्ध्यनं शस्त्रे वा क्वचिदाम्नातः, तन्त्रान्तरे वा येन दोष-
वर्ध्यनं सापायं यदि वर्ध्यनेन दोषस्य व्याधिशान्तिः
स्यात् निदानवर्ध्यनमकिञ्चित्करं स्यात् । बहुकालेन व्याधी-
नामाप्यायमागतिर्वा न स्यादुक्तं च-

अहोरात्रदोषाणां मनसाश्च

येन शरीरदोषः छिद्यते तच्छेदनं । स च संशोधनेन छि-
द्यते । यतो वः संशोधनं छेदनं तन्त्रे च दृष्टो, यमर्थः
छि- णि शोधनेन तज्जा विकाराः प्रशमं प्रयान्ति । स्व-
तन्त्रे च । वनस्पतिमूलछेदवत् । तच्च चतुर्विधं वमनं । विरे-

चनं तापनं शिरोविरेचनमिति। कस्य वर्धनि

षं प्रतिप्राधान्यात् ज्वरदुर्बलस्य युगपद्ध्रास

हत्त्वात् वमनादीनां नियतत्त्वात्। कफप्रधानानुत्क्लिष्टानी

त्यादि। प्रधानं च मूलं तच्छेदे शाखादिनाश।

क्रिया प्रोक्ता यथावदनुपूर्वशः।

पित्तोत्तरे सन्निपाते विरेकं कारयेद्भिषक्।

लङ्घयित्वानुपूर्व्येण भोजयेन्मृदुभोजनम्।

इत्यादि। यावत् त्तरे सन्निपाते वमनं

कारयेद्भिषक्। लङ्घितश्चानुपूर्व्येण तप्तं चानुजलं पिबेत्।

इत्यादि। शिरोविरेचनं च प्रथमं। नापि पीडनादिसंज्ञ

अतो स्त्रिवृद्धाः अञ्जनाद्यप डाश्च धूमाः।

प्रथमनानि चेत्यादि। यावत् प्रबुद्धसंज्ञं मतिमाननुबन्धं

समाचरेत्। तस्या संरक्षित लङ्घन

स्वेदन यवागूपचनशमनलघुभोजनादि। च एकदोषस्य

चानुक्ते रेकस्य द्वयोर्बहूनां

संशमनेन नवोच्छ्रितस्य ग्रहणं क्षीणसम्प्रतिषेधार्थं। उच्छ्रि-

तस्य ग्रहणं क्षीणसम्प्रतिषेधार्थं । उच्छ्रिताश्च क्षीणाश्च समाश्च व्याध्यधिकारा

त्रयाणां वा जयेत्पूर्वं भवेद्वा बलवत्तमः ।

इति । शब्दो वर्धनक्षपणविकल्पार्थस्तदनेन वर्धनक्षपणवचनेन चिकित्सा पिण्डिता प्रदर्शिता । द्विविधो ह्यौषधस्य च वर्धनमेतावत् भिषजा कार्यम् । रोगउभयथा विध्यीति समसन्निपातस्य सर्वेषां वा चिकित्सां निर्दिदिक्षुराह– कफस्थानानुपूर्व्या चेति । कः समासः । किं कस्थानशब्दस्य लोप उष्ट्रमुखवत्यादि तत्पुरुषस्तदोर आदीनि गृह्यन्ते । आदिकफस्य स्थानानि क्रमः आनुपूर्वी । तया वा सन्निपातज्वरं जयेद्वर्धनक्षपण

स्थानं च कफस्थानं । किं वा कफमाप्नोति कफस्थाने पित्तस्य स्थानं स्वेदो लसिका रुधिरमामाशयश्चेति पित्तस्थानं तत्राप्यामाशयो

ह्यत्राप्यूष्मा पित्तादृते नास्ति । ज्वरो नास्त्यूष्मणा विना तस्मात् प्रथमतस्तस्य प्रशान्तौ प्रयतेत । तथा चासौ श्रुतं वचः । शमयेत्पि–

त्तमेवादौ ज्वरेषु समवा... न यद्येवं
पित्तानुपूर्व्या चेतीति पाठः स्यात्। किमनेनानृजुना परि-
हारोक्तेः। नचैतदुपपद्यते-
आमाशयसमुत्थानां व्याधीनां ...
पणोत्पत्तियोगकालादोष इति। अजीर्णेन प्रतिषेधेन न
जीर्णान्नपचनमजीर्णस्य विकारत्वान्नातिक्षुधार्त्तमिति।
क्षुधार्थनिषेधेनचाक्षुधितोपि तस्य रसशोषप्रसङ्गात्तस्मा-
ज्जीर्णान्नपचनं शरीर ... नार्थं एकाग्रपचनं विरेच-
नोत्कत्वमादति द्रव्यग्रपलातिदेशार्थं निरूहोदाहरणा-
र्थं। सर्वावस्थाप्रयोजनार्थं वा प्राग्वचनम्। बलाङ्गदो-
जिमिति। निरूहद्रव्याणि लवणमधुस्नेहकल्ककषाया वा
तत्स ... णं वक्ष्यतीति द्रव्यमात्रावचनं संस्कार-
संयोगगुणप्रदर्शनार्थं। नतु कल्कं कषायो वा। अनुक्त इति।
सर्व एव निरूहकल्पनायां प्रत्युपयोजनीयमात्रानिर्द्देशावि-
रोधः। चतुर्थशोष ... नामेकस्यावस्थानं चतुर्गुण-
त्वं। पुनः षोडशभ्यो द्रव्येभ्यः षोडशपलं प्रस्थ इति पाराश-

र्यस्त्वाह– निरूहस्य प्रमाणं तु प्रस्थः पादोत्तरः परं मध्य-
प्रस्थो निकृष्टस्तु निर्दिष्टः। कुडुब मांसान्ने-
स्य इत्यन्ये · निरूहमात्रासमुदायादित्यपरे · द्विप्रसृतं तु
मात्रास्नेहस्येति · स्नेहश्चतुर्विधोऽपि सामान्यः श्रूयते · सतु
यथादोषमेकोऽत्र · न चत्वारोऽपि · तत्र च त्रिस्नेहवचनात्
मज्जप तुर्विधः · नैतदस्ति · शस्यस्त्रेति · चतुस्नेहापि
शितस्य रसाः शिका इति · नास्ति प्रसङ्गस्तस्माद्यथादोषमे-
व स्नेहविकल्पः प्रकृत्याश्रय इति · युक्त्या मधुसैन्धवादीनि ·
आदिग्रहणात्कल्कस्यापि, युक्त्या प्रमाणं न क्वाथादेः उद्देशे-
ऽपि पाचति · आदिवचनं वा मधुसैन्धवमादौ दत्त्वेति · तन्नैका-
दौ ~~चैतः~~ चाप्युक्तः-

पूर्वं प्रदद्यान्मधु सैन्धवं तु स्नेहं विनिर्मथ्य ततश्च कल्कम्।
विमथ्य संयोज्य पुनर्द्रवैश्च वस्तौ निदध्यान्मथितं खजेन॥

मथितं प्रक्षि स्थानं पञ्चाङ्गुलो वा हस्तः। तेन मधुल-
वणास्नेह कल्कद्रवाणामेकीभावगमनं पृथक् पृथक् द्रव्याप-
यवावस्थानंप्रतिषेधार्थं मन्थानादिभिः हि गुणाधां क्रियत·

इति सुबद्धमुच्छ्रायस्येति वक्ष्यति। अनुच्छ्रायस्य तु न पूर्वमेवं रूपं प्रणेतुं नेत्रप्रणयनस्याकारस्य शिक्षाविधानार्थं नेत्रव्यापत्सिद्धौ प्रतिपदं तेषां वचनं। तच्च विकारोपशमनाधिकारादिति। मुखं पिधायेति। नेत्रान्तो मुखं नेत्राग्राद्धि वक्त्रयपनयनमुक्तमस्तं शार्थं विधानमन्तरावस्तिविनिर्गमप्रतिषेधार्थः। क्षुत्तृष्णाशमात्तानां पूर्वोक्तो दोषः स्यादित्यपि निषेधात् निरूहकल्पनप्रणिधानमात्रासामान्येनाभिहिता। शयने विधिरुच्यते। स - त इति। शरीरावस्थानसुखार्थं। यथा शरीरसुखं भवतीति। भोजनेप्युक्तं।

उपविष्टोऽथवा तिर्यक्च्छरीरसुखसंस्थितः।

कस्यचित्कथंचित्सुखं भवतीति। समशीर्षकमनतशीर्षकं चेति। ...र्थं चेति सव्येन वामेन तत्प्रयोजनं वक्ष्यति। वामाश्रयोऽग्निरिति। खट्वाया रचनाविन्यासोऽप्युक्तः। कथं पुनस्तत्र शयितव्यम्। सव्येन पार्श्वेन। सुखं शयानमिति। सव्यं मस्तकं सव्येन पाणिना ... णेनाभिमृश्य व्यापारनियमार्थितः। सुखमसङ्कुचितमनुत्तानतो वा दुःखदाक्षि-

र्यास्त्वाह— निरूहस्य प्रमाणं तु प्रस्थः पादोत्तरः परं मध्य-
प्रस्थो निरूहस्तु निर्दिष्टः। कुडुब   मांसान्ने-
ष्य इत्यन्ये· निरूहमात्रासमुदायादित्यपरे· द्विप्रसृतं तु
मात्रास्नेहस्येति· स्नेहश्चतुर्विधोऽपि सामान्यः श्रूयते· सतु
यथादोषमेको ऽत्र ·न चत्वारोऽपि· तत्र च त्रिस्नेहवचनात्
मज्जप   तुर्विधः· नैतदस्ति· शस्यस्त्रेति· चतुस्नेहापि-
शितस्य रसाः शिवा इति· नास्ति प्रसङ्गस्तस्माद्यथादोषमे-
व स्नेहविकल्पः प्रकृत्याश्रय इति· युक्त्या मधुसैन्धवादीनि·
आदिग्रहणात्कल्कस्यापि, युक्त्या प्रमाणं न क्वाथादेः उद्देशे-
ऽपि पाचति· आदिवचनं वा मधुसैन्धवमादौ दत्वेति· तत्क्रमा-
दौ ~~चोक्तः~~ चाप्युक्तः॥

पूर्वं प्रदद्यान्मधुसैन्धवं तु स्नेहं विनिर्मथ्य ततश्च कल्कम्।
विमथ्य संयोज्य पुनर्द्रवैश्च बस्तौ निदध्यान्मथितं खजेनम्।
मथितं प्रक्षि   स्थानं पश्चाङ्गुलो वा हस्तः। तेन मधुल-
वणस्नेहकल्कद्रवाणामेकीभावगमनं पृथक् पृथक् द्रव्याप-
यवावस्थानप्रतिषेधार्थं मन्थानादिभिः हि गुणाधो क्रियत·

न पार्श्वशयननिषेधेनाङ्गरचनाविक्षेपः। उभयोरपि शय-
ने विधिरयमिति नेत्रप्रधानं। स्निग्धे गुदे नेत्रचतुर्भा-
गमिति। यद्यपि च · · पदेशः तथापि न्यूनप्रतिषेधार्थ-
मुक्तम्। अकम्पनं शरीरस्य अवेपनं मनसः साध्वसप्र-
तिषेधार्थं। मनोऽनुविधानात् पाण्यो गुणं कम्पनं प्रचल-
नं वेपनमसंश्लेषः। तत्प्रतिषेधेन वा भेदः काघवाद्याःशी-
· · कग्रहणेनेति स्थित्वा स्थित्वा पुनरवधिप्रपीडन
प्रतिषेधः। तिर्यक् प्रणयनविषय प्रणयनं। यत्तदुक्तं। इह तु
पुनः पाणिगुणनिर्देशाधिकारे वक्ष्यमाणप्रणीत् दोषाः सवा-
तादित्रतोत्क्षोभादयः उत्पाद्यन्ते। तदाधिक्य · · चेहा-
भिधानमेवामिति। भिषक्प्रणीते तु न याति धाराविभ्रमं
गच्छति। नैवागच्छतीति। गुदे व्रणस्याच्चलिते च नेत्रे अस-
कृद्विचाल्यमाने व्रणो भवतीति। दन्तः शनैर्नाशमेति। वस्ति-
स्थानमाशयः। नाभिप्रदेशं कटिपार्श्वकुक्षिमिति। स्वैरं प्र-
थमप्राप्तिरिति। अल्पशमनप्रध्मनकर्मासमर्थत्वात् स्वका-
र्यमकुर्वन्नाप्नोतीत्युच्यत इति। कण्ठं प्रधावेदतिपीडितश्चेति।

सन्ति सामान्याश्रयमेतद्विशेषाश्रयं तु पुनर्वचनं चिकित्सितं । नानात्वोपदेशा रुहकल्पः । कल्पनं कल्प इति । दोषपरिहारार्थं शीतादिगुणकल्पनाप्रतिषेध्यो दोषदर्शना । शीतस्त्वतिस्तम्भकर इति । अतिशीतस्तंभकरः ससैन्धवं शीतमेव दद्यादिति वचनम् । पैत्तिकस्य तद् स्यैव प्रतिषेधः । अतिस्तम्भकर इति । सर्वत्रवातिप्रतिषेधः । समस्य विधानात् तन्वल्पमात्रा लवणः । तनुरल्पमात्रः । अलवणश्चेति । क्षामं तु सान्द्रः घनः । कस्मात् पुनः सान्द्रस्य चिरागमनं न तृष्णा क्षतादीन् नवहितान् बाध्यते । अपि तु सङ्घातात् गुरुत्वं गुरुत्वाच्छीघ्रगतिलाभाव इति प्रमाणनिर्देशो । नियोगात् अधिकप्रक्षेपणास्वादेनैन चातिलवण इति समकृतप्रदर्शनार्थं । तस्मात् सुयुक्तः सममेव दद्यादिति । अत्यर्थमतिपुक्तः सुयुक्तः त्यप्रमत्तं प्रेक्षापूर्वकारी समः । विपरीतो यथोक्तविपरीतात्गुणदोषयोस्तुल्यत्वं समत्वमिति । शमनविधानप्रयोजनं शस्यते । स्मिन्निति । कृत्वा वामाश्रयो निर्ग्रहणमिदं चेति निर्देशादेषां वामपार्श्वे

स्थितत्वं बी - - सिहितः, वामे पार्श्वे पित्तं तदस्याङ्ग प्रपीडितं विदहति रक्तशुक्रे इति, अपरे पुनराहुः केशा - भिधानेनोक्तमन्नवहानां तु स्रोतसामामाशयो मूलं, वामं च पार्श्वमिति, तदवान्नग्रहणेना - रुक्तो भवतीति, एवं तु बहुचि - तथान्य आहुः - भुक्त्वा पदशतं गत्वा वाम - पार्श्वेन संविशेदिति, वामे, ग्निरुक्तो भवतीति पित्तमेव चाग्निरुक्तः, तथाग्न्यधिष्ठानमन्नस्य ग्रहणात् ग्रहणीम ता, नाभेरुपरीति, अग्न्यधिष्ठानं ग्रहणी नाग्निः अत उभयवचनम्, प्रच्युतस्वस्थान - तथा स्थितस्य च गुदोपलब्धिः सुखेन गुदप्राप्तिः स्नेहस्य, नहि नेत्रस्याङ्ग - लप्रवेशमुत्तरं गुदं प्राप्नोति प्रवाहणि परच्युत, तदाश्रि - तमपरगुदं च विसर्जनी संवरणी वलिद्वयाश्रयमुक्तम्, हि त्रिका गुदवल्योर्गुदस्यार्धपञ्चाङ्गुलावकाशे गुदद्वय - मप्युक्तम्, अपरगुदं च प्राप्तो, ध्याकिञ्चित्करः, स्नेहो न च नेत्रप्रपीडिते तस्मिन् प्राप्तिस्तस्य शक्यते प्रतिवक्तुम्, अतः स्थूलान्त्रप्रतिबन्धे गुद - इत्युक्तम्, तदाश्रयत्वा -

तासामिति उक्तं च-

वामेन नाभेरुपरि स्थितोऽग्निः-

स्थूलान्त्रसम्बन्ध्यमतो गुदं च।

तद्वाममतस्सर्वमतस्तथैव स्थितस्य कायः सुखमश्नुते हि।

स्थानात्तथान च्यवते त्वयं तत्

अप्रा · · · · ·तेच कर्म।

समाचरेत्सव्यगतो हि तस्मा-

च्छय्यासनास्थापनभोजनानि। इति।

यद्यपि वामाश्रयोऽग्निस्तथापि कथमङ्गभावं सन्निरूहे गच्छतीति वस्तिनां क्षयगमनं गुदोपलब्धिश्च वामाश्रयत्वे सति भवति। ग्रहणी चाग्न्यधिष्ठानप्रतिब · · · प्रतिबिशबस्तिःस्तदुपघातं न करोति। अन्यथा पुनरनियतस्थान बस्तिना प्रतिहन्येत। स च तथावस्थितो न प्रतिहतस्थानोऽग्निः समानपवनधूत स्वकर्मकुर्वाणो वस्तेरुपकरोत्येव न वस्तिना विघात्यते छाद्यते प्लाव्यते · · · मपक्वाशयप्राप्या तदग्न्यधिष्ठानं प्राप्यत इति। तस्मात्सव्यं शयानोऽहे-

ति वास्तेयानमिति। एवं च कृत्वाग्नेरपि कारकत्वान्मांस-
रसक्षीरयूषभोजनोपदेशो न पेयादेस्तत्रेति। पीडवात-
वेगो यदि वार्थद - निष्कृष्य नेत्रं मुञ्चेत् तस्मिन्वातपु-
रीषवेगे, शेषं प्रणयेदिति। उत्तानदेहश्च कृतोपधानश्चेति।
उत्तानदेहः स्यादिति सम्बन्धः। शरीरयन्त्रणापगमादुत्तान-
देहस्य हि विस्रब्धत्वात् तानत्वात् सामर्थ्यमुपजायते न-
च वीर्यं निरू- नियमार्थः। एकोपकर्षत्यानेकमिति।
एकशब्दः प्राथम्यवाचीचिनः संख्यावचनो नासहायार्थः,
पित्तकफयोरपि पूरणप्रत्ययेनैकैकस्या - हायस्य चेष्ट-
त्वात्तथाहि बस्तिदोषसंख्या न चो - यमविकल्पदो-
षोऽपि चादुष्टः, वाताहरादिप्रतिनियमेन च बस्तिशेषे
चोदनाविरोधप्रसङ्गो शुक्लमात्रान्नपरिणामसर्वदोषकर-
त्वोत्तरकालिकविशेषदोषहरत्वे विनियमाद्दोषवद्दोषः
दोषवि - विकारभावमापन्नो तद्वदोषः। कल्पनान्तर-
विशेषादितिवा। यदि च संख्यावचनस्तत उत्तरत्र संख्या-
भिधानप्रसङ्गः स्यात्। तथा सहायस्य चेति। दौनय इति।

एवमेतेष्ठ: स्यात् तत्र तस्याप्यि स्या - ... भ्यासागा-
स्यार्थस्त्वेकशब्दोऽत्र न युक्त: । एतत्यवच्चारणादनिलए-
वैको न पित्तादिष्वेति, अतस्तत्र द्वित्रेचोदनान्न पूरणप्र-
त्ययार्थ: । अनवच्चारणे दोष: स्यात्, ननु संख्यावच्चारणे ।
एक एवाश्रितो द्वौ त्रयो - य भेदे तर्हि पूरणप्रत्यया-
भाव: । अन्यविषयकत्वापेक्षया द्वितीयशब्दप्रयोगात्ता-
वात् बस्ते: संख्याश्रयत्वाददोषो यथाऽन्यत्र द्वितीय: क-
न्यां वहतीति । वातादिषु कर्मकालयोगसंख्याविरोध स्तर्हि
अन्यथा - विकारापेक्षया तद्वचनाभेदं तु दोषमात्रापे-
क्षया । अथवा मासाद्यपेक्षं तदेतत्त्वेकाहापेक्षमित्यदोष: ।
अपकर्षमपजय: । स्वमार्गादिति । मार्गशब्दो न सिरादि-
पर्याय: । सर्वशरीरचरत्वेऽपि वायौ विशेषणात्तस्थानं
इदं वा बस्तिपक्वाशयमनुप्रविश्य केवलं वैकारिकं छि-
नत्तीति पित्तकफस्थानप्राप्तावपि बस्तेर्वीर्येण तत्प्रश-
ममिति । टीका । निरूं स्वाशयगं निहन्तीति पाठविकल्पो वा ।
स्वाशय - मार्ग: सन्चामपक्वाशय: स्रोत: पर्यायश्चाङ्गात-

शब्दस्य स्थानवचनः । हन्तीति चापकर्षणम् । तदेव मार्गश-
ब्दस्य गतशब्दस्यापकर्षणस्य । यास्यागम्यत्वादिति के-
चित् । तेषामपि स्वविषये धार्यम् । यदप्युक्तं श्लेष्म-
स्थानगतश्लेष्मो ऽपि पित्तं वा वमनात्सुखमिति प्रत्येकं प्रत्या-
गमनस्येष्टत्वादेकवचनम् । प्रत्यागत इति अवयवप्रत्यागम-
नापेक्षया चेति । कोष्णजलाप ह प्रतिषेधार्थं मांसर-
सनिर्देशः । पुनस्तदन्नस्वरूपावधारणार्थं जीर्णे तु सायामे-
ति । तु शब्दो विशेषणार्थः । जीर्णशब्दप्रयोगात् प्रातर्भुक्ते तु
जीर्णे पुनः स्वल्पमात्रं सायं भुक्ते । त्वजीर्णे सोऽन्यम् । किं त-
र्हि सायमनुपास्य एव परिबृंहणार्थमिति । उत्सर्गश्चायं
निरपवाद इत्याचार्याः । सन्तर्पणनिरूहप्रयोगविषयोऽय-
मुत्सर्गो नापतर्पणविषयः । परिबृंहणकारणोपदेशात् । य-
स्तु परिबृंहितं प्रयोक्तव्य इति केचित् । प्रत्यागते सुखोदक-
परिषिक्तस्ततस्तस्मिन् निरूहोविकल्पे जीर्णे सायं शाल्यन्न-
मद्यात् तदेवं स्वल्पमात्रं सकृद्भुक्तं परिबृंहणार्थमनुपास्यो
भोजनकालद्वयासम्भवश्च बहि च्युता । जीर्णे तु निरूहो-

तल्पे प्रातर्भुक्तस्य सम्भवोऽस्ति जीर्णेऽपि च तस्मिन्
सायमाशस्याप्रतिषेध्यादभुक्तभक्तस्य चानुवासनासम्भ-
वात् भोजनमनुवासनं चोभयमपि इष्टमेव भवतीति वैष्णवाः
तथा चो-- यदेनं भोजयित्वा द्रवादिकं ज्वरं विदग्धभ-
क्तस्य कुर्यात् स्नेहप्रयोजित इति । प्रथमं वस्तु ।

—०—

यदुक्तं स्नेहस्य च कामात्रेति । तदुच्यते - अनुवासनमात्रानि-
यमार्थं निरूहपादांशसमेन तैलेनेति निरूहस्य पाद-
-प्रसृता भवन्तीत्येके । अंशशब्दोऽर्धवचनः । तत्रांशो म-
मांश इति । यथा तेन पादस्यार्धोंऽशो, ऽर्धपादः प्रसृत इत्यपरे ।
अंशशब्दश्चतुर्भागवचनोऽपि स्यादिति कृत्वा ततोऽर्धार्धं-
-तिकेचित् । स्नेहस्यागमनमुक्तम् । प्राक् कर्ष्वनिमित्तं
यन्निरूहानन्तरं, इदं तु निरूहस्यानपेक्षस्यानुवासन-
स्योक्तत्वात् स्फिजौ पाणितलेनेति । अविरोधादुभयनिमि-
त्तं चेत्यदोषात् -- मनप्रतिषेधो यस्मात्तस्मात् पश्चात् का-
लानिषेध इति । अंगुलियुगकं पादाङ्गुल्योश्चालनमाक-

षणं पादतलयोश्च मार्जनं अभिहननं हस्तस्य ... भावयेत
न पाण्यादीनामपि मर्दनं नियमार्थम् । गात्रशेषस्य तु वै
दनायां सत्यामिति । निद्रोपासनमत्र यथाकालमप्रतिषिद्धं
निद्राकालप्रतीक्षणं वा निद्रोपासनं । यथा वास्य शयान
स्येत्यस्वप्नो प्युच्यत एव । अन्यक्रियानि ... निद्राशब्देन
निषध्योच्यत इति निरूहभावाधिकारः । साद्वितियः समुदाया
वयवभेदात्तयोः पूर्वमवयवस्योन्च्यते भागाः । कषायस्य तु
पञ्चपित्त इति द्वादशभागाः समुदायभावा । ततोऽवयववि-
कल्पः तत्र कषायस्य पञ्चप्रसृता इत्यर्थः । स्नेहस्य षष्ठः ।
मज्जवर्जितस्य स्नेहस्य ग्रहणमित्येके । पित्ते भाग इति ।
च वर्तते । षण्णां पूरणः षष्ठो भागः । द्वौ प्रसृतावित्यर्थः । कथं
स्रुते पुनरिदं पित्ते प्रमास्य) तु पञ्चपित्त इति द्वादशभागाः
... तोऽवयवविकल्पः । तत्र कषायस्य तावत् पञ्चभागाः प-
ञ्चप्रसृता इत्यर्थः । स्नेहस्य षष्ठः । मज्जवर्जितस्य स्नेहस्य
ग्रहणमित्येके । पित्ते भाग इति च वर्तते । षण्णां पूरणः षष्ठो
भागः । द्वौ प्रसृत ... स्रुते पुनरिदं पित्ते प्रमाणमत आह-

प्रकृतौ स्थिते च नन्वु प्रकृतिस्थानां दोषाणां चालनं प्रतिषिद्धमेव तन्त्रान्तरीयैः यथा यो हि संचालयेत् सुप्तं वने सिंहं कराग्रैः स --- दोषांश्चालयेत् स्वस्थान् प्रच्छर्दन विरेचनैरिति न एवं ब्रुवाणा वक्तव्याः स्वस्थस्य वा स्वस्थवृत्तिरातुरस्य वा विकारप्रशमने प्रमाद इति एतद्द्वयं न स्यात् तथा चोक्तम्

कस्य संशोधनैः शुद्धैः रसायनवाजिक --- मेमायीति च न स्यात् यत्किञ्चित्तदेतावदिति तदत्र चशब्दादनुक्तापि प्रकृतियोगिनीविकृति गृह्यते तेन विलेच पित्ते प्रकृतौ स्थिते च प्रमाणमिदं स्नेहकषाययोरित्यर्थः तथा च द्विप्रसृतं तु मात्रास्नेहस्ये --- स तस्य च स्वस्थवृत्तित्वात् तुल्यो वाप्यनुयोगित्वे प्रकृत्याभिधानं ज्ञापनार्थं शेषेऽपि दोषद्वये प्रकृतौ स्थिते प्रमाणमिदमेवोत्तरकालं विरुद्धवचनत्वादिति अतश्च पूर्वतरमस्याभिधानमपि --- दपि तावत् त्रयाणां प्रकृते स्थितानां एकं प्रमाणम् पित्तस्य पुनः कुपितस्य कुपितस्य कथमेवेति तत्र न तावत्

प्राकृतप्रमाणनिर्देशात् न्यूनमस्ति दोषवृद्धित्वात् नापि श्लो-
कनिर्दिष्टप्रमाणतुल्यत्वं तद्गुणत्वा दप्राकृतेन समानप्र-
सङ्गदास्थापनस्योक्तादेवास्य फलाभिवृद्धिरेव। नचासाव-
ति युक्तोऽल्परसत्वात् पित्तस्येति। असम्भवो हि विकल्पं नि-
वर्तयतीति तदेतद्युक्तमित्याचार्याः। त्रयाणां हि समानाना-
मेकत्र नादि कल्केन पित्तस्येदमिति व्यपदेशासम्भवात् सा-
मान्येनोक्तेनातिदेशः। पित्ताधिक्येनोक्तेन, न वा सर्वेषु तस्य
तत्रापि प्रत्यनीकत्वात्, तस्मात्पूर्वोक्तदोषाभाव इति पैतामहाः।
श्तेऽपि गस्नेहस्येत्यनुवर्तते। चतुर्णां पूरणश्चतुर्थः स एव
भागः प्रसृतास्त्रयः, कषायस्यापि तावत् संख्या, नाभिधाना-
त् अथवा कषायस्य प्रमाणविधानार्थश्चातुर्थशब्द एव चतुः
संख्याप्रतिपाद वनाम्पदसम्बन्धाभावात् पूरणप्रत्ययः
संख्याविधायको दृष्टः। यथा दशमं भोजयेदिति। यद्यन्यान-
पेक्षः स्यात् भोजनं तत एकमेवेत्युच्यते। न चान्यानपेक्षं
प्रयोगः न गः कषायस्येत्यर्थः। एकश्चानेकार्थ उक्तः
शब्दः कालभेदादिहेतुः, एवञ्च पित्तेऽपि षष्ठः, कषायार्थ

भागाः षड्भवन्ति। ततश्च भेदः प्रकृतिस्था स्नेहप्रमाणञ्च
भिन्नमेव तयोः अतिभेदात् पित्तयोः यस्मात् पित्ताभिवृ-
द्धि तद्दोषावृद्धिमात्रं प्रकृतिरपि दोषाधिक्यानुबन्ध
समुत्पन्नानस्मानेन भवतीत्याचार्याः वर्णयन्ति। कफे कषा-
यप्रमाणस्य तेनैव शब्देनाष्टौ-चते भागाश्चेति कृत्वा तत
श्च कषायस्याष्टौ प्रसृता इति। अथवात उभय उभय-
त्र स्यादिति पूरणप्रत्ययान्तवचनादपीहाष्टमो भागः आपू-
रणान्तेन चानेन तत्र पूरणप्रत्ययाभावः। कषायभागाश्चैवा
ते कषायस्य। चत्वारो भागा इति। एवं च कृत्वोक्तमिदं चतु
र्थषष्ठाष्टमभ ष्ट्रप्रसृतश्च स्युर्वन्ति। वातादिषु स्नेहकषा-
ययोश्च समेऽष्ट ~~[illegible]~~ षष्ठः प्रसृताश्च पञ्चेति। अथवा प्र
कृतमेव कषायभागाः पञ्चेति तस्य ग्रहणमन्यस्याभि
धानात् स्नेहविकल्प एव वातादिषु युक्त इति। स उक्तः—
मात्राशेषश्च केलु ति पूरयितव्यं। तदङ्गत्वात् तत्प्रमाणं तु
लवणकर्षः। क्षौद्रप्रसृतद्वयं स्नेहप्रसृतत्रयं कल्कपलद्वयं
कषायप्रसृतचतुष्टयं मांसरससुराकाञ्जिक शुक्तक्षीरमूत्रा-

णां आसापसंज्ञितानां प्रसृ शेषयोरपि दोषयोः यथायो-
गमुक्तं वेदितव्यम्। एवञ्च कृत्वोक्तम्।

दत्त्वादौ सैन्धवाक्षं मधुनः प्रसृतद्वयम्।

विनिर्मथ्य ततो दद्यात् स्नेहस्य प्रसृतत्रयम्।

असम्मूर्च्छिते तत्र स्नेहे कल्कस्य एकीभूते ततः क्वाथं चतुष्प्र-
सृतसम्मितं वितरेच्च। तथा वापमन्ते द्विप्रसृतोन्मितं। एवं प्रकल्पि-
तो बस्ति द्वादशप्रसृतो भवेत्। सर्वत्र लवणक्षौद्रस्नेहकल्कप-
लानि च क्वाथा वा, स्वविधिवद्धि पूर्वश इति। समुदायमात्रा
नियमार्थं। निरूहमात्रा प्रसृतार्धमाद्ये वर्षे प्रथमे, अत ऊर्ध्व-
प्रसृतेनाभिवृद्धिः। यावद्द्वादशवर्षाणीति, तद्द्वादशवर्षस्य,
आद्वादशादिति। ततः पुनः प्रसृताभिवृद्धिः, आष्टादशादिति,
द्वादशस्य त्रिवृद्धिः तत्र द्वादशप्रसृता भवन्ति। यावत्सप्त-
तिवर्षाणीति। ततः परं षोडशवद्विधेयमिति। षोडशवर्षस्य
दशप्रसृता उक्ताः। सप्त परतो विधेया इति। तथा सांवत्सरिका-
द्विरष्टवर्षाणां यावन्मात्रहस्तसम्मित ए रिति तदविरु-
द्धं योज्येयम्। तस्य यापनबस्तिविशेषादास्थापनद्रव्यनिर्दे-

शादनाधिकत्र लावा, तेषां कायचिकित्सायामिति। एवमेतन्नि-
रूहमात्रा प्रसृतप्रमाणमुक्तम्। पुनरस्तस्यैव संख्या कल्प-
नमाह – बाले च वृद्धे च मृदुर्विशेषः। तस्य वयसः सर्वा कल्प-
ना मृदुशब्दोऽल्पपर्यायो गुणवचनो वा। अल्पप्रमाणतया
पुनर्बालवृद्धयोर्विशेष एवेष्यते। तीक्ष्णकल्पनासंयोगानि
बेधे - मार्दवं च द्रव्यविशेषकल्पनया भवति। तथा ह्युक्तम्-

तीक्ष्णत्वं मूत्रबिल्वाग्निलवणक्षारसर्षपैः।

प्राप्तकालं विधातव्यं क्षीराद्यैर्मार्दवं तथेति।

मृदुमधुरशीतिद्रव्यसम्बन्धान्मार्दवमे … डे विशेष इतिन-
यः प्रकर्षापकर्षविशेषादल्पतरं वा प्रमाणमतो विकल्पयि-
तव्यमिति शयनविधिविशेषः। प्रश्नानुक्रमार्थं नात्युत्क्रान्तमि-
ति निरूहदानकाल एव पूर्वमिदं न्वन्तर - मिति सामान्यवि-
धानोपदेशप्रतिज्ञानात् पुनर्भोज्यानि तु ०यावधिमपेक्ष्येति।
आदिशब्दस्तु म~~स्क~~र्यादायां, इदमेव भोजनं। निरूहदान~~काले~~ मर्यादेति।
~~ब~~ अन्यैरप्युक्तं। मर्यादायां ०याव … रेवयवेत्यथा।

चतुर्विधप्रयोगोऽयमादिशब्दस्य कथ्यते ॥ इति ॥

यूषं पयोरसो वा, आदौ भव आद्यः . एक एव यथायोगं पूर्वमा-
द्य इति अवस्थापेक्षः वा। आदिशब्दात् पेयादिविक्लेप -
सर्वभोजनयोग्यता ऽस्य निरूढस्य चेत्युक्तं सर्वेषु विद्यादिति-
मिति प्रकल्पितापवादविषयस्योत्सर्गस्यान्यत्र समावेश इत्य-
विरुद्धः तस्यैव ग्रहणं, यः सामान्यो विधिरस्य सर्वनिरूहा-
श्रयः रण इति। के वस्तयः। केषु हिता इष्टातीदमुच्यते।
द्विपञ्चमूलस्येति। आदितः सम्भवतः सामर्थ्याद्वा सपूर्व वे-
घ्यः बलाद्येयान्युक्तानि, त्रिस्नेहयुक्त इति। मज्जवर्जितस्ने-
होपक्रमसामर्थ्यात् सर्पिस्तैलं वसाम तत्र मज्जावसाः स-
र्पिबदस्त्रिफलारसैरिति, अन्यथाप्यनुक्रमवचनान्न मज्जाव-
र्जितः स्यात् यदि योगनिर्देशार्थो ऽयं न भवेदयं तर्हि तर्हि
किमर्थमत्र नाश्रीयते, तैलं वसामज्जसर्पिषां तु यथापूर्वं श्रे-
ष्ठं वातश्लेष्म वास्तनीयेषु, यथोत्तरं पित्तविकारेष्विति। एत-
दपि दोषप्रत्यनीकानुक्रमसामर्थ्यादन्यार्थं वचनमेवं च कृत्वा-
न्यताप्युक्तम् विज्ञेयस्त्रिविधः स्नेहो वस्त्यर्थमज्जवर्जित इति।
तस्मा पेक्षं प्रयोगनिरपेक्षं पूर्वमेव वचनमिहाश्रितमिति।

सर्वोऽयानिलश्चयप्रकोपनार्थस्य: तत्रानिलहर: तद्वयाविह
र इत्येके। व्याध्यपेक्षमेव स्यान्न कालं न भस्य प्रथमे भ
यद्दोषसञ्चयमिति वचनात्' आशीपरिसंख्या न विका
रकरं। सर्वोऽनिल इत्येके 'प्राणादिभेदेन वा सर्वोऽनिल इत्य
परौ। द्विपञ्चमूलादिकत्वात् दाशमूलिकसंज्ञा इति चतुष्प
दे स्यन्त्रश्छगाच्छताद्यद्विवि डाडिमात्मकं प्रागुक्तव
क्वाथनिरूहद्रव्यपेक्ष्यो वा वक्ष्यमाणद्रव्यसामान्या वा
सर्वास्ति यौगिकमृदुदारुणशताह्वैलाकुष्ठादिद्रव्यपेक्ष्यो
वा षड्विरेचनशताश्रितीयास्थापना ध्या वा वेशवार
द्रव्यपेक्ष्यो वा। अथ सर्वेषु बिद्या द्विविमेतमाद्यामीति।
सामान्येन लवणमधुघृतकल्ककल्पनाप्रकारसमन्वित: सर्व
एव भवतीति यद्ध्याद्वयस्या, ऽबलेन सिद्धमिति। अत्रापि
सामा - पित्ते क्षीरभोजनोपदेशनियमाद्विकल्पनार्थं प्र
ह्यागते धन्वरसेन शाली ति हृन्नाभिपार्श्वोत्तमदेहदाहे उत्त
मदेह: शिर:। यदुत्तमाङ्गमङ्गानां शिर इति चक्षु:श्रोत्रघ्राण
रसनेन्द्रिय दाहे चेति कोशातकारग्वधादेवदार्वीति। अन्ये

तु शाकलं गारग्वध्यदेवदार्वीति पठन्ति, कृतबेध्यनमाशुवातकं कफपित्तं प्रबकं हरेदितिवचनात्, रसस्य तस्य प्रस्तादश स्युः, अपरे चत्वारः प्रस्र - - कस्तैलस्य फला ह्वयस्य फलसाधितस्यैकः, क्षारस्यैकः तैलस्य च सार्षपस्यैकः एते चतुर्द्दशसमुदायमात्राधिकाः, कफे ऽष्टभागः स्नेहस्य षड्भागश्चार्य, तदेतदु - - सर्गापवादादविरुद्धः स उत्सर्गः पूर्वः, अयमपवादः भेषजाधिकाराविशेषविकल्पनाभिसम्बन्धेन बाभेदः, पुनर्नवैरण्डवृषाश्मभेदादीनि पलांशितानि पलितानि कु - - यवाङ्कोलकुलस्थ धान्यफलानि, धान्यफलानि सर्ववातसीतिलकादीनि तेषां फलानि धान्यानि मदनफलानि चेति वा फलानि वा त्रिफलागुडसैन्धवाकः गुडसैन्धवत्र्यव - तैलस्य च सर्पिषश्चेति तैलसार्पिषोः प्रयोगो दोषसंसर्गात् स सर्वसंसर्गकृतामयघ्न इति, सर्वसंसर्गाः संसृष्टाः सान्निपतिताश्च दोषास्तैः कृतामयान् हन्तीति, सर्वकृताः संसर्गकृता इति, जात एवेवा - चत्वारश्चत्वारो वस्तयः उक्ताः सर्वसंसर्गेष्वेकः, बलाद्यः सर्वार्थस्व -

स्वादुरहितत्वादत एव वचनं सामान्यविधानार्थं, साधारण-
त्वात् पूर्वमुपन्यस्तः। एरण्डबस्तिश्चानार्थः। पाते वास्तिपञ्चक-
प्रसंगात् पात एव वस्तयः इति। तस्मादधिकानिर्देशः क्रियत
इत्याहुः। वस्तेर्गुणविशेषयोगनियमार्थं। स्निग्धोष्ण एक
इति। वाताद्युपजये प्रथमद्वितीयतृतीयानामेवानुक्रमात्
साति सामर्थ्ये तत्प्रत्यनीक ... न्यवचनादेकद्वित्रिनिर्देशः
पूर्वपूर्वदोषस्य योगापेक्षया। न तु प्रत्येकदोषापेक्षया।
तथा हि षड्वस्तयः प्रसज्जेरन्निति। विधिरेव चायमेकद्वि-
त्रिचतुष्पञ्चषड्वा वस्तीन् प्रदापयेत्। तथा चोक्तम् -
द्वितीयं वा चतुर्थं वा यथार्थत इति। तथाहुः। षड्द्वि-
त्रिपरा योज्या बस्तयः शुद्धितो परे भवन्तीत्युक्तम्। सर्वत्र
वा त्रयो वस्तयो विधेया इति। तेषां तु वाते स्निग्धोष्ण एक
एव पूर्वं शेषे ... द्वौ प्रथमौ स्वादुशीतौ शेषः समम्। श्ले-
ष्माणि त्रयोऽपि। कटूष्णतीक्ष्णा इति। कथं पुनः स्निग्धो-
ष्णमांसरसयुक्तः प्रमेद्यो यावतान्यत्रोक्तम्। दद्यादुत्क्लेश-
नं पूर्वं मध्येऽतो ... श्चात् संशमनीयश्च वस्तिं दद्यादि-

-चक्षणः इति नैष दोषः, समुत्क्लिष्टतोऽवस्थायामेवैतद्वि-
धानं न सर्वत्रेत्येके अन्य एव वा एक उत्क्लेशयत्यन्यं श-
मयत्यन्य एवमेव स्निग्धे क्लेशनाभिसमनपर्यन्तः तात्-
कालिकदोषप्रत्यनीकभावेन भवतीत्यपरे ततश्चाशयविप्र-
कर्षादपि पित्ते द्वौ श्लेष्माणि च त्रयः, वाते त्वेक एवाशय-
सन्निकर्षात् बहूनां-चापतर्पणत्वादिति निरूहे वीर्येण
वस्तेः सर्वस्य दोषापकर्षणमिष्टम् नैकस्यैव सर्वदोष-
निर्हरणमिति युक्तगुणसम्बन्धनिर्देशः, कफे निरूहान-
परं विधेया इति शब्दचोदितस्य प्रतिषेधो युक्त इति, य-
थोक्तसंख्य निर्देशसम्बन्धेनावधारणार्थं वचनमिति
निर्दोषप्रतिनियमेन भोजनोपदेशः, रसेन वाते प्रतिभो-
जनं स्यादिति, यूषपयोरसाद्यैरिति, यदुक्तं वा बक्रादये एवं
सर्वं नेष्ट प्रत्यक्ति सम्भवतो वा, इदं त्ववच्छत रूपमेतान
त्र नान्यदत्र शेषवस्तिविषयं च, तत्र वातादिविकारा
श्रयं, इहतु वाताद्याश्रयमेवेति तथानुपास्येषु च बि-
ल्वतैलमिति बिल्वादिसाधितं वाते पित्ते गोतनोरसा-

ध्यितं, कफे तानि तु यान्यनन्तरं वक्ष्यति। दशमूलीं बलां रास्नामिति बिल्वादिपञ्चमूल्या सह दशमूली एतत्तैलं जीवन्ती मदनं मेदामिति। जीवनीयतैलं। मदनैर्वाम्लैः सं पुन्नैः श्री ·· गुणेनवेत्येतत्। फलतैलमिति। बिल्वाद्य गणेनानन्य सहितेन फलतैलमेव कफघ्नगुणोपदेशा द्वा। बिल्वमूलं तु तदन्यस्यहितैरिति। निरूहानन्तरमनु वासनमिति ·· न्युक्तानीति सङ्ग्रहार्थमुक्तम्।

। द्वितीयं वस्तु। इति सिद्धौ तृतीयोऽध्यायः।

स्नेहव्यापत्सिद्धिः। तस्याः सम्बन्धः संग्रहपाठादुद्देश प्रयोजनपूर्वकान् सिद्धिवस्तिविहितविधानत ·· नाव सरप्राप्ते स्नेहकल्पनाश्रयत्वाद्वा सर्वप्रकारोपयुक्त स्नेह व्यापत्साध्यनप्रसङ्गाच्च विशिष्टस्नेहविपक्वाशयवशा द्वस्तिशब्दलोपाद्वा स्नेहव्यापत्सिद्धिरिति वक्ष्यति। स्ने हवस्तीन् प्रवक्ष्यामीति। स्नेहवस्तेर्वीर्य ·· पतत्साध्य नासिद्धिरिति विधानसिद्धीनामासिद्धत्वं स्याद्विधाना-

अथान्यापादेत्यविरोधः। अध्यायनिर्देश्यार्थसङ्ग्रहप्रतिपादनार्थमादिश्लोकैः- स्नेहवस्तीन् प्रवक्ष्यामि यावद्व्यापदः स चिकित्सिता इति। प्रतिषेध्याद्विशिष्टस्नेहसंज्ञाविधानानन्तर्यात् स्नेहसाधनोपदेशः। पूर्वं तत्र दशमूली बलां रास्नामित्यादि। एतद्बिल्वतैलं बालहरत्वे प्रकर्षेणोच्यते। यद्यपि च पित्ते तैलमाढकमित्य तक मज्जावसासर्पिषां साधनमुक्तम्। अनुवासनीयेष्वेषां निर्देशः। इष्टवर्जितानां तु निरहे सङ्ग्रहणे। स्नेहयुक्त इति। श्रवणादेहापि वा मज्जवर्जितानां ग्रहणं तस्याश्रवणादित्येके। आनूपानां वसातद्वदि विधानगुणातिदेश एव। शताह्वा यवबिल्वाम्लैस्तैलं सिद्धं समीरणे इत्यपरं तैलं वात एव सैन्धवेनाग्निवर्णेन, अग्निताप एव पाकः। आमस्नेहनिषेधात् नत्वामं स्नेहं सहाभिष्यन्दयेत् गुदाभीति कृतानुवासननिर्देशात् पित्तसंसर्गोऽनुमातव्य इति। जीवन्तीं मदनं मेदामिति। पिष्ट्वा तैलं घृतं तैलघृतयोः न समभागत्वं तैलपादं घृतमि णाविभागनिर्देशसम्बन्धात्। पि-

त्हरानुवासनाधिकारादिति च - जीवनीयं तैलमिति लाभ-
तश्चन्दनाद्यै रिति, चन्दनाद्यानि च न भद्रात्रि कालानुसा-
धिकाले यकादिलाभतो यथालाभमिति - मं बिल्वमित्ये-
वमादिभिः साध्यमैरण्डतैलं वा तिलतैलं वा तत्प्रत्येक-
मुदया वा, एकत्र वाशब्दस्य समुच्चयार्थत्वात् मदनैर्वाम्ल-
संयुक्तैरिति, फलतैलमेतत्, एतानि च त्रीणि तैल- येन वा
द्वितीयं तैलं कफहरैर्वेति तृतीयमपरैः कफहरैरेव द्रव्यै-
रिति पुनरन्यथास्नेहप्रणयनाश्रयो वस्तिगुणोपदेशः स्ने-
हपाकगुणनिर्देशसम्बन्धाद्वाधि व्यायाम कर्माद्वि - -
व्यापदां निदानं तस्यारम्भो मिथ्याप्रणिधानवचनात् वात-
पित्तकफात्यन्नपुरीषैरावृतस्य चेति, अकृतानाकृतमात्रत्व-
निर्देशाद्वित्वं स्यान्निमित्तपरिसंख्यानात्तु व्यापदां षट्त्व-
मिति क्षारपाणी - व्यापद्वयं - अति प्रविष्टो ऽतिबाह्यश्चे-
ति सप्रणेतृ~~बस्त~~दोषाद्वस्तेः दोष इति, न तयोरिहाभिधा-
नमिति, शीतोऽल्पो वाधिको वाते, अत्यर्थकुपिते वाते ऽन-
ल्पो वा शीतो वा, नत्वल्पशीतत्व तदुभयगुणयुक्ते नास्यो

बस्तिर्व्यापद्यते । पित्ते ऽत्युष्णः । अधिके पित्ते, त्युष्णः प्रयुक्तः
कफे मृदुरिति । अतीक्ष्णः अतिकटुः । गुरुरिति बहुप्रभूत इत्यर्थः ।
यथा गुरुश्चातर्पणं दृष्टमिति । उक्तं च –

– – – – ॰ पाते द्रव्ये प्राकृतकर्मणि ।

स्वजातिविप्रकर्षे च कृच्छ्रादिषु गुरुरुच्यते । इति ।

गुरुगुण एव वा स्नेहो गुरुरिष्टो वर्चः सञ्चय इति । बहुमलै शरीरे ऽल्पवीर्यस्नेहस्तन्निर्हरणासमर्थः इति दत्त – यथोदितस्नेहः प्रयुक्तो वातादिभिरावृतो न प्रत्यागच्छन्तीति । अभिभावाच्च । नत्या भिन्नत्यभिभूतत्वादित्यर्थः । आवृताभिभवौ पर स्परकारणं वातादिकर्तृकाविति । अस्य भुक्तेनापृत्त्वाच्चेति । अननुक्त स्योक्तत्वात्तदनभिधानं सर्वेषां वा तेषां प्रसङ्गः इति । अनागच्छति स्नेहस्य व्यापदिष्यते । न च तेषु नवज्वरादिष्वप्रत्यागते ऽपि कारतमः । किं तर्हि प्रत्यागते ऽपीति हेयच्चार्मकत्वाच्चास्य तत्राभिधानप्रसङ्गः नेष्टत्वादिह च व्यापन्निमित्तत्वेन वाच्यत्वादिति । अनावृतत्वहेतूपदेशो ऽन्यकारणप्रतिषेधार्थः । तथा च स्नेहविशेषवचनमनेनैवोक्तत्वात् प्रकृत

यूषं पयोरसो वा, आदौ भव आद्यः . एक एव यथायोगं पूर्वमा-
द्य इति अवस्थापेक्षः वा, आदिशब्दात् पेयादिविलेप -
सर्वभोजनयोग्यता ऽस्य निरूढस्य चैयुक्तं सर्वेषु विद्यादिधि -
मिति प्रकल्पितापवादविषयस्योत्सर्गस्यान्यत्र समावेश इत्य -
विरुद्धः तस्यैव ग्रहणं, यः सामान्यो विधिस्स सर्वनिरूहा -
श्रयः रण इति । के वस्तयः । केषु हिता इष्टतीदमुच्यते ।
द्विपञ्चमूलस्येति, आदितः सम्भवतः सामर्थ्याद्वा सपूर्वबे -
भ्यः बलाद्येयाभ्युक्तानि, त्रिस्नेहयुक्त इति । मज्जवर्जितस्ने -
होपक्रमसामर्थ्यात् सर्पिस्तैलं वसाम तत्र मज्जा वसाः स -
र्पिबदरत्रिफलारसैरिति, अन्यथाप्यनुक्रमवचनान्न मज्जाव -
र्जितः स्यात्, यदि योगनिर्देशार्थोऽयं न भवेदयं तर्हीति तर्हि
किमर्थमत्र नाश्रीयते, तैलं वसामज्जसर्पिषां तु यथापूर्वं श्रे -
ष्ठं वातश्लेष्म वास्तनीयेषु, यथोत्तरं पित्तविकारेष्विति । एत -
दपि दोषप्रत्यनीकानुक्रमसामर्थ्यादन्यार्थं वचनमेवं च कृत्वा -
न्यताप्युक्तम्, विज्ञेयं स्त्रिविधं स्नेहो वस्त्यर्थमज्जवर्जित इति ।
तस्मा पेक्षं प्रयोगनिरपेक्षं पूर्वमेव वचनमिहाश्रितमिति ।

सर्वोऽयानिलश्चयप्रकोपनार्थस्तस्य: तथानिलहर: तथा विह

र इत्येके । व्याध्यपेक्षमेव स्यान्न कालं न भस्य प्रथमे भ

.. यद्दोषसञ्चयमिति वचनात् 'आशीपरिसंख्या न विका

रकरं । सर्वोऽनिल इत्येके 'प्राणादिभेदेन वा सर्वोऽनिल इत्य-

परौ । द्विपञ्चमूलादिकत्वात् दाशमूलिकसंज्ञा इति चतुष्प

दे स्यन्त्र छचछागाच्छताद्यादिविडाडिमात्मकं प्रागुक्तव

क्वाथनिरूहद्रव्यपेक्ष्यो वा वक्ष्यमाणद्रव्यसप्मान्या वा

सर्वास्ति यौगिकमृदुदारुणशता छैलाकुष्ठादिद्रव्यपेक्ष्यो

वा षड्विरेचनशता त्रितीयास्थापना ष्या वा वेशवार-

द्रव्यपेक्ष्यो वा । अथ सर्वेषु विद्या द्विविमेतमाद्यामीति ।

सामान्येन लवणमधुघृतकल्ककल्पनाप्रकारसमन्वित: सर्व

एव भवतीति यथ्याद्वयस्या, छबलेन सिद्धमिति । अत्रापि

सामा - पित्ते क्षीरभोजनोपदेशनियमाद्विकल्पनार्थं प्र

त्यागते धन्वरसेन शाली - ति हृन्नाभिपार्श्वोत्तमदेहदाहे उत्त

मदेह: शिर: । यदुत्तमाङ्गमङ्गानां शिर इति चक्षु:श्रोत्रघ्राण

रसनेन्द्रिय दाहे चेति कोशातकारग्वधदेवदार्वीति अन्ये

तु शाकलरगारग्वधदेवदार्वीति पठन्ति, कृतवेधनमाशुवातकं कफपित्तं प्रबलं हरेदितिवचनात्, रसस्य तस्य प्रसृता द-
श स्युः, अपरे चत्वारः प्रसृ- -कस्तैलस्य फला द्वयस्य फलसाधितस्यैकः, क्षारस्यैकः तैलस्य च सार्षपस्यैकः
एते चतुर्दशसमुदायमात्राधिकाः, कफेऽष्टभागः स्नेहस्य षड्भागश्चायं, तदेतदु- -सर्गापवादादविरुद्धः स उत्सर्गः
पूर्वः, अयमपवादः, भेषजाधिकाराविशेषविकल्पनाभि-
सम्बन्धेन वा भेदः, पुनर्नवैरण्डवृषाश्मभेदादीनि पलांशि-
तानि पलितानि कु- -यवाङ्कोलकुलस्थधान्यफलानि,
धान्यफलानि सर्ववातसीतिलादीनि तेषां फलानि धान्या-
नि मदनफलानि चेति वा फलानि वा त्रिफला, गुडसैन्धवा-
कः, गुडसैन्धवयव तलस्य च सर्पिषश्चेति तैलसार्पिषो:
प्रयोगो दोषसंसर्गात् स सर्वसंसर्गकृतामयघ्न इति, सर्वसं-
सर्गाः संसृष्टाः सन्निपतिताश्च दोषास्तैः कृतामयान् ह-
न्तीति, सर्वकृताः संसर्गकृता इति, वात एव वा चत्वार-
श्चत्वारो वस्तयउक्ताः, सर्वसंसर्गेष्वेकः, बलाद्यः सर्वार्थेष्व-

स्वात्‌रहितत्वादत एव वचनं सामान्यविधानार्थं, साधारण-
त्वात्‌ पूर्वमुपन्यस्तः. एरण्डवस्तिश्चानार्थः. पाते वास्तिपञ्चक-
प्रसंगात्‌ पात एव वस्तय इति. तस्मादधिकानिर्देशः क्रियत
इत्याहुः. वस्तेर्गुणविशेषयोगनियमार्थं. स्निग्धोष्ण एक
इति. वाताद्यपजये प्रथमद्वितीयतृतीयानामेवानुक्रमात्‌
साति सामर्थ्ये तत्प्रत्यनीक . . न्धवचनादेकद्वित्रिनिर्देशः
पूर्वपूर्वदोषस्य योगापेक्षया न तु प्रत्येकदोषापेक्षया.
तथा हि षड्वस्तयः प्रसजेरन्निति. विधिरेव चायमेकद्वि-
त्रिचतुष्पञ्चषड्वा वस्तीन्‌ प्रदापयेत्‌. तथा चोक्तम्‌ .
द्वितीयं वा चतुर्थं वा यथार्थत इति. तथाहुः. षड्वि-
त्रिपरा योज्या वस्तयः शुद्धितो परे भवन्तीत्युक्तम्‌. सर्वत्र
वा त्रयो वस्तयो विधेया इति. तेषां तु वाते स्निग्धोष्ण एक
एव पूर्व शेषे . द्वौ प्रथमौ स्वादुशीतौ शेषः समम्‌. श्ले-
ष्माणि त्रयोऽपि. कटुकोष्णतीक्ष्णा इति. कथं पुनः स्निग्धो-
ष्णमांसरसयुक्तः प्रमेदयो यावतान्यत्रोक्तम्‌. दध्याकुल्कुश-
मं पूर्वं मध्येऽतो . . . श्चात्‌ संशमनीयश्च वस्तिं दद्यादि-

चक्षणः इति नैष दोषः समुत्क्लिष्टतोऽवस्थायामेवैतद्वि
धानं न सर्वत्रेत्येके अन्य एव वा एक उत्क्लेशयत्यन्यं श
मयत्यन्य एवमेव स्निग्धो क्लेशनाभिशमनपर्यन्तः तात्
कालिकदोषप्रत्यनीकभावेन भवतीत्यपरे तत्त्वाशयविप्र
कर्षादपि पित्ते द्वौ श्लेष्मणि च त्रयः वाते त्वेक एवाशय
सन्निकर्षात् बहूनां चापतर्पणत्वादिति निरूहे वीर्येण
बस्तेः सर्वस्य दोषापकर्षणमिष्टम् नैकस्यैव सर्वदोष
निर्हरणमिति युक्तततद्गुणसम्बन्धानिर्देशः कफे निरूहान
परं विधेया इति शब्दचोदितस्य प्रतिषेधो युक्त इति य
थोक्तसंख्य निर्देशसम्बन्धेनावधारणार्थं वचनमिति
निर्दोषप्रतिनियमेन भोजनोपदेशः रसेन वाते प्रतिभो
जनं स्यादिति यूषपयोरसाद्यैरिति यदुक्तं वाबल्वादे एवं
सर्वं नेष्टं प्रत्यन्ति सम्भवतो वा इदं त्ववधृतरूपमेतात्
र नान्यदत्र शेषवस्तिविषयं च तत्र वातादिविकारा
श्रयं इह तु वाताद्याश्रयमेवेति तथानुपास्येषु च बि
ल्वतैलमिति बिल्वादिसाधितं वाते पित्ते जीवनीयसा

ध्येतं, कफे तानि तु यान्यनन्तरं वक्ष्यति । दशमूलीं बलां रास्नामिति । बिल्वादिपञ्चमूल्या सह दशमूली प्रत्तैलं जीवन्ती मदनं मेदोमिति । जीवनीयतैलं । मदनैर्वाम्लसंयुक्तैः क्षी ... गुणेनवेत्येतत् । फलतैलमिति । बिल्वाद्यभणेनानन्यसाहितेन फलतैलमेव कफघ्नगुणोपदेशाद्वा । बिल्वमूलं तु तदन्यसहितैरेति । निरूहानन्तरमनुवासनमिति ... न्युक्तानीति सङ्ग्रहार्थमुक्तम् ।

। द्वितीयं वस्तु । इति सिद्धौ तृतीयोऽध्यायः ।

स्नेहव्यापत्सिद्धिः । तस्याः सम्बन्धः संग्रहपाठादुद्देशप्रयोजनपूर्वकान् सिद्धित्रयविहितविधानत ... नाव सरप्राप्ते स्नेहकल्पनाश्रयत्वाद्वा सर्वप्रकारोपयुक्तस्नेहव्यापत्साधनप्रसङ्गश्च विशिष्टस्नेहविपक्वाशयवशाद्वस्तिशब्दलोपाद्वा स्नेहव्यापत्सिद्धिरिति वक्ष्याते । स्नेहवस्तीन् प्रवक्ष्यामीति । स्नेहवस्तेर्वीर्य ... फलत्वाद्विधानासिद्धिरिति विधानसिद्धौनामासिद्धत्वं स्याद्विधाना

श्याव्यापदेत्यविरोधः। अध्यायनिर्देश्यार्थसङ्ग्रहप्रतिपा-
दनार्थमादिश्लोकः- स्नेहवस्तीन् प्रवक्ष्यामि यावद्व्यापदः
स चिकित्सिता इति। प्रतिषेध्याद्विशिष्टस्नेहसंज्ञाविधाना-
नन्तर्यात् स्नेहसाधनोपदेशः। पूर्वं तत्र दशमूली बलां रा
स्नामित्यादि। एतद्बिल्वतैलं बालहस्त्वे प्रकर्षेणोच्यते। य-
द्यपि च पित्ते तैलमाढकमित्य - तत्र मज्जावसासर्पि-
षां साधनमुक्तम्। अनुवासनीयेष्वेषां निर्देशः इष्टव
र्जितानां तु निस्हे सङ्ग्रहणे। स्नेहयुक्त इति। श्रवणादिहा
पि वा मज्जवर्जितानां ग्रहणं तस्याश्रवणादित्येके। आनू-
पानां वसातद्वदि - विधानगुणातिदेश एव। शताह्वा
यवबिल्वाम्लैः तैलं सिद्धं समीरणे इत्यपरं। तैलं वात एव
सैन्धवेनाग्निवर्णेन, अग्नितापे एव पाकः। आमस्नेहनि-
षेधात् तत्त्वामं - स्नेहं सहाभिष्यन्दयेत् गुदमिति कृ-
तानुवासननिर्देशात् पित्तसंसर्गोऽनुमातव्य इति। जीवन्ती
मदनं मेदामिति। पिच्छा तैलं घृतं तैलघृतयोः न समभाग-
त्वं तैलपादं घृतमि - - णाविभागनिर्देशसम्बन्धात्। पि-

तहरानुवासनाधिकारादिति च ओदनीयं तैलमिति लाभ-
तश्चन्दनाद्यै रिति चन्दनाद्यानि च न भद्रात्रि कालानुसा-
धिकालेयकादिलाभतो यथालाभमिति नं बिल्वमित्ये-
वमादिभिः साध्यमैरण्डतैलं वा तिलतैलं वा तत्प्रत्येक-
मुद्दया वा एकत्र वा शब्दस्य समुच्चयार्थत्वात् मदनैर्वाम्ल-
संयुक्तै रिति फलतैलमेतत् एतानि च त्रीणि तैल येन वा
द्वितीयं तैलं कफहरैर्वेति तृतीयमपरैः कफहरैरेव द्रव्यै-
रिति पुनरन्यथास्नेहप्रणयनाश्रयो वस्तिगुणोपदेशः स्ने-
हपाकगुणनिर्देशसम्बन्धाद्व्याधिव्यायाम कर्मादि
व्यापदांनिदानं तस्यारम्भो मिथ्याप्रणिधानवचनात् वात-
पित्तकफात्यन्नपुरीषैरावृतस्य चेति अकृतानावृतमात्रत्व
निर्देशाद्द्वित्वं स्यान्निमित्तपरिसंख्यानात्तु व्यापदां बहुत्व-
मिति क्षारपाणौ व्यापद्वयं अति प्रविष्टो तिबाह्यश्चे-
ति सप्रणेतृदोषाद्वस्तेः दोष इति न तयोरेहाभिधा-
नमिति शीतोऽल्पो वाधिको वाते अत्यर्थकुपिते वाते अ-
ल्पो वा शीतो वा नत्वल्पशीतत्व तदुभयगुणयुक्त नास्यो

नास्ति व्यापद्यते। पित्तेऽत्युष्ण इति। अधिके पित्ते, ह्युष्णः प्रयुक्तः कफे मृदुरिति। अतीक्ष्णः अतिरुक्षः। गुरुरिति बहुप्रभूत इत्यर्थः। यथा गुरु चातर्पणं दृष्टमिति। उक्तं च –

– – – पाते द्रव्ये प्राकृतकर्मणि।

स्वजातिविप्रकर्षे च कृच्छ्रादिषु गुरुरुच्यते। इति।

गुरुगुण एव वा स्नेहो गुरुरिष्टो वर्चः सञ्चय इति। बहुमले शरीरेऽल्पवीर्यस्नेहस्तन्निर्हरणासमर्थः इति दत्त – यथोदितस्नेहः प्रयुक्तो वातादिभिरावृतो, न प्रत्यागच्छन्तीति। अभिभावाच्च, न त्याभित्यभिभूतत्वादित्यर्थः। आवृताभिभवौ परस्परकारणं वातादिकर्तृकाविति। असृभुक्तेनापृत्त्वाच्चेति। अननुक्त" स्योक्तत्वात्तदनभिधानं सर्वेषां वा तेषां प्रसङ्ग इति। अनागच्छति स्नेहस्य व्यापदिष्यते। न च तेषु नवज्वरादिष्वप्रत्यागतेऽपि कारतमः। किं तर्हि प्रत्यागतेऽपीति हेयधर्मकत्वाच्चास्य तत्राभिधानप्रसङ्गः नेष्टत्वादिह च व्यापन्निमित्तत्वेन वाच्यत्वादिति। अनावृतत्वहेतूपदेशोऽन्यकारणप्रतिषेधार्थः। तथा च स्नेहविशेषावचनमनेनैवोक्तत्वात् प्रकृत

एव वा विशिष्टफलत्वम्। निर्देशश्च चिकि गृहीतो। विना शाविन्त्वा न हि निदानलक्षणे अपरिज्ञाय चिकित्सितमस्तीति तस्य लक्षणं स्तम्भोरुसदनाध्मानादिति। अल्पः शीतो वा स्नेहो। धिकस्य वायोः शमनाय माभूत् न तु तत्प्रकोपनार्थो भवति। दीप्तिं करोति। अथवा धिकयान्ततः प्रागेवा ऽसावधिकः। किन्न तान् करोति। न च प्रागभिनिर्वृत्तेषु तेषु वातावृतस्नेहलक्षणमेतद्युक्तम्। अनुवासनोत्तरकालं विशेषलक्षणं तस्यादिति उच्यते। ततः स्नेहेन के तन्निर्हरणासमर्थस्तेन पुरनरपसरस्यायं प्राद्यास्थापयाते। येनासाव निलं तमावृणुते स्नेहं प्रमविद्यमानस्तंभादिलक्षणं तत एवं सर्वेष्वेव वाच्यमिति ताभ्यामेव च शस्नापितद्रुतेलाभ्यां। रुस्ना सहस्रानिर्यूहे तैलं पाचयेदित्यादि। पीतदारु भद्रदारु। तेन सौवीरकादिभिरप्रोक्तैः सह पीतद्रुणस्तु रास्नावद्वहुत्वमिति। अन्यैरप्यु कुलत्थसौवीरकद्वीपञ्चमूलिकषायं पयसा रसेन स्निग्धाम्ललवणैर्युक्तमास्थापनं तेष्वेव सिद्धम्। भद्रदारुमांसीकुष्ठतगरशतपुष्ट्यादिभिः

ज्ञातहरैरिदं च पीतदा- वसिनमिति विद्यात्। पित्तामृतैस्वा-
दुतिक्तैः तद्वस्तिभिर्हरेदिति। मधुरतिक्तद्रव्यकषायसंयु-
क्तैर्वस्तिभिस्तत्पित्तं निर्हरेदिति श्लेष्मणा स्नेहमावृतं कषा-
यतिक्तकटुकै रामूत्रोपस्याधितैः प्रकल्पितैर्वस्ति- -दिति
निरूहकल्पनाप्रकारकथनमिति। छर्दिमूर्च्छारुचिग्लानिज्वर-
शूलाङ्गमर्दनैः। आमलिङ्गैः सदाहैरिति। छर्दिमूर्च्छादिभि-
रेवामलक्षणभूतैः सविष्टम्भप्रसेकार्त्ति विदेहारुचिगौरवैरा-
मलिङ्गैः रतिम्लान्यादिभिरामलिङ्गैश्चेति। आमलिङ्गैश्च-
रुचिरिहारतिरिति पाठात् कटूनां लवणानां क्वाथैश्चूर्णैश्च
पाचनं कटूनां क्वाथैः प्रलवणानां चूर्णैरथवोभयमुभयेषां
पाचनाय -न्चनं शस्यते। वस्तिरामेतु प्रतिषिध्यत इति।
विरेचकोऽत्र न वस्तिरिति। विण्मूत्रानिलसङ्गार्त्तीति स्नेहस्वे-
दैः सवस्तिभिः। श्यामाबिल्वादिसिद्धैश्च निरूहैः सानुवासनैः।
वस्तिनिरूहाबसनानां भेदे- पनो वस्तिसंज्ञोऽत्र एवं ह्यु-
क्तं:- विरेचनैर्निरूहैश्च वस्तिभिश्चानुलोमिकैः। इति। श्या-
मादिसिद्धः- श्यामा च त्रिवृता चैव तथा दन्ती द्रवन्त्यपि।

चत्वारो मूत्रसिद्धास्ते पक्वाशना इति।
तथा बिल्वादिरपि। बिल्वादिश्च निरूहः स्यात्पीलुसर्षपमूत्रवान्।
इति। स पुनर्बिल्वाग्निमन्थकाश्मर्यस्योनाकः। पाटलिश्च तथा
यावत् स्थिराश्चैते त्रयोऽनिलः। इति। वस्तिरेवे - न्तिवर्त्ति-
भिः फला वस्तिभिरित्यर्थः। अभुक्ते शूनपायौ वेति। पायुर्गु-
दं। ननु व्यापदां षण्णिमित्तान्युक्तानि। पूर्वं कस्मादिति।
शूनवायुत्वमिति। तदत्र निमित्तस्याशेषाभिधानात् भेद -
दोषः। आवृतानावृतमार्गयोरपि विशेषोऽतिपीडने सत्यूर्ध्व-
गमनात् भवतीति। ततः पाठविकल्पः। वेगात्स्नेहश्च पीडितः।
अभुक्तेनावृतत्वादेवोर्ध्वं धावति। शूनपायौस्त्वधः प्रतिह-
तो वायुर्वे - पीडितः स्नेहमूर्ध्वं नयतीति। अतिपीडितस्तु
पृथगेव निमित्तमुक्तम्। कण्ठं वृथा वेदाति पीडितश्चोच्चार्य
चेल्लयेवः - अनावृतमार्गत्वादेव निरूहानुवासनयोरिति
पीडने सत्यूर्ध्वं प्रवृत्तिरिति। न - ते स्यादूर्ध्वगमनं तत्र
विशेषस्तम्भादिरुपजायते। येन न केवले स्नेहः प्रयोगेन
चाऽधिकेन च ते स्नेहसम्बन्धे यथा तुल्ययो मधुसर्पिषो मा-

रणमिति न दोषः। स ह्यतिपीडितोऽन्या - ग्र एव तिष्ठति। अना-
वृतयोर्गच्छमायाति। कण्ठं च प्रधावतीत्यपि निर्गम एव द्वाभ्यां
योगाभ्यां प्रतिपाद्यते। तत्र ह्युक्तम् -

अतिवापीडिते वस्तिं मुखेनायाति वेगवान्। इति।

शमनमेव तत्रानावृतमार्गस्यैव तदभिमतमार्गस्य निरूहाश्र-
यत्वादिति। एवमदोषोऽन्यथा विकल्पाऽभाव एव स्यादिति पाठ-
विकल्पे बहु सम्प्रधार्यमिति व्याख्यातः। पृथग्वातिपीनम-
योक्तं - ननिमित्तमावृतविषयं तत्रैव तस्य सा नान्यत्रेति। नि-
र्गमनं च वेगस्नेहस्येति 'अतिवेगेन पीडितस्नेह इति वा सम्ब-
न्धनीयम्। कण्ठादागच्छतस्तम्भकण्ठग्रहाविरेचनैरि -
चनमत्र तदुत्तरकालमुपस्तम्भनादिभिः कण्ठग्रहपरिषेच-
नाविजनाद्युपलक्षितैः छर्दिघ्न्यश्च याः क्रियाः सामान्याः
सुगन्धिगन्धा मनसोऽनुकूला यावत्फलानि वगन्धवर्ण-
लानिव मज्जयन्तीति। एवमावृतस्यानावृतस्योपद्रवान् ज-
नयतः प्रतिक्रियोक्ता 'यस्य नोपद्रवं कुर्यात् स्नेहवस्तिर
निर्गतः।' उपद्रवो विकारः रोगानन्तरकालजः। अवस्थायां

पश्चात् पश्चाज्जायेते, स्तम्भा - तन्न कुर्यात्तिष्ठन्नपि स्ने -
हो यदाल्पो वा नावृतत्वाद्रूक्षत्वाद्विना गच्छेत्, निर्द्दोषश्च
भवेत् तदोपेक्ष्य एव, अन्यैर्यथाचोक्तो -

अहोरात्रादविरन्नेहः प्रत्यागच्छन्न दूष्यति ।
कुर्यात् स्नेहगुणां वापि शी - णा भवेदिति ॥

सम्यक् प्रणिधानात् ज्ञायत इति, तस्मान्नैव सङ्ग्रहः, प्राक् -
भोज्यादीनां प्रतिज्ञासङ्ग्रहे तु पृथगुपकार्योपकारणां सर्वेषा -
मेव वचनमिति युक्तः स्नेहमित्यतपस्नेहमन्यास्य, स्नेह - यु -
क्तं वा कथुयुक्तमिति यथाकण्ठं प्राप्यावेदतिपीडितश्च, यथा -
तिप्रपीडितः कोष्ठे तिष्ठत्यायाति वा गक्कमिति कथुस्त्वल्पमात्र -
मुपसेवनं व्यञ्जनं द्रवद्रवं पथ्यं यत्तत्कालहितं मधुरकट्वादि
क्षारयूषरसादिकं ते भक्ष्यमिति, तथाचोक्तम् -

न चास्ति स्निग्धमशनं भोजयित्वाऽनुवासयेत् ।
मदमूर्च्छाञ्च जनयेद्विधा स्नेहोपचारितः इति ॥

ये, हस्त उच्यन्ते, रूक्षनित्यस्तु दीप्ताग्निरिति, प्रत्येकं वा वक्ष्य -
णश्चोपयुदावर्त्तवाताः, उदावर्त्त एव वातः उदावर्त्तवातः, वातो -

दावर्त्तो वातविकारोक्तः, षड्विधश्चोदावर्त्त श्चेति, अथवा पक्का-
शये कुप्यति चेदपानः-यत्वलकरोति, सङ्गं क्रमादुदावर्त्तय-
नश्च घोरःइति, ऊर्ध्वमावर्त्तनादुदावृत्तःत्तः, उदावृत्तवातो वे-
ति पाठः। आशुजरणं पुनः स्नेहस्यैत्थंरूपं यात्यम्बुसिक्ता-
स्विवेति, जीर्णःस्वल्पगुणो भवेदिति च यद्यपिव - णामि-
ष्टं नद्धसृत : स्सर्वदैव दोषो भवतीति, अतो ऽन्येषां त्र्यहा-
दिति, उक्तापारिशेष्येण रुक्षादिभ्यो ऽन्येषां, यदि तर्हि त्र्य-
हादेषां पाकः कथमन्नपानाभ्यंगस्नानादि क्रियते न हि पी-
तस्नेहस्याऽपरि - दियुक्तमिति, तथा - - शपि नाग-
च्छेन्न भक्त : च्छुरस्नं दोषाग्निमागतं स्नेहं तदहर्वापि
भोजयेदिति, उक्तमिदमावास्थि - - कं द्रष्टव्यं, यतःप्रत्या-
गतस्नेहस्य भोजनोपदेशः सहि - नं स्नेहो गच्छतीति, तत्त-
श्चान्नपाचको ऽग्निरपि हतवृत्तिरिति भोजनं विधीयते न पी-
तस्नेहस्यैव नेष्यत इति प्रत्योवृत्याच्च, स यावता पाककाले-
न पावकः पचत्यग्निःसृतमेव स्नेहं तस्य गुणसम्पादनार्थ-
मिति - त्रापि च पाको ऽस्तीति कृत्वा पचतीत्युक्तम्, यथा प-

कार्श्यं तु प्राप्तस्य शोष्यमाणस्य चाग्निनेति। एवं सति म-
लप्रसादात्मकः परिणामः स्यादित्यन्तराऽग्निसंधुक्षणः भ-
वेत्तस्यात्मन्तराग्निः सन्धुक्षितः यावत्स्वेनोष्मणः सम्य-
ग्विपच्यमानमित्यादिगुणार्थं हि परिणामः। स चाग्निः स्या-
तादेव निरस्नेहात् भवतीत्यदोषः। नत्वामं प्रणये त्स्नेहमि-
ति। आमो हि स्नेहः प्रत्यावर्त्तमानः आम - बगुदाभि-
ष्यन्दकरो न गुर्वादिगुणत्वादतो न हेतूपदेशः सुकुमारगु-
दस्य वा कस्यचिदेव दोषकरः न सर्वस्यैवेति केचित् निःशे-
षप्रणयने दोषः इति। सावशेषं चरु वीतस्नेह उक्तो हि
सङ्ग्रहातिः सोऽन्तः प्रविष्टः शूलकरो भवतीति। इह विध्य-
र्थमेतत् अनुच्छ्वासस्य तु बद्धे वा दत्ते निःशेष एवं चेति। तत्र
लिङ्गं चिकित्सितोपदेशात् अपुनरुक्तम्। वातार्त्तस्य नि-
त्यानित्यानुवासनवत् स्नेहपानप्रसंगोऽपि - पचार्थं
नचैव गुदकण्ठेनेति। स्नेहपानमनुवासनं वातजातीयेना-
ऽव्यवहितः। कर्मणा युगपन्न प्रयोक्तव्यम्। उक्तदोषत्वा-
दित्याचार्याः। पानस्यानुपानस्य वानन्तरं न प्रयोक्तव्यं।

नत्वनैव प्रा पित्र्व्यय: अन्यथाप्युभयत: प्राप्तिरेव नास्तीति। आस्थापनानुवासनं तु खलु सर्वोपक्रमेभ्यो वाते प्रधानतमं मन्यन्त इति कृत्वान्यतरस्यापि प्रसङ्गः स्यादिति, अन्यतरैकान्तिकशीलनप्रतिषेधार्थमस्नेहनणा- निरुह पिताबदनुवासनस्या, प्रसङ्गः। निरुहस्य तु कथमकर्मणां वमनादीनां पुनरप्यन्तरान्तरा स्नेहस्वेदौ प्रयुञ्जीत। स्नेहयान्तेषु योजयेदिति। तं पाययेताप्यनुवासये पानिरुह्हं दद्यात् त्र्यहादिति व्य - - मे, व्यथ पक्षमे वा दद्यान्निरुहादनुवासनमिति वचनात् निरुहैकान्तदानदोषादेव मुक्तमित्येके। विधिरेवायमिह प्रतिपादितो, नुवासनादास्थापनमास्थापनादनुवासनमिष्यत इति वा कर्मक जितवस्तिशीलनप्रसङ्गव- च्छोधनवस्तिप्रसंगस्यानन्तरस्यापि स्यादप्रतिषेधः। एवं च कृत्वा वक्ष्यति-स्नेहशोधनयुक्त्यैवं वस्तिकर्म त्रिदोषनुदित्यन्ये। पूर्वविध्यनपेक्षत्वाद्यापनवस्ति तस्य

निषेध: स्यात्. ज्वर:सातिसारश्च यापनार्थसेवनादि-
ति वचनात् पवनप्रकोपभयं चैतत् निमित्तमेवेत्युभयो-
रपि विरोध इत्यपरे. एकाधिकारेण प्राग्वस्तिप्रयोगानि-
षेधोऽयं. यदा वस्तित्रयस्य प्रधान - शे वास्तिरिति
सत्तामात्रेण वा द्वयोरन्योन्यव्यवधानाभाव एव तत्र
प्रसङ्ग:. तस्मात् प्रतिषेधोऽयमिति केचित्. उत्क्लेशाग्नि-
वधौ स्नेह अनुवासने शीत्यमार्गे उत्क्लेश: कफप्रसेक:.
अग्निवधो मन्द - - - कदाचित्
भवति. वातप्रकोपकृतं तु नित्यमिति दोषप्रसङ्गपरि-
हारार्थं. तस्मान्निरूढस्नेह: स्यादिति स्नेहशोधनश-
ब्दाभ्यां अनुवासन - - ह तदेवमुभयमपि युक्त्या
कर्त्तव्यम्. एवं क्रियमाणं वस्तिकर्म त्रिदोषनुद् भवति.
नान्यथेति. वस्तिर्वातहराणामिति दोषत्रयप्रशमनमधि-
कृतं स्याद्युक्तादि त्रिदोषहरं. स्नेहेन हि श्लेष्मा भवति. त-
स्मादुत्क्लेशाग्निवधा - रुक्षेणापि वायुस्तस्मात् पवनभ-
यमिति. वस्तेरेव द्रव्यसंयोगविशेष:. संयोगसामर्थ्यात्

संसृष्टदोषप्रशमनात् वेल्यदोषः। मात्राबस्तिविधान-
स्य विषयावधारणार्थं कर्मव्यायामादिग्रहणम्। शीत-
स्य नान्येन स्वभावतश्च दुर्बलस्य वातेन च भग्नस्य
सङ्कुचितस्येति प्रमाणनिर्देशार्थं। ह्रस्वायाः स्नेहमात्रा-
या इति ह्रस्वानिर्देशः। ह्रस्वानुवासनमात्रा अध्यर्धपल-
लतया तन्त्रान्तरोक्तया ष ज्येष्ठा त्रिपली मध्यमा
भवेत् कनीयसीत्यर्धपलिकेति मात्रानुवासन इति। अर्धाहि-
र्जरणकालप्रमाणोपलक्षिता ह्रस्वस्नेहमात्रा तया समो
मात्राबस्तिर्युक्त इति पितामहाः पुनर्मात्रावशे यतो-
पचारः। गुणानिर्देशश्च। यथेष्टाहारचेष्टस्येत्यादिसंग्रहः।
इति सिद्धौ चतुर्थोऽध्यायः।

नेत्रव्यापादिकासिद्धिस्तस्याः सम्बन्धः संग्रहपाठादुद्दे-
शप्रयोजनपूर्वकात् वस्त्यं पनिर्देशार्थं वा। तदधि-
कारात् वैद्यापराधनिमित्तव्यापदनन्तरं वा द्रव्यपरिचारका-
श्रयोच्यत इति नेत्रबस्तिप्रणेतृदोषनिर्देशश्रवणात् प्र-

तिङ्गादोषः। उपलक्षणादादिशब्दलोपात्तन्मूलत्वाच्चेत्य-
दोषः। निमित्तो व्यापत्तस्याः सिद्धिरिति विग्रहः। प्रणेतृ-
व्यापत्तिसिद्धिर्न नेत्रव्यापत्तिसिद्धिस्तद्व्यापदः साधनाभि-
धानात्। न दोषवर्जनोक्त्यैवैतन्निमित्तव्यापत्साधनम-
भिहितं भवतीत्यदोषः। अयुक्तेन दोषचिकित्सितो-
पदेशार्थमादिश्लोकम्। अथ नेत्राणीति। नेत्रगुणाभिधा-
ने सति तद्दोषवचनं स्याद भावप्रणेतुरशक्यपरिहा-
र्यत्वात् नेत्रवस्तेस्तु करं तत्रापि सम्भवपूर्वको निर्देश इ-
त्यदोषः। ह्रस्व आपेक्षिकत्वाद्दोषः। यस्मात्प्रमाणादि-
ति गम्यते। अप्राप्यगतिक्षोभादयस्त्वेषां यथासंख्येन भ-
वन्तीति। तनुः क्षोभयति तद्धतनं। शिथिलं बन्धनं शिथिल-
वध्रिकं स्रा त्वात् पार्श्वच्छिद्रेण च न पुनरुक्तं छिद्र-
स्य च विकारार्थत्वात् शिथिलबन्धनं वा वस्तिबन्धनं। य-
त्तस्येति संख्यानिर्देशो न्यस्य विकल्पप्रतिषेधार्थः। यतः
स्वपक्षपरिग्रह दोषं त्रित्वमुद्भावयत्यनिर्देश्य प्रतिक्षे-
प्यं असम्भवाद्विरुद्धत्वात् अयुक्तत्वात् स्यात्। त्रिधावचः

तत्र केषांचिदविद्यमानत्वात् केषांचिदयुक्तत्वात् केषांचि-
देव विरुद्धत्वात् ते चोक्ताः यथा कर्कशाग्रं तनुच्छिद्रं दू-
रसंसक्तकर्णिकं, कर्णिकं महाकर्णं विनाकं, साग्रकर्णि-
कं प्रायेण कर्णिकाचतुर्भागाश्रया दोषा उक्तास्तेषामेवात्र
वर्जनमिति, विषमो मांसलच्छिद्र इति, यथाक्रमं गतिवै-
विषमः पार्श्वहीनचर्म - न्येमा 'नन्वु पूर्वानि - - ताङ्ग
गतिवैषम्यमांसलो विस्त्रत्वं बस्तेः करोति, छिद्रः स्त्रावः
स्थूलो दुर्ग्रहत्वं जाड्यो बहुः सूक्ष्मच्छिद्रं विस्त्रवं वालको वात-
ग्राही सफेनिलं फेना - - ते च्युतं शक्यते वारयि-
प्रणेतृदोषाः सवातातिद्रुतोत्क्षिप्त तिर्यग्गुल्मकम्पिताः इति,
स वातो द्विविधः, अनुच्छ्वास्य तु बन्धे वा दत्ते निःशेषव-
वच्च, वमन्यत्र सुबन्धमुच्छ्वास्य सावशेषञ्च कुर्वीतेत्यु-
क्तमिदं न तु तन्निमित्तो दोषं चिकित्सितं वातघ्नोक्तम्, इह
तु तत्क्षणं प्रविश्य क्षुभितो वायुरिति चिकित्सितमिति त-
त्राभ्यङ्गो गुदस्नेह इत्यादि द्रुतप्रक्र - सहसोत्क्षिप्त एव
वा द्रुतो द्विविधः, उत्क्षिप्तस्तुल्यलक्षणः चिकित्सितःस्यात्,

कटीगुदजङ्घनर्तीति लक्षणम् भोजनं तत्र वातघ्न स्नेहस्वे-
दाः सवस्तय इति चिकित्सितं तिर्यक्प्रणीते त्वन्याद्-
च नेत्रे गच्छतीति उक्तमेवेदमन्यत्र- सह दोषेणेति तिर्य-
क्प्रणीते तु नयाति धारेति बद्धे प्रणीते विषमेच नेत्रे,
उद्देशेऽपिच तिर्यग्ग्रहणात् लिङ्गनर्थः नेत्रं तदृजु निकुर्यादिति।
नि - हितं संशोध्य च पुनर्नयेत् नेत्रं गुदं च संशोध्येति।
गुदः पीड्यमानेन्तरामुन्के गुदप्रतिहतोऽनिल इति उक्तमे-
वेदमन्यत्र प्रपीड्यचैकग्रहणेन दत्त इति तत्र तु लक्षण-
मुरः शिरोरुजं सादमित्यादि चिकित्सित - च बिल्वादिरि-
ति तिपितं कर्षेनाभिहिते गुदे कषायमधुराः शीताः स्ये-
का इति उक्तमेवेदमन्यत्र गुदे व्रणः स्याच्चलिते च नेत्रे इ-
ति अतिमात्र प्रणीतेन नेत्रेणेति अतिबाह्यातिमन्दातिवे-
गदोषा इत्युक्तम् अत्र - - क्यशेषमातिप्रणीतइत्यर्थः उक्त-
मेवेदमन्यत्र विधिनास्निग्धे गुदे नेत्रचतुर्भागं प्रणयेदि-
ति तस्यात्र लक्षणचिकित्सिते लक्षणानात् वले स्यात् सार्ति-
दाहनिस्तोदादीनि तत्र सर्पिः निचुक्षीरमित्यादि कार्पासत्वक

स्म - न भावयिति मन्दस्त्विति मन्दः शनैः प्रवेशित इति उ-
त्कमेवेदमन्यत्र दत्तः शनैर्नाशयमेति बस्तीरिति बाह्यश्चाशु
निवर्त्तते अप्राप्ते गुदद्वारे प्रस्थितो निवृत्त इति बहिरेव ग-
च्छतीति वा गुदात् बाह्यमेव स्थानं धावतीति प्रविष्टो नै-
वासावन्तरनुप्रविष्टो किमुच्यते निवर्तत इति तत्राप्रवे-
शादेव निवर्तत इत्युच्यते यथान्प्रस्थितो निवृत्त इति तत
आह- स्नेहस्तत्र पुनः सम्यक्प्रणेयः सिद्धिमिच्छतेति ना-
त्र मन्दं गच्छत कोष्ठ तस्य भावनार्थं चिकित्सितमुक्तम्
तत्कथमिति तत्रापि पुनः स्नेहस्य प्रणयनमित्यदोषः मन्द-
बाह्यत्वमेकमुभयं वा तदर्थाभेदादप्रतिज्ञानाच्च संख्याया
इति अतिवेग इति अतिप्रपीडितः पुनःस्यानन्नावृतमार्ग-
स्य गलमायातीति उक्तमेवेदमन्यत्र कण्ठं प्रधावेदिति पी-
डितश्चेदिति भयस्तत्रात्यर्थं एतेषामुपदेशः इह तन्निमित्त
विकारचिकित्सार्थं च वचनमिति सर्वेषां परि- छस्थे बस्ति-
विरेके गलप्राप्ते गलपीडादिकर्मेत्यादिग्रहणाच्छीतोदक से-
चनपरिमार्जन अनविधूननोऽचासनोपघ्राणादीनि बस्ति-

सामान्यादास्थापनं तेषां प्रकरणादपुनरुक्तत्वं, संग्रहत्र -
कार्थे इति प्रतिज्ञाना इति सिद्धेन विरेचनासिद्धि -
- संग्रहपाठादुद्देशप्रयोजनपूर्वकात् प्रतिज्ञातवमनादिव्या -
पत्साधनाधिकारप्राप्ततन्निर्देशार्थं वा संग्रहणे संज्ञाभेदः प -
र्यायज्ञा - ना नैव वा - - नुविधानं
च तदविशेषे विधानन्यायान्निर्देशद्वयमपि स्यात्। कल्पना
चतुष्कसंप्रकल्पनादिषु न तत्र विधानस्योक्तत्वात् तदभि -
धानं न तच्छेष स्त्वात् कल्पस्थानेऽपि द्रव्याणां भेदवि -
भागकारणापदेशात्तन्निमित्तानां वाऽमयानां प्रकारसाध्य -
त्वादिह तु साधनकारणानामेवोपदेशाददोषः। स्वस्थातुर
कर्तव्यताकालाद्यवधारणार्थं निर्देशपूर्वं शोधनप्रतिज्ञाना -
र्थमादिश्लोकः। अथ शोधनयोः सम्यग्विधिमूर्ध्वानुलोमयो -
रिति। ऊर्ध्वानुलोमत्वं च शोधनविशेषणं। कर्मान्तरेऽपि प्रस -
ङ्गात् कालनिर्देशः कर्मप्रवृत्तिकालस्वरूपोपलक्षणार्थमित्यु -
च्यते - णनिर्देशः केन एवं गुणयुक्ताः। ग्रीष्मवर्षा हिमाग -
माः। हिमागमो हेमन्तः। यथासंख्यं लक्षणमेतदिति। तदनन्तरे

प्रावृडाद्यां, तेषामन्तरे ग्रीष्मवर्षहेमन्तानां विशिष्टशीता-
दिगुणानां सङ्ग- नृच्छरद्वसन्तास्त्रयः, त्रिग्रहणं च षडृ-
तुकत्वावधारणादिति । तत्र यद्यभिहितर्त्तुगुणतुल्यत्वमसाधा-
रण्यादेषां तद्वद्योग्यत्वमथ गुणभेदः तद्भेदोऽनुपपन्नः शीतो-
ष्णवर्षलक्षणः पुनः र्षा इति संग्रहादस्य च भेदप्रद-
र्शनार्थत्वादव जातीयस्यापि वान्तर्भावो दृष्टः यथा वातज्वर-
लिङ्गेषूपशयानुपशयवचनमित्यत्युष्णशीतवर्षत्वनिषेधो
वासाधारणत्ववचनेन, तेषामन्तरे साधारणलक्षणास्त्रयस्ते-
न यावधारणं संशोधनार्थं, प्रावृण्नभः श्रावणः, तदेवं द्वौ
द्वौ मासावृतुः, तत्र ग्रीष्मवर्षाहेमन्तानां च श्रवणाद्यपि नैव
शिशिराभावप्रसङ्गः, तस्यापरित्यागादुक्तम्, हे शिशिरार्त-
वं, शेषर्त्तुवदेव द्वौ पैक्षत्वात् हिमागमशब्दविशेषश्चात्र
हेमन्तशिशिरयोरभिधेयत्वात् नैव च तस्मिन् सत्यपि त्रयः
प्रावृट्कालविकल्पेन सर्वर्त्तुप्रसङ्गः, तस्य शोधनार्थत्वाच्छर-
द्वसन्तानन्य वे स्यात् न तत्र सात्म्याद्यभिधानात् प्रावृ-
तत्र सात्म्याद्यभिधानात् अश्रूयमाणर्त्तवदिति न तत्रापि

वर्षविकल्पसाम्येनोक्तत्वात् नैव च ग्रन्थविरोधः प्रावृडि-
ति प्रथमप्रवृष्टः कालस्तस्यानुबन्धो वर्ष इति, तस्याविभक्त-
स्य तनुविभागप्रदर्शनेनास्य कृतार्थत्वात् तथाऽनुष्णप्रकर्षा-
नुबन्धाच्च वमासद्वयसम्भव इति, नैव वा वर्षादीनाम-
न्यप्रसादप्रसङ्गः, मासस्यापि चास्मिन् ऋतुत्वेनेष्टत्वात् त-
थाऽयेकद्वित्रिचतुर्भिरपि मासैर्विकल्पित ऋतुरिति, तत्रैक-
मासिकः ग्रीष्मवर्षान्तरदेशा - द्वि साम्योपदेशात्त्रैमासि-
कः संवत्सराधिकमासैके सति त्रयोदशमासिकत्वाच्चातु-
र्मासिकः। हेमन्ते शिशिरान्तर्भावात् वमनविरेचनाधिका-
रात् ग्रहणमेव प्रावृषः तत्रास्थापनस्येष्टमादावस्थिकस्य
चान्य प्रासङ्गिकाभिधानात् सर्वत्रैवा संशोधकमास्थापनार्थं
तथाप्युक्तम्। एवमेते संशोधनमधिकृत्य षड्विभज्यते ऋत-
व इत्यास्थापनस्य वा कस्याचिच्छोधनात्मकत्वादीनि, नापि
शरद्वसन्ताज्ञानं साधिकारस्य कौ न्येन मावावप्रथमे मासी-
त्यादि, ससर्पिः शारदिपातव्यं सवसामज्जा च माधवः इति।
अत्र दक्षिणापथमल्पशीतमबहुवर्षं च प्रत्युक्तौ फाल्गुनचै-

क्षौ कार्तिकमार्गशीर्षावेवं तत्र वसन्तशरद्विकल्पौ, न तूत्तर -
पथं, उत्तरापथं बहुशीतमल्पवर्षं च प्रा -
दासत्वादभेदः । तदयमेव सर्वत्र प्रसङ्ग
इति कृत्वा निर्गमप्रदेशोपलक्षितमन्वन्तराळं प्रतिपादयत्या -
चार्यस्याभिप्रायइः । सम्प्राप्तिकारो मासद्वयोपादाने -
रणं भवति मन्द पूर्वनिदेवने -
र्थिकमेषामृतुत्वमपनिनीषन्नाह — एतान्रूपिकल्पैव -
मिति संशोध्यनार्थमृतुविकल्पोऽयं न तु पारमार्थिकस्त -
स्यान्यथोक्तत्वादेवं च कृत्वा पू - विरोधः परिहृत इव
भवति विकल्पितपादार्थनिर्देशवदिति । तत्र वृषमिथुना -
ख्यां ग्रीष्मः तौ ज्येष्ठाषाढौ तावेव शुचिशुक्रौ कर्कटक -
सिंहाख्यां वर्षाः तौ श्रावणप्रोष्ठपदौ तावेव नभोनभस्यौ क -
न्यातुलाख्यां शरत् ता कौ तावेव इषोर्जौ वृश्चिक -
धनुराख्यां हेमन्तः तौ च मार्गशीर्षपौषौ तावेव सहः
सहस्यौ मकरकुम्भाख्यां शिशिरः तौ च माघफाल्गुनौ तौ
तपस्तपस्यौ मीनमेषाख्यां वसन्तः तौ - रवौ तावेव मधुमा -

माधवौ चेति' यदि तर्हि देशस्वभावेन ततमृतुव्यवस्थानं
शरदूर्जसहौ वसन्तस्तपस्यमधू' तत्र हि वर्षत्वादाश्वयु-
जौ वर्षासु मन्दशीतत्वाच्च मार्गशीर्षः शरदि तपस्यश्च
न · · हौ पी शरत् स्यात् ' अन्यथा तस्य हेमन्तत्वात् स-
हस्यापदशत्वं भवेदिति ' न तर्हि वक्तव्यं · संशोधनार्थौ,
यमेवमृतुकल्पः क्रियत इति ॥ नैष दोषः तथाविधेऽपि त-
स्मिंस्तद्देवेष्टं न च मासद्वय · · स्मिन्नृतौ कर्मप्रसङ्ग इ-
ति वाक्यार्थस्तथ्यथावदिहोक्तमिति ' न च प्रवृत्तमात्रे, न च
च गतभूयिष्ठे, अपितु योग्यत्वापेक्षयेति स्वस्थवृत्तः स्व-
स्थवृत्तश्च व्याधौ कालप्रतीक्षानिषेधार्थः · व्याधौ व्याधि-
वशेन तु व्याधौ संशो · व्याधितवृत्तिप्रवृत्तिः ॥ तद्धक्रियाप्र-
तिपत्तेरिति · यथोपदिष्टक्रियानुष्ठानात् सम्यग्विधिरिति ·
शास्त्रोपदेशः क्रियते · कर्मानुपूर्व्या हि सकृत् कृताभ्यां प्र-
वादौ स्नेहस्वेदाभ्यां सर्वकर्मानुष्ठानप्रसङ्गः स्यादिति ·
तन्निवृत्यत - तादीनामिति स्नेहस्वेदपूर्वकः कर्माद्युप-
देशान्यत्र प्राथमितकल्पितेत्वपर्यायिकरणे वा कृतार्थः

स्यादिति पुनर्विध्य - - ब्दोऽव कर्मत्रयवृत्तिः अनुवास-
नशिरोविरेचनयोः अस्नेहपूर्वकत्वात् स्नेहे दत्वाधर्म-
मात्रमिति चतुर्वृत्तिः पञ्चवृत्तिर्वाऽस्तु । ननु पाचनादीनि-
वृत्तिर्यस्मिन्निह कर्माण्युक्तानि यथाप्रतिकर्मसंसर्जनान्तं स्ने-
हस्वेदविधानं वीप्साप्रयोगात्तु शब्दो ऽव्यवधाने चार्थः पुनः
व्युत्क्रान्तापेक्षः । अन्तरे चान्त - - स्वेदौ पुनरन्ते च स्नेहं
प्रयोजयेदिति पञ्चकर्मपरिसमाप्तौ, स्नेहमेव न स्वेदमित्ये-
के प्रत्येकपरिसमाप्त्यावश्यक्रियमाणे कर्मान्तरे पुनः स्नेह-
मेवेत्यन्येऽपि सर्पिष्कुष्ठशोफ इ शेषवचनादिसर्पा-
दीनां नातिस्निग्धानां विरेचनं ईषत्स्निग्धानामित्यर्थः प्र-
तिषेधमात्रार्थत्वान्नातिशब्दोऽल्पपर्यायः । पिप्पल्यादिना-
तिशब्दप्रयोगवदतिशयप्रतिषेधे हि विसर्पादिकं सामान्य
निषेधनिर्देशात् अतिस्निग्धस्यातियोगभयं भवेदिति ।
नातिस्निग्धशरीरस्येति । मदस्निग्धादीनां स्नेहनमिति ।
स्निग्धानां च रूक्षणं विरेचनमिति प्रतिनियमो विसर्पचि-
कित्सितोपदेशात् अस्य - - धानपेक्षे - - रित्यन्ये ।

यदा तु सर्वा ... विधिस्तदा स्नेहविरेचनं स्निग्धस्य वि-
हितमेव · स्निग्धायस्वेदितांगाय दद्यात् । स्नेहविरेचनमि-
ति · अतिस्निग्धस्नेहविरेचनप्रतिषेधः, किं तर्हि तस्य
स्नेहो । ... विधानादिति-
स्निग्धस्य स्नेहविरेचनविधानमिति · एवं हितविपर्यये-
ण सूत्रार्थः सम्भवादितो भवतीति, कथं तर्हि रूक्षस्य वायुर-
ङ्ग्रह
तर्हि कः प्रसङ्गः । अत्राप्यतिस्निग्धस्यातियोगभयं भवे-
दिति कतमेन विरेचनेन किं स्निग्धेन रूक्षेणेत्यवचनाद-
दोषः । यदा ... तिस्निग्धे प्रतिषे - ... संग इति-
स्नेहादीना ... त्कगुणनिर्देशार्थमुद्देशश्लोकः । स्नेहस्वे-
दोपपन्नेनेति · उद्देशत्वादपुनरुक्तं · स्निग्धस्विन्नस्य कर्त्तव्यं
वमनं सविरेचनं · तथा जीर्णे नामदोषःस्यात् · तथैयन्मा-
वा · क्षणतां याति भेषजं · तथा कामादिभ्यश्रमनासिनः
प्रवर्त्तितेत्येभिः सूत्रैरिति सम्यग्योगपरिसंख्यानार्थत्वात्
तत्र सकलशरीरसमुपजातस्नेहगुणः स्नेहपावतोय दृष्ट्वा-

न्तेन सन्तुक्तं स्नेहात्तभाज .... सौद्रमसज्ज्यादिति द्र-
व्यकर्तृकं तत इदं तु स्नेहकर्तृकं वासने वा तदेतदुभयत्रे-
त्यदोषः। आर्द्रं काष्ठं इवाग्निरिति स्वेदगुणोऽप्यार्द्रकाष्ठा-
ग्निदृष्टान्तेन क्वचिदन्यथापि यथाद्रिकुञ्जेष्वकर्शितस्य-
यदनुरोधात् क्लिष्टं मलवद्वासो यथोत्क्लेश्येति उभयं वासो
यथोत्क्लेशेन दृष्टान्तेन दार्ष्टान्तिकसाधर्म्यं तथाभूतत्वात्
उपस्थिते श्लेष्मपित्तोपस्थानमुत्क्लेशः। तदुक्तमेव। पुनरु-
त्क्लेशनेन दोषप्रवृत्त्याख्यानार्थमिति आमदोषोद्भा-
वनार्थमेव। अजीर्णे वर्धत इति विपरीतप्रवर्तनमजीर्णसा-
मर्थ्यादेव वमनं विरेचनमापद्यते विरेचनं वा वमनमिति।
प्रत्येकमुभयस्य चोभयथा प्रवृत्तिर्विपत्ति .... त्र महा-
वेगमिति अल्पमात्रत्वं शक्तेः, लघुपाकं शीघ्रपाकं तदुदाह-
रणार्थमिति लक्षणाधिगम्यत्वान्मात्रावद्वचनं .... दि-
कं परिमाणपदार्थकमिति विधूयमानसान् दोषानिति का-
मादीन् कामद्वेषलोभ .... व्यादिनैकाग्र्यमपि क्षेपोत्र
भोजनाद्युपदेशः नरस्त्वो वमनं पातीति उक्तेऽपि ग्राम्यान्-

पौ भूतमांसक्षीरादिति च तद्वत् भुक्त्वा प्रच्छर्दितं पिबेदिति च सम्यग्विधानामधिगमनाद्वत्तदधिकाराच्चोच्यते। सर्वस्य प्रकारस्यानुक्तत्वादिति। सुजरं द्रवमुष्णमिष्टमिति। स्नेहद्रवमुष्णं च व्यहमित्यपुनरुक्तत्वाच्च। प्रकरणाद्विशिष्टभोजनगुणान्तरोपदेशसम्बन्धाद्वा रूक्षशीतमुष्णं मांसरसयूषादेरन्यदेव पेयादिकर्म यदुक्त ... त्रोषितमिति। वमनं विरेचनं चात्र न द्रव्याणि। क्रियाफलं भोजनोत्क्लिष्टकफत्वे सति वमनमल्पकफत्वे सति विरेचनं सम्यक् भवतीति। सम्यग्योगविशेषणश्च पुनरयोगा ... पद्रवानुवादनार्थं तेषां च पृथग्वक्ष्यमाणत्वादित्युच्यते। पीतौषधस्येति। अपरिपक्वौषधस्य परिपच्यमानौषधस्य वा शुद्धिलक्षणान्युपलक्षयितव्यानि। कानि पुनस्तानि। ऊर्ध्वं कत इति। ऊर्ध्वं विशुद्धमानस्य वमनेन यदा कफस्यानुगं पित्तं भवति। पित्तान्तमिष्टं वमनमिति। विट्पित्तानुकफेत्यधः अधःशुद्धो विरेचनेन विट्पित्तयोरनु कफो भवति। प्राप्ति ... फानिलानामिति। अनिलगुण तर्हि कर्तव्यं

न कर्तव्यं कफान्नं च विरेकमाहुरित्यादिकशुद्धिनिर्देशादि
ष्विति हृतदोषं वदेदेवमनेन लक्षणनिर्देशेन तत्परिच्छेद
इति दृश्यते न पुनराधिकशुद्धावपि लाघवालाघव - -
काशु मास्ति ततः काश्यदौर्बल्यलाघवे
सति वमयितव्यम् तद्विपर्ययेण स्वप्राणोपचयगौरवयु -
क्तस्य न त्वलाघवे शोषमौक्षबध्यमुक्तिरेवेत् तिस्रै - -
- - - निरुद्गारयोर्वमन विरेचन
भेषजयोरभिहितमेव सोद्गारं च सशूलं च स्वेदं तत्राप -
चारयेत् सम्यग्विरिक्तउद्गारो स्वेदिति
तत्र - - - षेणैवोक्तमिति न दोषः उभयो -
रपि शोधनयोरित्थं भूतयो वमनमेवेति न सावशेषोष -
धत्वं कफानुमे पित्तेऽस्ति तस्माद्वमनमेवेत्यन्ये आ -
त्वाच्च कफस्येति तादात्विक वमन लक्षणोपदेशः म -
र्यादातिक्रमे परं व्यापत्तत्रवेदिति आवास्थिको वमनगुणः
वमिते वर्धतेऽग्निरिति स्तैमित्यादिषु च वमनमर्यादा -
श्रयो गुणाग्निवृद्धिर्नच वमि - वचनेन पुनर्विरोधः ।

तस्य संसर्जनक्रमहेतूपदेशवमनार्थत्वात् अस्य चावस्थि-
कत्वात् भाविवृद्धिनिमित्तत्वाद्वा विरेचनलिङ्गाग्निवृ-
द्धिवचनवत् तत्रापि लङ्घनभोजनावस्थाऽवधारणार्थ-
मव यत् सम्यक्जीर्णलिङ्गान्यलक्षयन्निति जीर्णश-
ब्दः कृतवमनः सम्यक्कृतलिङ्गानित्यर्थः। जीर्णलिङ्गानि
वा दोषपरिपाकलिङ्गानि सान्यलक्षयत् यथा ज्वरशो-
णितगुल्मादिपरिपाककालप्रतीक्षणमिति - रस्य द-
शमो मासः शोणितगुल्मस्योक्त इति। जीर्ण इति जीर्णव-
चनं वा जीर्णौषधलक्षण वक्ष्यमाणनिर्देशार्थमिति।
केचित्तानि दृष्ट्वेति। तानीति कृतलिङ्गानि। पेयादिक्रममि-
ति। पेयादिक्रमहेत्वभिधानाय संशोधनाभ्यां शुद्धस्ये-
यौगपद्ये मन्दाग्नित्वमथ प्रत्येकमपीति नैव हि योग-
पद्येन तत्प्रतिपत्तिः। यद्यपि कृमिकोष्ठस्य तदहरेवोप-
यतो हरं संशोधनं विधानात् तथापि तदावस्थिकत्वादि-
ह नाधिकृतमन्यतरेणैव हृतदोषस्य मन्दाग्नित्व-
तामिति। ननु चोक्तं- यमिते वर्धते वह्निरिति। आवास्थि-

कै वमनगुणानिर्देशः तदेवौषधोत्क्लेशनार्थमिति । एवंतर्हि विरेचनलिङ्गमुक्तं । लघुत्वमूर्जोऽग्निरनामयत्वमिति । तदपि न तात्कालिकमपितु उत्तरकालिक महांस्थिरः स्वर्वसहस्तथैव। शुद्धस्य पेयादिभिरन्तराग्निरिति । तस्मात् पेयादिक्रमविधानार्थमेतदुच्यत इति । एवं तर्ह्युक्तमेव पेयादिकं भूय इत्युक्तम् । तत्र न तु कारणमुक्तमिति । तदिह पेयादिक्रमविधानमल्पाग्नेर्विशिष्ट समर्थत्वं हि बाह्याग्नीन्धनयुक्तिवदिष्टमिति क्रमहेतूपदेशो मन्दाग्नित्वनिमित्तं विशुद्धस्यान्यथा दोषावस्थानं लङ्घितवदिष्टमित्येके । उक्तं-

लङ्घनात्पाचिते दोषे जठराग्निरनिन्धनः।

मृदु - - श्च भोजनस्य गरीयसः।

स्नेहाल्पभोजनादिभिर्मृदूकृतकायानां निर्हृतदोषाणांच ताभ्यामूष्मणोपचय तदुपचयात् सर्वाग्न्युपघातः ज्वरोदरप्राप्तिकारणमन्दाग्निवदित्येके। संशोधनाभ्यामग्न्याश्रयदोषाः स्रवन्ति । तस्मात्तत्कालमल्पबलत्वमग्नेः दोषविकल्पवचनादतश्चैव हि विविधशुद्ध्यपेक्षः । तथा भोज-

नोपदेशोऽपीत्याचार्यश्चेल्लदेवः- संशोधनाभ्यां दोषद्रवीकर-
णात् आमाशयानुग - - बध्यस्या - - निमित्तवदिष्ट-
मित्युच्य शोधनाभ्यां दोषधान्त्वनवस्थामात् तदाग्निमा-
न्द्यं निर्हृतरक्तस्याग्निमान्द्यमथवा नात्युष्णशीतं लघुदी-
पनीयं यावत्तदा शरीरं ह्यनवस्थितास्रगिदिति वैष्णवाः।
- - षदोषत्वं पुनर्वि - - - ध्युपलक्षि-
तानामिति ज्ञापनार्थमुक्तमिति। अथवा हृतदोषत्वं विषू-
चिकातिसारविशेषणः तदाप्यग्निमान्द्यमिति प्रसङ्गादु-
क्तं। संशोधनाभ्यामिति - हृप्राति -
भोजनोपदेशः। वमनविरेचनातुल्याद्य।
अग्निमान्द्यप्रभावविशेषोपलक्षितत्वाद्वेति। तत्र तत्क्रमश्च
रत्नोत्तरं वैद्यः संशुद्धं वमना - नेषमन्दाग्नित्वमि-
ष्यते। था०याख्यानादोषः। स - - प्रसङ्गनिवृत्य-
र्थं। कफपित्ते विशुद्धेऽल्पमिति, तर्पणादिविधानेन पेयाद्य-
पवादः। तद्दोषदर्शनादल्पाविशुद्ध इति जघन्यशुद्धौ सत्यां
संसृष्टे कफपित्ते कफप्र - - - क्ते पित्तप्रधाने वा- कफेन

तु केवलवयास्तयोः प्रकल्पितापवादविषयस्योत्सर्गस्य समावेशात् प्रत्येकं वा कफविच्छे विरुद्धेऽल्पं च तथान्यपे - मद्यनित्ये वातपैत्तिके, प्रकृत्या च वातपैत्तिक इति पेय - - योः प्रतिषेधः समानजातीयत्वात् तर्पणादिकत्वेन च यूषरसनिर्देशः, उक्तं च - जीर्णतर्पणं तनुना मुद्गयूषेण काङ्क्षानां रसेन वा। इति। तर्पणस्यापि निषेधः पेयावि - लोप्योश्च दोषवत्वात् ग्रह - वद्युपलक्षणत्वात् तर्पणस्ये - त्येके। तर्पणमप्यत्र यथान्यत्र मद्यात्यये मद्यनित्ये ग्रीष्मे पित्तकफाधिके यावत्तत्र तर्पणमेवाग्रतः, इति। तद्गुणसंवि - ज्ञानादपि बहुव्रीहिरिष्टमित्यन्ये। सम्यग्विधाना शो - स्य जीर्णलक्षणं अनुलोमोनिल इति। क्षुद्वेगमोक्षो लघु - ता विशुद्धि जीर्णलक्षणं तदा भैषज्यमादेयमिति। भैषज्य - प्रयोगकालज्ञापनार्थमेवमाहारपरिणामे स्यात्, तदुपयोग इह त्वप्रयुक्तस्य तस्य जीर्णलक्षणमिति केवल - सदन - मिति भेषजापरिणाममाणलक्षणं जीर्यमाणे तृण्मोह भ्रम - मूर्च्छाः स्युरित्यस्य दोषाधिकारेणोक्तत्वादिति प्रथमं वस्तु।

अयोगाख्य व्यापन्निमित्तप्रकारनिर्देशः। अकालेऽल्पमा-
त्रं चेति। अकालत्वेनातुराणामल्पा - चापराधः।
करणत्वेन द्रव्यवैगुण्यमविनासंस्कृतत्वेन प्रेष्यानादरः।
सर्वो वा वैद्यदोषः। तदनुविधानात्तेषां तदेभिरयोगो इति
योगा वा भवन्ति। तावत्यां पुनराध्मानं परिकीर्त्तितश्चोक्त्येव-
मादि प्रागुक्तमाध्मानं परिक। हृदयोपसरणमिह हृद्ग्रहः।
अङ्गग्रह इह गात्रग्रहः। जीवादानं सह विभ्रंशेन पृथगेव
संज्ञया व्यापद्विशेषस्तम्भ उपद्रवः। तत्र बहुवचनमनेक-
त्वादेषां क्लमः। म्लानिर्मनःकायेन्द्रियाणामिति। दशैता-
व्यापदः स्मृताः इति॥ दशसंख्यानि न्तोक्त संख्याधि-
क्यनिषेधः। यदुक्तमथ खलु वैद्यातुरनिमित्तमौषधं पञ्च-
दशधा व्यापद्यत इति। तदेतदत्रैवान्तर्गतं अति योगाति-
योगमिथ्यायोगाश्च पृथगपि व्यापदः वैद्यातुरयोश्च प्राधा-
न्यात् म्र भैषज्ययोर्नेति तदेतयोरयोगातियोगयो-
रभिनिष्पन्नलक्षणयोरुत्तरकालं व्यापदः प्रेष्यभैषज्यवै-
द्यातुरवैगुण्यादुत्पद्यत इति मिथ्यायोगस्तृतीयस्तु शास्त्रे

व्याधिनिमित्त - त्वद्वयमिति उक्तमिदमयोगसंगृहीत-
त्वात् मिथ्यायोगस्येत्येवमदोषः पूर्वोक्ता अपि व्यापद
उपकल्पनीये पुनरिह हेतुलक्षणचिकित्सानिर्देशार्थ-
मुक्ताः तदर्थप्रवृत्तित्वात्सिद्धेरिति - व्यापदुक्तान्य-
ताधिकारे सति योगादि स्वरूपावधारणम् तदुपकारार्थं
तस्याशीतीये यथा सात्म्याधिकारे कालस्वभावगतिविशे-
षरूपावधारणपरिच्छेदद्वारेण कालर्तुविज्ञाने सात्म्योप-
देशस्तद्धेतुको भवति योगःसं - दिति स - -
- मिति अतियोगोऽतिवर्तनमिति प्रवृ-
त्तिर्योगाधिक्येन तु फेनिलरक्तचन्द्रिकोद्गमनमित्यतियो-
गलक्षणानीति अयोगप्रातिलोम्येन नवाल्प - तिप्र-
त्तो - - योगो यथा स्वलक्षण-
विपरीतलक्षणो मिथ्यायोग इति वचनात्तदेव योगसंगृही-
तो मिथ्यायोगो वेदितव्यः अन्यत्रापि तद्वैवमि - -
न तत्र भेदश्रवण कृतार्थ चाभेदः तुल्यलक्षणाचि-
कित्सितत्वादिति अल्पप्रवर्तनमप्रवर्तनं वा अयोगः यथोक्त-

मप्रवृत्तिः कुतश्चित् केवलस्य वाप्यौषधस्य विभ्रंशो वि-
बद्धो वा वेगानामयोगलक्षणानीति, उपकल्प योगो
विभ्रंशवचनेनोक्तः विपरीतप्रवृत्तिर्विभ्रंशत इति, स पुन-
रयोगो यथा भवति तथोच्यते। उत्क्लिष्टश्लेष्मणा प्रभूत-
कफेनाहृद्यं प्रियमजीर्णेति, बहुचविरेचनं वमन - के-
वलस्य वाप्यौषधस्य विभ्रंशो विबद्धो वा वेगानामयो-
गलक्षणानीति, उपकल्पनीये तु मिथ्यायोगो विभ्रंशव-
चनेनोक्तः। सपुनरयोगो यथा - उच्येत उत्क्लिष्ट-
श्लेष्मण: प्रभूतकफेनाहृद्यमप्रियमजीर्णेति, बहुत्वादजी-
र्णान् बहुत्वमविशिष्टादिति, क्षुधार्त्तमृदु - पीतंस्व-
ल्पकफेनवा तीक्ष्णं स्थितं संक्षुभितमिति, क्षुधार्त्तस्य
पित्तमुद्भूतवृत्तितदथो येन केनचिदुष्णतीक्ष्णेन प्रकल्प्य-
ते विशेषेण मृदुकोष्ठस्य स्थितमप्रवृत्तपूर्वं क्षुभितं प्रति-
चालितं। ननु गुणप्रत्ययानुगृहीतं वमनं विरेचनं ति-
लोम्येन दोषाणामिति विपरीतदोषप्रवृत्तावपि न तत्संज्ञा-
विशोधनयोः तथा कृत्स्नदोषहरणासमर्थत्वात् अप्रातिलो-

म्येनापि यया कृच्छ्रेण वा गच्छति, अल्पं वा गच्छति प्रवर्तते इत्यर्थः, सर्व प्रयोग - - न शुद्ध्येदिति, त्रिविधो - नाप्ययोगेन सत्यशुद्धे तस्मिन्नेवाह - निर्जीर्णे भेषजेना - जीर्णे पुनः प्रयोगोऽतियोगप्रसङ्गभयात्, तत्र पुनर्भेष - जनियमः. ज्ञात्वा कोष्ठस्यागुरुतामिति, गुरुकोष्ठता क्रूर - कोष्ठत्वं आशं - - वा मृदुतीक्ष्णयोः भिन्नरूपत्वाद - वस्थाभेदेन विकल्पः, तीक्ष्णसंप्रवृत्तिलक्षणे ऽयोगे कृ - च्छ्र प्रवृत्तिलक्षणायोगे. मृद्विति, दुच्छर्दि क्रूरको कोष्ठयो वम - न विरेचनप्रतिषेधे पूर्वकृतेऽपि संवृतकोष्ठ दुच्छर्दयोरिति. मात्र - मिति दारुणकोष्ठस्य विरेचनोद्धृतौ दोषा इति. आ - वस्थिकप्रसङ्गे सति कदाचित् पूर्ववदेव स्यादित्युच्यते - वमनं नतु दुच्छर्दस्य तु वमनयोगप्रतिषेधः. क्रूरकोष्ठ - स्यैवं - यागप्रतिषेधः यस्तु न दुच्छर्दिः क्रूरकोष्ठो वा भवेत्तयोः सद्भ्यं गुणाय पुनः पीतं तौ तु हन्यात्, पुनः पीतमिति. हन्ति २ - न प्राणहान्यभिधायक अपि - तु शरीरपीडाभिधायक इति, अन्ये तु पठन्ति, दुच्छर्दं दुष्को -

ङ्योरसाहचर्यादयोगनिमित्तंनिर्देशः, पूर्वमयोगातियो-
गयोः सामान्येनोक्तं· इदानीं प्रत्येकमुच्यते, अस्निग्ध-
स्विन्नदेहस्य रुक्षस्यानवमौषध्य - योगं तत्र खेदहेतुः
न भवतीति, तत्रास्निग्धेनैव रुक्षत्वात्ते ऽपि पुनः वचनं वि-
चारणास्नेहाभावेन रुक्षः, अ · पानभावेनास्निग्ध इति,
अनवं पुराण इत्यर्थः, अल्पमिति वा पाठः अल्पमम प्रधा-
नं असमर्थमित्यर्थः, के - तदे · · कोष्ठवदिति
विभ्रंशादिविकारानुभयम्।ति, विभ्रंशो मूर्च्छा स्रस्ताङ्गता
वासम्भवादवस्थाप्रकारनिर्देशोऽयं न व्यापाद इति, यद्य-
योगानि - थं न · · चान्यानि
च तत्संज्ञानीत्येके, व्यापत्समहेतुकानि चैतानि विकारा-
न्तराणि व्यापदामुत्तमकालभावादित्यन्ये · अयोगोप-
दयोनविकारा · · ह्रष्ट्व विकार -
- थाविषमारम्भमूत्तानां लिङ्गमेकज्वरो मत इत्यपरे,
अत्र तु नायोगस्यापि विकाराः लिङ्गं भवेयुः, अव्याधित्वात्
व्याधेर्युक्तं, तस्योपलब्धिं निदान · · पापशयसम्प्राप्ति-

त इति। अयोगोऽपि विकार एव विकारो दुःखमेव तु सहि दुःखनिमित्तं स्वयमपि वा दुःखमुपचारादिति। तदेतद्वमनायोगकारणस्तकत्वोत्वादितं विरेचनमयोगः सर्व एव-
तरद्वा तदुभयं कारणमित्याह - स्निग्धस्य स्विन्नस्य वा-
त्यल्पमिति। अयोगस्य कारणमेदोऽयं तस्या। त्र नास्तिभे-
दो लिङ्गचिकित्सितयोरेकत्वात् तानेव जनयेद्रोगानन्तरा
- यथादीनीति। यतः एवं सति तं तैलं लवणाढ्यकामे
ति प्रस्तरसङ्करस्वेदैः स्वेदाध्यायोक्तैः पाययेत। पुनर्जी-
र्णे तद्वमनविरेचनायोगे तदेव पुनर्वमनं विरेचनं वा पाययेत्।
अथवा निरूढमतहरस्निग्ध स्नेहस्निग्धं च। पुनस्तीक्ष्णे
शोधयेदिति। अतितीक्ष्णं क्षुधार्तस्य। इत्यादि। आशु विट्
पित्तकफ निर्हरणं कृत्वा द्रवान् धातून रसरुधिरमेदो मज्ज
शुक्रान्तान् अस्थिमांसे। अतिहिकाठिन्ये इति। योगाधिक्ये-
- त्वन्यत्रिको इन्द्रमणादि। ततो बलस्वरक्षयदाहमित्यादि।
तदनन्तरं। यापदाध्मानादिका वक्ष्यति। तद्व्यतिरिक्ता अन्या
एवेति औषधशेषे सत्येते बलस्वरक्षयादयः परिणतौ वध्य-

स्य त्वतियोगनिमित्ता व्यापदो भवन्तीति, एतोक्त षष्ठमु-
क्तिश्वेदिति, तत्र वमने ऽतियुक्ते विरेकः स्याद् विरेके चाति-
युक्ते वमनमृदुशीतैश्च स्तम्भनमन्नपानौषधैः तथा
रक्तपित्तातिसारघ्नैः प्रागुक्तान्येव निर्दिश्यन्ते, अंजनादि-
भिर्मन्थैः विरेचना - स्यातियोगे तु, फलरसैर्मन्थ-
मिति, शुङ्गादिभिर्वाप्यरादीनामिति, तेषामतिबहुत्वा-
द्यत्र शुङ्गाः सम्भवन्ति शीतं वीर्यं च, अथवा वटककवी-
तनोदुम्बराश्वत्थभल्लातकस्योनाकसोमवल्कावटादयः, व-
र्चः साङ्ग्राहिकैः स्निग्धं क्षीर - यदपरमिति, दोषाव-
स्थायां भोज्यं, जाङ्गलैर्वा रसैर्भोज्यमिति, पिच्छाबस्ति-
श्च शस्यते, पिच्छावस्तिः पठ्यते, क्षीरसर्पिषा सिञ्चेत, मधु-
रद्रव्यैर्जीवनीयैरिति, सोद्गारां बहलायां वम्यामूर्वाया श्चू-
र्णं सरसाञ्जनयष्ट्याह्वमिति, प्रत्येकमेकत्र वा षष्ठीनिर्देशा-
दिति, वमनेनान्तःप्रविष्टायां जिह्वायां कबलग्राहं स्निग्धा-
म्लादिभिः फलान्यम्लानि खादेयुस्तस्य चान्ये ग्रतो नराः
तथातिसार सेन स्रवीति बहिराकृष्यते ऽग्निः सृतां तु

प्रवेशयेद्वाह मानिकरोहेष्वपि, यवागूं तस्तुकामीति, विशेषं गार्थं, पुनर्वमितश्च विदुःखश्चेति, यदा मन्दाग्निर्वमितो विरिक्तो भवति, तदा कङ्क्षितस्यैव त मानात्कङ्क्षितस्य लङ्घनविका न्यत्राप्युक्तः, अथैव सायाहे परे वास्थितस्यनेनैव चार्थेन पुनरुक्तः, पूर्वेण संशोधनाभ्यां शुद्धस्ये नेह चाभिधानमस्यायोगातियोगयोः मन्दामन्दावस्थायामेव पो तस्यो कुर्यादिति अयोगातियोगलक्षणमुक्तम् इदानीं ताभ्यामयोगातियोगाभ्यां उत्तरकालं या व्यापदस्ता उच्यन्ते, भेषजप्रयोगावस्थाविशेषण दाभवन्ति, ष परिस्रावजीवादानाद्या इति, किं पुनरेव नाभन्वव्यो व्यापदो वमनविरेचनकृता योगातियोगनिमित्त उतान्या श्वेति, तत्रे स्मित्त वदष्टानां कथं परिस्राववो वमने सम्भवः, अथ तु विरेचनाश्रय एव, तत उपकल्पनीये वमनाधिकारेनाभिधानमिह विरेचनस्याकुशलैर्दत्तस्य वमनस्य चेत्येषः, उभयविरुद्धा नत्नभाभ्यां प्रत्येकं दर्शोत्यदोष इत्याचार्यः

परिकीर्तिकाविरेचने शूलं वमने कण्ठक्षणनं पीतं गत्वा गुदमिति। विरेचने सामे दोषमाशु निरस्येति। वमने साम इति, तदुभयामि - नेत्पात्यं - मिन्त्यपरिस्रवः सवमने कफप्रसेकं, शेषेऽप्यत्र विरेचनश्रवणेऽपि शरीरमलविरेचनत्वादुभयोरपि सर्वत्र तन्निमित्तत्वं योज्यमित्यपरे। बहुदोषस्यारूक्षस्येति। व्यापन्निमित्तल - न्युच्यन्ते आध्मानसंज्ञितायां व्यापदि श्वासादयोऽपि विकाराः सन्ति। कथमाध्मानमेव व्यापदि श्वासादीनां तत्पूर्वकत्वादाध्मानं व्यापत् यो हि निमित्तभावं प्रतिपद्यते। व्याध्यन्तराणां सवि - त्युच्यते उदावर्तहरं सर्वकर्मेति। अपरमपि यत्कर्म यच्चिकित्सितोपदिष्टं स्नेहावगाहक्षीरमांसरसकासांचितमस्तु, सुराच्चूर्णादिकमिति। स्निग्धेन गुरुकोष्ठेनेति॥ गुरुकोष्ठः क्रूरकोष्ठः, जडकोष्ठो वा। मृदुकोष्ठेनेति केचित्। प - य बलवदौषधं। विशिष्टशक्तियुक्तं। सामेवं बलवदौषधं प्रत्येकमुक्तं। स्निग्धेन क्रूरकोष्ठेन च सामे पीतं क्षामेण याव-

दत्पबलेन बलवद्दौषध्यं पीतं गुदं गत्वेदमेव गत्वा
पुरीषाध्मानं वा गत्वेति - शेति आमे
जीर्णेऽनुबद्धश्चेति वचनात् यदात्वामे परिणते तु भूयः
परिस्रुत्तिनिवर्त्तनं तदा क्षाराम्लविधानं क्षारघृतम -
म्लघृतं वा ऽतिसारचिकित्सितोक्तं पुष्पकासीसमिश्रं
यावत्पिबेत् स - ग्राहिकानीति ड्राडि -
मपुष्पं वा पुष्पद्रवविशेषनिर्द्देशनं नात्र दोषाधिक्यं दे -
वदारुतिलाभ्यांवेत्यादि । अल्पं तु बहुदोषस्येति । परि -
स्रावव्यापन्निमित्तं लक्षणं तु अल्पाल्पं स्रावयेत् कण्डू -
मित्याद्युत्क्लेशः । कफ - वस इति
चिकित्सितं तु तद्दोषं जातमुत्पन्नं शमयेत् छर्द्दनपाच -
नाभ्यां अथ वामयेत् स्नेहितं वा तीक्ष्णमेव वमनं वि -
रेचनं वा विदध्यादिति । पीतौषधस्य वेगानामिति हृ -
दयो - मारुतादिभिः क्रियते । त
स्य लक्षणं हिक्का पार्श्वरुजा कासदैन्यमिति । न गच्छेद्वि -
भ्रमं तत्रेति । जिह्वांखादति निस्संज्ञो दन्तान् कटापयन् ।

इति। एतैर्हि लक्षणैर्भूतगृहीतं

तस्मात्संशयः। तथाविधेऽपि वमनमेव कार्यम्। कथं

पुनर्निस्संज्ञस्य वमनमाशु वचनाक्रान्तस्यैव। किं त-

र्हि प्रागेवेति। दोषशेषपाकमिति। वमतश्च यदि वायुना

हृदयपीडात तु तद्विपर्य

तौषध्यस्य वेगं कफेन वेति। अङ्गग्रहो व्यापत्।

तत्र वातहरं सर्वं स्नेहस्वेदादिति। अतितीक्ष्णमृदौ कोष्ठे।

लघुदोषस्येति। अल्पदोषस्येत्यर्थः। यथा लब्धसन्तर्प-

णं च यदि कि णितं

तीक्ष्णोष्णकट्वम्लादिभिः पित्तगुणैरुपेतं तस्मान्न भुङ्क्ते।

तेनान्नमिश्रितं दद्यात् वायसा लशुनेऽपि वा। एवं बाह्ये-

र्लक्षणैस्तत्परिच्छेदः।

विविधेऽपि तस्मिन् तत्र पित्तशोणिते पित्तहरा

अतियोगनिर्दिष्टाश्च। शीताम्बुपरिषेकमन्थादिका इति।

जीवशोणिते च जीव- जीवं त-

स्याशु गच्छतीति। स तादृशस्तदाश्रित्य जीवन् प्राणाधि-

छितं शोणितं जीवमेव प्राप्नोति। भेषजविशेषादिति।
तदेवं रक्तं दधिमृदितरक्तवर्णं प्रदापयेदिति। गुदभ्र-
गुदभ्रंशदोषान्निर्हरण-
निमित्तमुक्तः। इति। विभ्रमत्त्वात्कर्षो विभ्रंशो ऽयाध्येः स-
ऽयापत्। यदा विरेचनापीतं विद्धं तम्भवतिष्ठते। वमनं वा
भेषजातं वा। नात्र दो- र्न
वाहयति। दोषान्न हरतीति। तांश्च दोषान् स्वस्थानात्प्र-
च्युतांस्तंभयाति। गुदं स्तब्धं कृत्वा वातमङ्गःशकादीनि-
र्यक्तं। अल्पाल्पं क्षरतीति। तत्र तीक्ष्णत्वाद्य इति। रूक्षं
विरेचनमि ष्टा उपद्रवाः वि-
काराः। आध्मानादीनां तूक्तत्वात् तेभ्यो ऽन्ये वातिकामारु-
तं प्रकोपयित्वेति वचनादुपद्रवसंज्ञा च। विकारे दृष्टाध्मः
कुर्यादुपद्रवादिति। अथवा पारिभाषिकमेव
गाश्रयो रोग एव। स्थूलो ऽणुर्वा प-
श्चाज्जातः। इत्युपद्रवसंज्ञेत्यत्र शाब्दज्ञैरभिधानं तस्ये-
ति। स्तंभशूलानि घोराणि सर्वगात्रेषु स्तम्भशूलं च कष्ट-

मिति। तत्र स्नेहस्वेदादिचिकित्साक्रम इति।

शीताम्बु परिषेचितमिति। अतः शोध -

नाभ्यामिति। चिकित्सासम्बन्धेनैवोक्तमित्यदोषः। तत्र य -

द्विकृतं लिङ्गं यदेवातिरेचित

पृश्निपर्णी स्थिरा द्राक्षा मधूकपक्वकोष्ठानां प्रसादं तत्कृतः .

क्षीरे तण्डुलधावने प्रसादे च प्रत्येकं समुदितेषु वा विनी -

य प्रक्षिप्य तानि द्रव्याणि सघृतं वास्तिं दद्यात्। दाहेतियो -

गज इति। ला

श्लेष्मातस्य पवनमार्गसंरोधात् अभ्युपघातकरत्वात् मू -

र्च्छाक्रमादीनां गौरवानां लिङ्गत्वादिति। आममेव वा दोषः,

यथोक्तमूर्ध्वाधश्च प्रवृत्तामदोषं इ

वौ हि विकाराः सदोषस्यैव भवतीति दोषनिर्देशे

नाममाहुः। ज्वरस्यामाशयसमुत्थत्वात् तथा रसमामम -

न्नवेत्यरसस्वेदवहानीति। आमनिमित्तत्वात् कुमादि -

चनान्यनुक्तान्यपि तत्प्रत्यनीकत्वा -

दिति केचित्। पाचनैश्चाप्युपाचरेत् तानि पुनः पाचनीया -

नि पिप्पलिकतृणोशीरादीनि दधिमण्डोमण्डितेन वचा

नागर बस्ति-

प्रमदः। क्षौद्रिमध्वासवस्तीक्ष्ण इति। एतयोर्द्वयोरासवत्वमि-

ह, न तु सर्वमुच्यमिति। दारुत्रिकटुकादिमूत्रेण गोमूत्रेण ब-

स्तिमस्य विदध्यात् च। समूत्रं दाशमूलिकमिति। दा

इत्यादिकः।

समूत्रमथवाऽप्यक्तत्वणं माधुतैलिकाः षट् तेषामन्यतमं

मधुतैले चक्षुप्रसृते इत्यादि। अल्पवीर्यः मन्दः शीतो वा स्व

ल्पगुणो वा महादो

णो वा ततः स रुद्धमार्गोऽनि-

लं रुणद्धीति। ततः स विमार्गोऽनिलःकुर्यादाध्मानमिति।

आध्मानव्यापदं करोति। विगतो ऽस्य मार्गः।

ततश्च धावतीति वायोः प्रयुक्तप्र-

तिघातेनाध्मानमेव भृशं हि निरुध्यते। तत्र श्यामाफला-

द्यैरिति। श्यामादीनि त्रिवृतादीनि जीमूतादीनि तीक्ष्णो-

ष्ण- णाङ्गारधूमसिद्धा-

र्थकैः कृतामिति मृदुकोष्ठे बले बस्तिरिति अबले दुर्बले

बिल्वादिभिश्च निरूहः स्यादिति बिल्वमूलत्रिवृद्दारुयवको -

ष्ठकुलत्थादिक इति निरूढ -

- - - बिध्यीयते यदा तत्प्रतिषिद्धमेव प्रसक्त -

च्छर्दिनिद्रविकाकासश्वास हिक्कानाम्‌ध्वेर्नि भूतो वायुरू -

र्ध्वं वस्तिं नयेदिति वस्तिसामान्यो नरस्यानुवासनप्रति -

षेधो - - - षेधः आवस्थिकश्च पुनरदो -

ष एवेति उष्णाम्बु नाक्ष इति आमत्केहादिकोतिदेशः

अतितीक्ष्णः सवातोनुश्चास्य तु सम्बन्धे बादत्ते निरशो -

ष ९ - - शादिति वस्ति -

स्तत्र कुशकोशात्कटैः करीरादिभिश्च लवणस्कन्धेरविमा -

नोक्तः सैन्धवसौवर्चलकालबिडादिवापल्लवणवर्गपरिसं -

ख्यातान्यम्लोपहितानि वा स्नेह - - -

- - - - तन्मूत्रपुरीषाणां दत्ते वेगा -

न्निगृह्णतः दत्ते वस्तौ वातादिपरिग्रहात् अतिवा पीडितो

बस्तिरिति मुखप्राप्तो वस्ते निर्गम एवं सर्वस्येति अथवा -

त्रिपीडित — — वातादयस्त-
थापि क्लमः प्रधानं बहुत्वं चेति । क्लमेऽपि तत्र लङ्घनादि
भेषजमिति । संग्रहे यथोक्तः । द्वितीयं वस्तु ।

सिद्धिस्थाने षष्ठोऽध्यायः ।

———— ० ————

बस्तिव्या — प्रतीका-
रानन्तरमास्थापनस्य व्यापत्साधनमवमनं वा कर्मानुपू-
र्वीनिर्देशसामर्थ्याद्बस्तिशब्दोऽत्र निरूढवृत्तिः । आचार्य-
पूजनार्थमादिश्लोकः । वस्त्यधिकारवचने च पू — —
यथार्थप्रदर्शनार्थं वा कल्पस्या-
नुक्रमसामर्थ्यज्ञापनार्थं वा । धीर्बुद्धिः त्रिकालविषया धै-
र्यं स्थिरता औदार्यं प्रश्रयः गाम्भीर्यमक्षोभः । क्षमा
स — बद्धः । एषां निधनमृ-
तः । पुनर्वसुः प्रश्ननिर्देशार्थकाः । कतीति संज्ञासङ्ख्या
संश्रयप्रश्नः । तासां पुनः समुत्थानचिकित्सितलक्षणान्ये-
वं प्रश्न — यावस्तोरिति । योगाति-

योगौ व्यापत्तलक्षणाये व्याधयः पूर्वत्र व्यापन्निमित्त -
मुक्तत्वादिह तु स्वयमपि तौ व्यापत्संज्ञितौ निमित्त -

पूर्ववत् । तद्यथा - ज्वरो -

रक्तपित्तस्य निमित्तं । रोगाधिकरणे संख्यातश्चेति । अथ -
वा पूर्ववदेवानयो व्यापद्धेतुत्वेन न स्वयं व्यापत्त्वमवस्था -
भेदस्तु । योगातियोगमिथ्यायो -

गास्तद्धेतुकाः क्रमाद्याः अनन्तरमुक्ताः । त एव तद्धेतुका
इति । नातियोगादिति । पूर्वाध्यो ऽपि असम्यग्योग -

स्य तिविशेषवाते क्लेशप्राय -

यद्वा केवलवाते रूक्षोचाल्पलवणस्नेहद्रव्यमात्रं वातो -
लवणे वा वाताधिके त्वं

करोति । आक्यमापादयति । नाभिबस्तिरुजादिकं कण्डूग -
ण्डादिकं च करोति । इत्येके । अन्ये तु गुरुकोष्ठादिषु शीता -
दिकं समुदितं अन्यतरद्वाप्रयुक्तं यथा स -

प्पली नागरं धान्यं भूतीकमभयां वचाम् ।

इति । उष्णद्रव्यगुणयोगादुष्णाप्रमथ्या अतिसारे तिस्रः

प्रमथ्या इति विहिता इति, वचनात्, दाहे चोष्णप्रमथ्याभि-
ध्यानात् वा - कालं ज्ञात्वा यथाविज्ञानं तत्र प्रसंग इति, स-
ंदिग्ध फललयोऽपि हन्यन्ते बलानुपचितदोषो वा पाचना-
दिभिरुपशान्तिकरस्ततो विरेचनमेव -

- २ यवकोलकुलत्थवान्, सुरादीनि सुरा
सौवीरक तुषोदकमैरेयमोदकदधिमण्डोदश्वित् कट्व-
म्लकाञ्चितानि प्रावेभ्यः, फलान्यद्रव्यपेभ्यः, अ

- ध्यैर्युक्तः समानयेदिति,
कल्पनासामर्थ्यात्, स्निग्धस्विन्नेतीक्ष्णोष्ण इति, अति-
देशस्तत्रस्य लिङ्गं चिकित्साच शोधनाख्यां समापयेदि-
ति, अतियोगलक्षणं यच्चिकित्सा -

- शीतैः स्तम्भयेच्च, तं कषायमधुरैः
शीतैरित्यादि, वमनविरेचनयोरतियोगलक्षणतुल्यत्वं
तत्किमर्थमिह शोधनाख्यामित्युच्यते, अन्यतराभिधाने-
नापि -